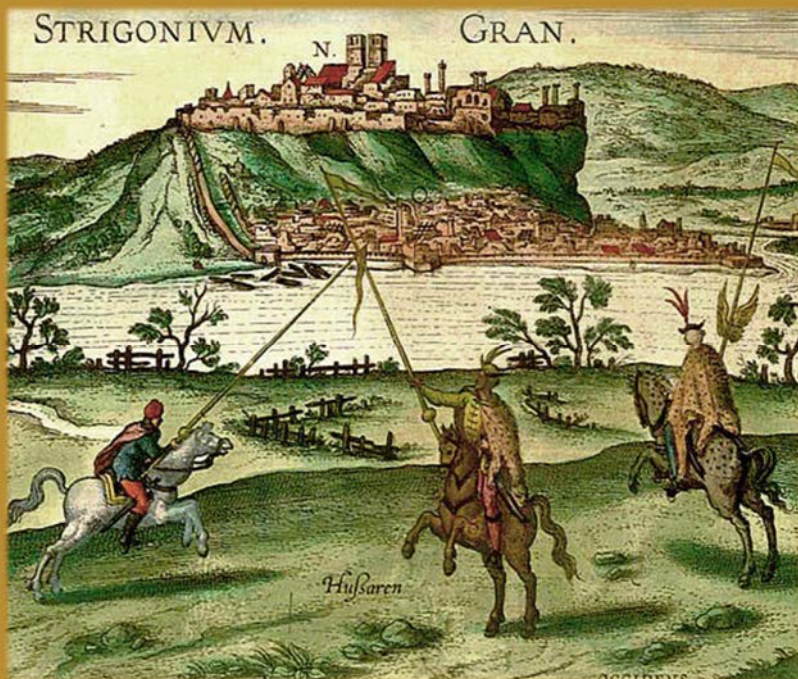

ELTE MÁSZ ANNALES

Annales IV.

Az ELTE Márton Áron
Szakkollégium évkönyve

2021

ELTE Márton Áron Szakkollégium

Budapest • 2022

**ELTE MÁSZ
ANNALES
2021**

ELTE MÁSZ ANNALES

Annales IV.

Az ELTE Márton Áron
Szakkollégium évkönyve

2021

Szerkesztette
Mészáros Tamás

ELTE Márton Áron Szakkollégium
Budapest · 2022

INNOVÁCIÓS ÉS TECHNOLÓGIAI
MINISZTERIUM

© ELTE Márton Áron Szakkollégium
és a szerzők, 2022

A kötet borítója Georg Hoefnagel mester 1595-ös, a korabeli Esztergomot és Párkányt ábrázoló metszetének felhasználásával készült
(forrás: https://hu.wikipedia.org/wiki/Georg_Hoefnagel)

Felelős kiadó

Dr. Mészáros Tamás, az ELTE Márton Áron Szakkollégium szakmai igazgatója
ELTE Márton Áron Szakkollégium, H-1037 Budapest, Kunigunda útja 35.

HU ISSN 2676-8518

Nyomdai előkészítés

Sára Balázs

Nyomdai munkálatok

CC Printing Szolgáltató Kft.
1118 Budapest, Rétköz u. 55/A, fsz. 4.
Törvényes képviselő: Szendy Ilona

Előszó

A nyájas olvasó, ha már korábban is találkozott a Szakkollégium évkönyvsorozatának valamelyik kötetével, aligha fog meglepődni, amikor kinyitja a jelen, immár négyes sorszámot viselő *Annalest*, melynek megjelenését – ahogy működésünket általában – ismételten az Információs és Technológiai Minisztérium támogatta. Ha pedig a kedves érdeklődő első ízben veszi kezébe az Évkönyvet, reményeink szerint akkor is kap némi, teljesnek korántsem nevezhető képet az ELTE Márton Áron Szakkollégiumában folyó tehetséggondozó munkáról. Bár a világvjárvány dühöngése miatt a tanév többé-kevésbé még mindig bezárkózva, a sokat átkozott online formában zajlott, így is annyi minden történt, hogy aligha sűrítethetnénk valamennyi esemény, valamennyi kutatási eredmény bemutatását egyetlen átlagos terjedelmű kötetbe. Jobb híján tehát kénytelenek leszünk beérni most is egy szerény válogatással. A tíz szakmai műhely munkájába ezúttal a Nemzetstratégiai, a Bölcsészettudományi, a Gazdaságtudományi, a Társadalomtudományi, a Természettudományi és az Orvosi műhely hallgatóinak dolgozataival nyújtunk betekintést.

Ami jelen kötet tartalmát illeti, a szokásos igazgatói beszámolót követően a szerzők nevének ABC-sorrendjében közöljük a szakkollégista hallgatók dolgozatait, majd következnek – némileg kilógva a rigorózus betűrendből – egy záró tanulmány. Nem tévesztésről van szó, a megkülönböztetés szándékos. A Szakkollégium ugyanis ebben a tanévben újabb feladatot kapott. A Magyar-Szlovák Kisebbségi Vegyes Bizottság XIV. ülésén elfogadott 6. számú ajánlás szerint a felek ösztöndíjakkal támogatják a felsőoktatásban tanuló hallgatók szlovák, illetve a magyar kisebbség múltjának és jelenének, identitásának, kultúrájának vizsgálatára irányuló kutatásait. Ennek megfelelően az ELTE MÁSZ Nemzetstratégiai műhelye az Innovációs és Technológiai Minisztérium támogatásával a 2020/2021-es tanév tavaszi félévében, valamint a 2021/2022-es tanév őszi szemeszterének 5–5 hónapjára (vagyis a 2021-es naptári évben) 3–3 fő részére – vagy a két félév 10 hónapos időtartamára 3 fő részére – biztosított ösztöndíjat a magyarországi szlovák kisebbség múltjának és jelenének, iden-

titásának, kultúrájának vizsgálatára irányuló kutatást folytató magyarországi vagy szlovákiai hallgatók részére. A hallgatók a Nemzetstratégiai műhely vezetőjének, Fedinec Csillának a tutorálása mellett végezték kutatómunkájukat, tevékenységük ideje alatt ösztöndíjban részesültek. Az Országos Szlovák Önkormányzat, egyeztetve az ELTE BTK Szláv Filológiai Tanszékének oktatóival, az alábbi, szlovák szakirányú képzésében részt vevő hallgatókat javasolta ösztöndíjra: Bányik Lili, Mágyel Andrea, Osztroluczki Anett (2 félév), valamint Volter Domonkos (2 félév). Végül a hat elkészült dolgozat közül – valamennyi közlése jócskán meghaladta volna évkönyvi kereteinket – végül Volter Domonkos egyik tanulmányát válogattuk be kiadványunkba. Fedinec Csilla műhelyvezető nemcsak a szlovák nemzetiségű hallgatók munkáját segítette: ő bábkodott a Nemzetstratégiai műhelyhez köthető tanulmányok, Barta Leila és Lőrinc Ingrid dolgozatának megszületésénél. Egy-egy tanulmánnyal képviselti magát a Bölcsészettudományi (Walcz Beatrix), a Gazdaságtudományi (Csíki Ottó), az Orvos-, Egészség- és Sporttudományi (Papp Andrea-Kinga) dolgozata a tudományszakban megszokott módon csoportos kutatás eredményeit közli, társszerzőkkel készült), a Társadalomtudományi (Kovács-Magosi Orsolya), valamint a Természettudományi műhely (Szanyi István). A szerzők között egyaránt akadnak tapasztalt doktoranduszok és egyetemi éveik derekán járó hallgatók is: mindnyájukra büszkék vagyunk, örülünk, hogy a magunk módján hozzájárulhatunk az eredményeikhez.

A rövidke előszót hogyan is zárhatnám másképpen, mint a szokásos mondatlall: „A jelenleg zajló tanév tapasztalatai alapján már előre is biztosan állíthatjuk, hogy az ideihez hasonlóan a következő évben szintén a bőségg zavarával kell majd megküzdenünk, kiváló tanulmányokban legalábbis nem lesz hiány. Addig is jelen kötet kínál jó szórakozást és hasznos időtöltést.”

Mészáros Tamás

Tartalomjegyzék

MÉSZÁROS TAMÁS

Az ELTE Márton Áron Szakkollégium szakmai beszámolója (2021. január 1. – 2021. december 31.)	11
---	----

Tanulmányok

BARTA LEILA

A kormányforma meghatározásának kritériumai változó kormányzati struktúrákban	29
--	----

CSÍKI OTTÓ

Tudatos vagy kényszerű felhalmozás? A COVID-19- járvány hatása a háztartások megtakarításaira	67
--	----

KOVÁCS-MAGOSI ORSOLYA

Klímaváltozás: szó szerint égető kérdés? A magyar médiában megjelenő új szavak a jelenkori klímadiskurzus tükrében	91
--	----

LŐRINC INGRID

EBESZ-missziók Ukrajnában 1994–2017 között	109
--	-----

PAPP ANDREA-KINGA

Kognitív károsodás vizsgálata temporalis lebeny epilepsiában	131
---	-----

SZANYI ISTVÁN

Részecskekeltéssel járó diffraktív proton- proton-ütközések modellezése	155
--	-----

WALCZ BEATRIX

A kvén közösség és irodalom helyzete Norvégiában 171

VOLTER DOMONKOS

Szlovák múlt Isaszegen a helyi
folklórszövegek tükrében 185

A kötet szerzői 211

Mészáros Tamás

**Az ELTE Márton Áron Szakkollégium
szakmai beszámolója
(2021. január 1. – 2021. december 31.)**

Az alábbiakban kronológiai sorrendben mutatom be az ELTE Márton Áron Szakkollégiumának (továbbiakban: Szakkollégium) a 2021-es naptári évben végzett szakmai munkáját, a negyedik tanév (2020/21) tavaszi félévét, az ötödik tanév (2021/22) felvételi eljárását, valamint az ötödik tanév (2021/22) őszi félévében történt eseményeket.

A 2020–2021-es tanév tavaszi félévének eseményei

Az ELTE MÁSZ Nemzetstratégiai műhelye az Innovációs és Technológiai Minisztérium támogatásával a 2020/2021-es tanév tavaszi félévének, valamint a 2021/2022-es tanév őszi szemeszterének 5–5 hónapjára 3–3 fő részére / vagy a két félév 10 hónapos időtartamára 3 fő részére ösztöndíjat biztosít a magyarországi szlovák kisebbség múltjának és jelenének, identitásának, kultúrájának vizsgálatára irányuló kutatást folytató magyarországi vagy szlovákiai hallgatók részére. A hallgatók a Nemzetstratégiai műhely vezetője, Fedinec Csilla tutorálása mellett végezhetnek kutatómunkát, tevékenységük ideje alatt pedig havi 50 ezer Ft összegű ösztöndíjban részesülnek. Az Országos Szlovák Önkormányzat, egyeztetve az ELTE BTK Szláv Filológiai Tanszékének oktatóival, az alábbi, szlovák szakirányú képzésében részt vevő hallgatókat javasolta ösztöndíjra: Mágyel Andrea, Osztróluczki Anett, valamint Volter Domonkos. 2021. január 7-én megjelent a 2019. évi Kárpát-medencei Szakkollégiumi Konferencia előadásaiból szerkesztett *Ingenia Hungarica VI* című kötet, benne szakkollégistáink előadásaival. Elérhető itt:

https://martonaron.elte.hu/media/f5/b8/173e64281583495af2f946970c88b086757288a1b01b75e5ff6548763493/masz-ingenia-hungarica-vi.pdf?fbclid=IwAR2P8Aq4OzZ-GGRN3N180ECGOOFA4yEjFc3_hy9UctsMJBaAaCndeH3mI0

2021. január 21. és 28. között üléseztek a külhoni magyar regionális ösztöndíj-tanácsok. Az Erdélyi, Felvidéki, Horvátországi, Kárpátaljai és Vajdasági Magyar Ösztöndíjtanács a szülőföldi alap- és mesterképzésre, valamint a PhD-képzésre benyújtott pályázatokat értékelte.

2021. február 5-én online találkozót tartott az Orvos-, Egészség- és Sporttudományi műhely. Vig Julianna műhelyvezető az alábbi beszámolókat hallgatta meg: Kovács Orsolya-Kinga: *Mikro- és nanoszálak mint gyógyszerhordozó rendszerek electrospinninggel történő előállítására alkalmas polimer diszperziók vizsgálata*; Szántó Tamás-Gellért: *A profilaktikus aortagyök rekonstrukció*; Komáromi Anna: *A vasanyagcsere változásának követése szívelégtelenségben szenvedő betegeknél*; Alexandru Andrea: *A ritka szívritmuszavarok diagnózisa a modern kardiológiában*; Benedek Tünde: *Szinaptikus fehérjék nagyfeloldású lokalizációja fagyasztva tört replika immunjelöléssel*; Berki Ádám-József: *EEG biomarkerek mélyagystimulált epilepsziás állapotokban*; Grebur Kinga: *Trabekula és bal kamrai funkcionális paraméterek threshold based normál érték kvantifikációja az idő és nemek tükrében*; Molnár Tímea: *Kérgi ötödik rétegi kortikotalamikus pályák optogenetikai vizsgálatának anatómiai elemzése*; Papp Andrea-Kinga: *Az idegsejtek típusának és szerepének vizsgálata a majom-agykéregben*.

2021. február 11-én tartotta beszámolóval egybekötött műhelygyűlése első részét a Bölcsészettudományi műhely. Egedi-Kovács Emese műhelyvezető és Horváth László kurátor az alábbi előadásokat hallgatta meg és véleményezte: Nagy Krisztina: *Az Összehasonlító Irodalmi Lapok olasz hálózata*; Vojtek Lili: *A szlovák önrendelkezés megjelenése a korabeli sajtóban a csehszlovák állam megalakulásának időszakában*; Ájben Katalin: *Ukrajna a Független Államok Közösségében*; Jonica Xénia: *Adalékok a kolozsvári Alverna ferences kolostor és templom történetéhez*; Király Evelin: *Schönborn Frigyes Károly*; Finta Klára: *Irányított spontán narratívák demenciában*; Fehér Viktor: *Székelykeve és az Al-Duna műhely*.

2021. február 12-én tartotta féléves beszámolókkal összekötött találkozóját a Gazdaságtudományi műhely. Hlédik Erika kabinetvezető a marketinges hallgatókat látta el tanácsaival, Dombi Ákos műhelyvezető pedig a többiek munkáját véleményezte. A következő előadások hangzottak el: Pop Rebeka: *Kereskedelmi mobil alkalmazások – divattermékek vásárlási szándékát befolyásoló tényezők*; Vizeli Ibolya: *Mesterséges intelligencia alapú intelligens személyi asszisztensekkel szembeni fogyasztói ellenállás vizsgálata*; Bukur Tamás: *Egyenlőtlenség és növekedés*; Petres Botond-Zoltán: *A WTO és a kereskedelmi hábo-*

rú; Jakó Zsolt: *Panel adatok elemzésének alapvető ökonometriai módszerei*; Csi-pak Levente: *A szingapúri gazdaságpolitika alakulása a függetlenség elnyerése óta*.

2021. február 18-án került sor a Bölcsészettudományi műhely félévi találkozójának második részére. Ezúttal a következő beszámolók hangzottak el: Walcz Beatrix: *A kvén gyermekirodalom (Agnes Eriksen)*; Malá Viktória: *Kémia a krimiiradalomban*; Nyilas Sára: *Vándormotívumok a szláv népköltészetben*; Farkas Andrea: *A halál utáni élet az ókori görögöknél*; Nagy Hilda: *A kerékpározó feministák a századfordulón*; Csöke Márk: *1968 eseményeinek megjelenése a vajdasági sajtóban*; Német Klaudió: *Elkerült tragédiák és Csubela Ferenc tevékenysége a kilencvenes években*; Szeles Réka: *Az anya-fiú viszony Bartis Attila A nyugalom című regényében*; Molnár Csongor: *Nyugat-Bánság 1941-1944 között*; Kész Réka: *A salánki viaszos hímések díszítménykincsének ismertetése*; Kálmán Gabriella: *A Magyar Bányászlap szociolingvisztikája*; Ternovác Fanni: *A migráció jelensége a vajdasági magyar online médiában*; Ternovác Áron: *Politikai kommunikáció Magyarországon a közösségi médiában a világvárvány idején*.

2021. március 1-én zárta az első félévet a Műszaki műhely. A műhelytagok mentoraik segítségével rövid videókban mutatták be az elvégzett munkát. Az alábbi felvételek kerültek fel a szakkollégium youtube-csatornájára: Bács Béla: *Gerenda-szelemen kapcsolatok merevségének számítása végeelem módszerrel*; Bencsik Richárd: *Játékdoboz megvalósítása Arduino segítségével*; Csala Hunor: *Egyszerű erdőtűz modellek*; Ferencz Csanád: *Autonóm menetciklus modellezés, szimuláció és validálás 1:10-es méretarányú járműmodell platformon*; Kertész Norbert: *Akkumulátor felületei interface fejlesztése sB-RIO rendszerhez*; Kovács Róbert Jenő: *KO-reset*; Nagy Örs: *Magasbordás trapézlemezek beroppanási ellenállása*; Puskás Levente: *Önvezető autó*; Simon Adrián: *Otthon-automatizálási rendszer modellje ESP8266 mikrovezérlővel*; Szabó Alexandár: *Vonalkövető kisautó adaptív tempomattal*; Szabó Beatrix: *Arcfelismerő alkalmazás fejlesztése jelenlét-ellenőrző rendszerhez*.

2021. március 6-án az Informatikai műhely tagjai számoltak be online a félévben végzett munkájukról. Lócsi Levente műhelyvezető és Csörnyei Zoltán tanár úr a következő előadásokat hallgatta meg: Bondici László: *Szemi-martingál-függvények, filtrációk*; Ferencz Dániel: *Fraktálok*; Mátyás Gergely Péter: *Hang és mesterséges intelligencia*; Imets Tamás: *Drónok optimalizálása*; *Hírklasszifikáció piaci környezetben*; Kacsó Péter Gábor: *A gravitáció kérdés-*

köre egy portálos játékban; Lőrincz Szabolcs Botond: Mesterképzés az Aalto egyetemen; Köllő Magor Örs: Növények monitorizációja intelligens rendszerekkel; Márkos Zsolt: A becslés alapú klasszifikációs eljárás alkalmazása smart grid hálózatokon; Szvorenny Viktor: Szövegfeldolgozás és -elemzés mesterséges intelligenciával.

2021. március 6-án került sor a II. ISZIK (Ifjú Székely Informatikusok Kollokviuma) című rendezvényre, ahol három külföldi informatikus kutató-oktató nyújtott betekintést munkájába. Vatai Emil (ELTE Informatikai Kar, Komputeralgebra Tanszék, RIKEN Center for Computational Science): *Gépi tanulás a világ leggyorsabb szuperszámítógépén*, Tikosi Kinga (Rényi Alfréd Matematikai Kutatóintézet): *Sztochasztikus gradiens módszerek*, valamint Bodó Zalán (Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Matematika és Informatika Kar): *Álhírek automatikus detektálása* című előadását külföldi egyetemeken tanuló érdeklődők is nagy számban figyelték.

2021. március 18-án Bence Norbert, a Természettudományi műhely tagja a GörögKör – II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola Görögkatolikus Lelkészsége és az Ortutay Elemér Görögkatolikus Szakkollégium által szervezett Ortutay Elemér VII. Keresztény Tudományos Diákköri Konferencián első helyezést ért el a *Görbület meghatározása a rugalmas proton-proton szórásban* című előadásával.

2021. március 30–31-én került megrendezésre az Oktatási Hivatal szervezésében a „Kárpát-medencei fiatal magyar kutatók konferenciája”. A rendezvényt a „Határon túli magyar doktoranduszok és kutatók a Kárpát-medencében” elnevezésű kerekasztal-beszélgetés zárta, melyen a határon túli magyar doktorandusz szervezetek képviselői (TÉKA, RODOSZ, VMDOK, Momentum Doctorandus), illetve a DOSZ mellett a Szakkollégium is részt vett.

A 2021. március 30. és április 1. között megrendezett 35. OTDK Informatikatudományi Szekciójának Számítógépes látás és képfeldolgozás tagozatán Lőrincz Szabolcs Botond (Informatika műhely) első helyezést ért el.

2021. április 6–9. között a 35. OTDK Természettudományi Szekció Társadalomföldrajz Alszekciójának Politikai és Történeti Földrajz Tagozatán Magyar Máttyás (Természettudományi műhely) harmadik, alumnusunk Bálint Alíz Kamilla pedig második helyezést ért el.

A 35. OTDK Orvos- és egészségtudományi szekciójában Elméleti orvostudomány: Anatómia, morfológia, fejlődésbiológia 2. tagozaton 2021. április 10-én első helyezést ért el Molnár Tímea (Orvos-, Egészség- és Sporttudományi

műhely), Biokémia tagozaton Nászai Annával közös dolgozatával második helyezést ért el alumnusunk, Terhes Emil.

A 35. OTDK Humán tudományi Szekciójában (2021. április 14–16.) az Alkalmazott nyelvészet, fonetika, pszicholingvisztika, stilsztika tagozaton Finta Klára Enikő (Bölcsészettudományi műhely) első helyezést ért el. Ugyanott az Összehasonlító irodalom- és kultúratudomány tagozaton Nagy Krisztina (Bölcsészettudományi műhely) harmadik helyezést szerzett.

A 35. OTDK-n a Győri Széchenyi Egyetem szervezésében megrendezett Műszaki Tudományok Szekciójában (2021. április 24.) Épületszerkezetek tagozaton Bács Béla és Nagy Örs harmadik helyezést ért el, Kovács Róbert-Jenő pedig különdíjat nyert Méréstechnikai eszközök 3 tagozaton.

A 35. OTDK Közgazdaságtudományi Szekciójában (2021. április 22–24., Sopron) az Emberierőforrás-gazdálkodás tagozaton és a Fenntartható fejlődés – zöld vállalati gyakorlatok tagozaton egyaránt első helyezést ért el Csíki Ottó (Gazdaságtudományi műhely), a Gazdaságpolitika – környezeti és társadalmi fenntarthatóság tagozaton különdíjat nyert Bukur Tamás (Gazdaságtudományi műhely), az Emberi erőforrás – munkaerőpiaci trendek tagozaton pedig szintén különdíjat nyert Nagy Csenge (Nemzetstratégiai műhely).

Benedek Tünde (Orvos-, Egészség- és Sporttudományi műhely) a 2021. április 21. és 24. között Marosvásárhelyen rendezett 28. TDK (Általános orvostudomány, Fogorvostudomány, Gyógyszerészet) Élettan és kórélettan, farmakológia tagozatán első, Neurológia, idegsebészet, pszichiátria tagozatán pedig második helyezést ért el.

2021. április 30-án a Gazdaságtudományi műhely felkérésére Dr. Pál Tamás Erik (ELTE GTI) tartott műhelyszemináriumot *A Target egyenlegek alakulása az eurózónában* címmel. Az előadás absztraktja: „A 2007–2008-as pénzügyi válságot megelőzően az euróövezeti tagállamok jegybankjainak az Európai Központi Bankkal szembeni tartozás-követelés egyenlegeinek, az ún. Target egyenlegeknek még a létezéséről sem nagyon lehetett hallani. Az eurózóna válságának időszakában, 2012-re ezek az egyenlegek hatalmasra, összesen ezer milliárd euró fölé duzzadtak. Ennek értelmezéséről, jelentőségéről heves vita alakult ki Európában. Túlzás nélkül állítható, hogy az ügyet csupán egy technikai-statisztikai kérdés szintjén kezelő véleményektől, azt katasztrofális fiskális következményekkel és akár az euróövezet összeomlásával fenyegető rémként való interpretációkig terjedően változtak a róla alkotott nézetek. Az euróváltság enyhülésével ezek az egyenlegek is fokozatosan csökkentek. Ezáltal a körü-

lötte zajló vita is lecsillapodott. 2015-től, az EKB mennyiségi lazításával azonban ismét növekedni kezdtek, ami újra ráirányította a szakma figyelmét a kérdésre, tehát nem lezárt történetről van szó. A témának aktualitást ad az is, hogy a Covid-pandémia időszakában a Target egyenlegek történelmi maximumra ugrottak. Az előadásban a Target egyenlegek alakulását mozgó folyamatokkal ismerkedünk meg, feltárva a két növekedési időszak közötti különbségeket. Az előadás célja továbbá, hogy választ adjon arra a kérdésre, hogy ez az egyensúlytalanság milyen kockázatokat hordoz az euróövezet országaira nézve.”

2021. május 5-én tartotta műhelygyűlését a Jogi- és Társadalomtudományi műhely. Az online formában rendezett találkozón Kóczián Lilla műhelyvezető az alábbi beszámolókat hallgatta meg és értékelt: Mészáros Ferenc: *Streamingháború*; Réti Ingrid: *Életet az éveknek. Életminőség felmérése és javítása kolozsvári aktív idős személyekkel*; Kovács Magosi-Orsolya: *A klímaváltozás kapcsolatos kommunikációs kérdések*.

2021. május 3–6. között a Babeş-Bolyai Tudományegyetem szervezte az Országos Tudományos Diákköri Konferencia Biológia Szekcióját, ahol Dán Kinga (Természettudományi műhely) Molekuláris és sejtbiológia 2 tagozaton különdíjat nyert.

2021. május 8-án került sor a XXII. Műszaki Tudományos Diákköri Konferenciára (Temesvár), ahol Kertész Norbert (Műszaki műhely) Automata és alkalmazott informatika tagozaton *Akkumulátor felügyeleti rendszer interfész fejlesztése sb-RIO 9636 rendszerhez* című előadásával 3. helyezést szerzett, a Gépészmérnöki és Vegyészmérnöki tagozaton pedig Boga Biborka (Természettudományi műhely) *Hydrothermal Synthesis of CaTiO₃ and Photocatalytic Performance Optimization Using Statistical Models* című dolgozatával 1. helyezést ért el.

A 24. Reál- és Humántudományi ETDK-n 2021. május 28–29-én a Biológia tagozaton Erős Nándor *Fenntarthatósági irányzatok Románia városfejlesztési terveiben* című előadásával 3. helyezést, a Földrajz és geológia tagozaton Kicsi Anna Réka *Paleokörnyezeti rekonstrukció az eocén-oligocén határon az Erdélyi-medence bentonikus foraminifera közösségei alapján* című dolgozatával pedig 1. helyezést ért el, valamint elnyerte a zsűri különdíját és a közönségdíjat. Ugyanitt a Matematika és módszertan szekcióban Miklósi Roland Botond *Gröbner-bázis számoló algoritmusok újszerű megközelítése és GAP alapú implementációja* című munkája 2. helyezést, a Szociális munka, szociológia és

antropológia szekcióban Szopos Edina Cecília *Erdélyi magyarok elvándorlás-dinamikájának vizsgálata* című dolgozata 1. helyezést ért el.

2021. június 11-én tartotta évváró konferenciáját a Műszaki műhely. Andó Mátyás műhelyvezető és a tutorok az alábbi előadásokat hallgatták meg: Kertész Norbert: *Akkumulátor felügyeleti interface fejlesztése sb RIO 9636 rendszerhez*; Bács Béla: *Gerenda-szelemen-kapcsolatok merevségének számítása*; Nagy Örs: *Magasbordás trapézlemezek beroppanási ellenállása*; Bencsik Richárd: *Játékdoboz megvalósítása Arduino segítségével*; Csala Hunor: *Egyszerű erdőtüz modellek*; Ferencz Csanád: *Autonóm menetciklus modellezés és jelzőlámpás csomópont sorhosszszelés, szimuláció és validálás AI módszerekkel*; Kovács Róbert Jenő: *Szünetmentes tápegységek hibáinak kiküszöbölése*; Puskás Levente: *Donkey Car platform alapú önvezető RC autó Raspberry Pi segítségével*; Simon Adrián: *Otthon automatizálási rendszer modellje ESP 82266 mikrovezérlővel*; Szabó Alexandár: *Vonalkövető kisautó adaptív tempomattal*; Szabó Beatrix: *Arcfelismerő alkalmazás fejlesztése jelenlét ellenőrző rendszerhez*.

2021. július 1-én benyújtották dolgozataikat az Országos Szlovák Önkormányzattal és az ELTE BTK Szláv Filológiai Tanszékével közösen bonyolított ösztöndíjprogram nyertesei. Mágyel Andrea: *Kétnyelvűség, kódváltás és kódkeveredés Füleken*; Osztroluczki Anett: *A csehszlovák–magyar lakosságcsere: a tótkomlói eset*; Volter Domonkos: *Szlovák népi biblikus történetek, apokrifek Püspökhatvanban címmel teljesítette kutatási feladatát*.

2021. július 5-én megjelent megjelent az *Annales III. Az ELTE Márton Áron Szakkollégium évkönyve 2020* című kiadványunk, mely a naptári év szakmai beszámolója mellett tíz szakkollégista tanulmányát közli különböző tudományterületről. Letölthető innen:

<https://martonaron.elte.hu/media/4a/11/4b66f1bd3c48657e704d5cd0e5c88a3c863e43cc3b51009455705f798da3/masz-Annales-iii.pdf>

2021. július 5-én, a VII. Kárpát-medencei Szakkollégiumi Konferencia bevezető ülészakaként online keretek között került sor a Szakkollégium tanévzáró ünnepségére.

Az évvárón a szakmai eredmények áttekintése mellett átadásra kerültek a Márton Áron Emlékérmek, Horváth László kurátor pedig bemutatta új kiadványainkat. A műsort Csöke Noémi (zongora) és Opra Balázs József (zongora) előadása színesítette. A rendezvényről készült felvétel megtekinthető itt:

<https://youtu.be/xmA54wMMbAA>

Márton Áron Emlékérem

Szakkollégista díjazottak

Szanyi István

Szanyi István, a Természettudományi műhely tagja, az ELTE fizikus hallgatója az alapítástól fogva tagja a Szakkollégiumnak. Az évek során számos versenyen kitüntette magát: 2018-ban *A proton-proton és proton-antiproton előreszórás leírása LHC energiákon* című dolgozatával első helyezést ért el a Kárpátaljai TDK-n, 2019-ben a 34. OTDK Elméleti részecske- és kvantumfizika tagozatán *A rugalmas proton-proton szórás tanulmányozása LHC energiákon egy kibővített BialasBzda modell felhasználásával* című előadásával különdíjat nyert, 2020-ban a Kárpátaljai Tudományos Diákköri Konferencián Fizikatumományi szekcióban *Gluonlabdák vizsgálata a Regge elmélet keretein belül* első helyezést ért el. Szakmai előmenetele példás: tagja a magyar-svéd kutatócsoportnak, melynek világszenzációt kiváltva elsőként sikerült bizonyítania az Odderon-részecske létezését. Emellett Szanyi István kiemelt gondot fordít arra is, hogy részt vegyen a Szakkollégium saját rendezésű konferenciáin, nyári egyetemén, publikáljon kiadványainkban. Budapesten élő kollégistaként fontos és népszerű tagja közösségének.

Lőrincz Szabolcs-Botond

Lőrincz Szabolcs-Botond, az Informatika műhely végzős tagja a Babeş-Bolyai Tudományegyetemen hallgatójaként nyert felvételt a Szakkollégiumba, tanulmányait később az ELT-n folytatta, majd Finnországban, az Aalto Egyetem képzésén fejezte be. Személyében kiemelkedő eredményességgel dolgozó szakkollégistától búcsúzunk: 2019-ben a 34. OTDK Informatikai tudományok szekciójának Számítógépes látás és képelemzés tagozatán *Konvolúciós neurális háló alkalmazása relatív forgatások becslésére* című dolgozatával különdíjat, az Erdélyi TDK-n pedig *Disztorziókorrekció neurális háló alkalmazásával* című dolgozatával első helyezést nyert. 2020-ban a Kutatók éjszakája 2020 rendezvénysorozat keretében *Automatizálható-e az adattudomány?* című előadással népszerűsítette tudományszakját. Idén a 35. OTDK Informatikatudományi Szekciójának Számítógépes látás és képfeldolgozás tagozatán ismét első helyezést ért el munkájával. Emellett hasonló sikerrel vett részt szakmai érdeklő-

déséhez kötődő versenyeken, idén például a *FoodVote – intelligens étterem-ajánló rendszer csoportoknak* című munkájával a *Junction 2020 hackathon* nevű versenyen, *InspirEd – interaktív rajzfilm alapú oktatás* című munkájával pedig a *futuRE:build Ideathon* versenyen.

Támogatók

Dr. Takó Ferenc

Takó Ferenc a Szakkollégium alapítása óta részt vett a szakmai munka minden állomásában: lelkiismeretesen véleményezte a rendkívül nagy számban beérkező pályázatot, felvételiztetett, rendszeresen egyeztetett a hallgatók mentoraival, felügyelte a maratoni hosszúságú műhelytalálkozókat, szakestet és konferenciát szervezett, az Eötvös Collegium színháztudományi kiadványsorozatában helyet biztosított az érdeklődő szakkollégistának is. Bár a bölcsész-műhely az egyik legnagyobb létszámú és a leginkább eltérő kutatási-képzési területen működő hallgatói csoport, Takó Ferenc szelíd bölcsességének köszönhetően mindenkivel sikeresen találta meg a közös hangot, működése a hallgatók és a kollégák őszinte megbecsülését váltotta ki. Az emlékéremmel többéves munkájáért mondunk szerény köszönetet.

Dr. Cseszregi Tamás

Cseszregi Tamás, az ELTE oktatási igazgatója nemcsak az egyetem által lebonyolított külhoni felsőoktatási ösztöndíjak és köznevelési pályázatok kapcsán végzett tevékenységével érdemli ki a díjat: munkája a Szakkollégium működtetésének jóformán valamennyi gyakorlati kérdésében meghatározó. Az elektronikus pályázati rendszer kiépítésében, a hallgatók adatainak Neptun-rendszerben történő adminisztrálásában, az ösztöndíjak pontos utalásában mindig számíthatunk azonnali és készséges támogatására, tapasztalatait és tanácsait pedig munkaköri kötelességét messze meghaladó módon készségesen megosztja. Díjazásának legfőbb oka azonban a külhoni magyarság ügye iránti egyértelmű elkötelezettsége, amit a regionális bizottsági ülések, külhoni egyetemi és hallgatói rendezvények során módunkban állt számtalanszor megtapasztalni. Személyében a sokat emlegetett „egységes Kárpát-medencei felsőoktatási tér” kialakításában tevékenykedő nélkülözhetetlen, a nemzetét érdek nélkül szolgáló szakember nyerte el az emlékéremet.

2021. július 5-6 között került sor a Fórum Munkacsoport találkozójára, amelyen valamennyi régió magyar nyelvű felsőoktatási képzést folytató intézménye magas szinten képviseltette magát. A kétnapos eszmecserén többek között szóba kerültek a Makovecz-programhoz és az egyéb külhoni ösztöndíjakhoz kapcsolódó kérdések, valamint az online oktatás tapasztalatai.

2021. július 7-én Gyuris Ferenc műhelyvezető (Természettudományi műhely) elnökle mellett került sor a VII. *Kárpát-medencei Szakkollégiumi Konferencia első ülészakára*. A Kárpát-medence földrajza címet viselő szekcióban az ELTE TTK Földrajz- és Földtudományi Intézet oktatóinak előadásait hallgatták meg az érdeklődők: Farkas György (adjunktus, Társadalom- és Gazdaságföldrajzi Tanszék: TGF): *Hol vagyunk? A „Kárpát-medence” koncepció és története dióhéjban*; Györi Róbert (tanszékvezető egyetemi docens, TGF): *Földrajztudomány és Trianon: a brit geográfusok álláspontja*; Jankó Ferenc (egyetemi docens, TGF): *Trianon és Burgenland létrehozása: földrajz, identitás, geopolitika*; Bottlik Zsolt (egyetemi docens, TGF): *Aktuális etnikai földrajzi vizsgálatok a Kárpát-medencében*; Harangi Szabolcs (intézetigazgató, tanszékvezető egyetemi tanár, Közettan-Geokémia Tanszék): *A székelyföldi Csomád kitöréstörténete: van vulkáni veszély?*

2021. július 7-én délután, a VII. Kárpát-medencei Szakkollégiumi Konferencia második ülészakán alumnusunk, Gyenge Ervin mutatta be az Erdélyi Innovációs Műhely egyesületet. A *fiatalokért Erdélyben 2.0* győztese, tehetségés erdélyi középiskolások ismertették versenyeken díjazott tudományos újításait, találmányaikat: Tóth Rudolf és Kiss Szabolcs (ConnectED), Kovács Nóra (Rusty), Józsa Huba (Histotrap), Antal Balázs (Pestroy), Gál Emese (Bronchus Protect).

2021. július 8-án Illés Anett kabinetvezető (Természettudományi műhely) elnökle mellett a VII. Kárpát-medencei Szakkollégiumi Konferencia harmadik ülészakán tartották meg bemutató előadásait a biológus és vegyész területen kutató szakkollégisták: Balog Edina: *A ZIF-8 fémorganikus térháló képződésének kinetikai vizsgálata és áramlásvezérelt szintézise vékony folyadék-rétegben*; Boga Biborka: *CaTiO₃ hidrotermális szintézise és fotokatalitikus teljesítményének optimalizálása statisztikai modellek felhasználásával*; Takács Dóra: *Ionos folyadék konstituenek adszorpciós affinitásának vizsgálata réteges kettős hidroxid jelenlétében*; Réthi-Nagy Zsuzsanna: *A PP₄ foszfatáz szubsztrátum-felismerő mechanizmusainak vizsgálata*; Dán Kinga: *A PP₄ fehérje foszfatáz szubsztrátum-felismerő mechanizmusának molekuláris vizsgálata: az újfajta EVH1 domén története*; Reéb Zsófia: *Amygdalagagok lokális kapcsolat-*

rendszerének vizsgálata; Balog Emma: A kinurénsav és analógjai neuromoduláló hatásának vizsgálata N-metil-D-aszpartáttal kiváltott excitotoxicitással szemben egér-agyszöveten.

2021. július 8-án Gyuris Ferenc műhelyvezető (Természettudományi műhely) moderálta a VII. Kárpát-medencei Szakkollégiumi Konferencia negyedik ülészakát, ahol a „Geo-kabinet” tagjai ismertették kutatási eredményeiket: Magyarai Mátyás: *A Hevenesi-megyetérképek magyarországi települései*; Erős Nándor: *Fenntarthatósági irányzatok Románia városfejlesztési terveiben*; Linc Annamária: *A magyar-ukrán együttműködési folyamatok megjelenése a médiában*; Nagy Gabriella: *Turisztikai szervezetek online marketingtevékenységének vizsgálata – A szlovák-magyar-ukrán (kárpátaljai) példa*; Benedek Viktória: *Romák jövőképe(i)? – esettanulmány egy kárpátaljai közösség lehetőségeiről.*

A VII. Kárpát-medencei Szakkollégiumi Konferencia második napjának ötödik ülészakát matematika és fizika tudományterületen működő szakkollégisták előadásai alkották. Fancsali Szabolcs kabinetvezető (Természettudományi műhely) elnökle mellett a következő előadásokat hallgatták meg az érdeklődők: Szanyi István: *A pomeron és az odderon a terraelektronvolto adatok fényében egy standard Regge-pólus modell keretén belül*; Bence Norbert: *A görbület meghatározása a rugalmas proton-proton és antiproton-proton szórársra*; Mészáros Botond: *Nemlineáris leképezések vizsgálata*; Miklosi Roland-Botond: *Gröbner-bázis számoló algoritmusok újszerű megközelítése és GAP alapú implementációja*; Székely Ákos: *Indukált ábrázolások és a Mackey-féle imprimitivitás-tétel.*

A VII. Kárpát-medencei Szakkollégiumi Konferencia harmadik napján a bölcsészek léptek fel. Az első ülészakon Egedi-Kovács Emese (MÁSZ Bölcsészettudományi műhelyvezető) elnöklésével Nagy Hilda: *Bródy Sándor nyomorult indulása*; Vojtek Lili: *Menni vagy nem menni? A szlovák önrendelkezés megjelenése a szlovák sajtóban Csehszlovákia megalakulását követően* és Nagy Krisztina: *Az Összehasonlító Irodalomtörténelmi Lapok olasz hálózata. A Petőfi-kultusz elterjedése Olaszországban*, a míg a második szekcióban Horváth László (EC igazgató, MÁSZ kurátor) elnöklésével Finta Klára: *Személyesség nyelvészeti vizsgálata demenciában*; Molnár Csongor: *A Bánság-kutatás problémái*; Kész Réka: *A viaszos tojásdíszítés hagyománya a kárpátaljai Salánkon* és Szeles Réka: *A narcisztikus személyiség és az elidegenedés mozzanatai Bartis Attila A nyugalom című regényében* előadásait hallgatták meg az érdeklődők.

2021. július 10-én tartotta a tanévben utolsó találkozóját az Informatika műhely. A nyitó előadást Lócsi Levente műhelyvezető tartotta (*Az MTMT rendszer informatikus szemmel – A Magyar Tudományos Művek Tára, egy kis XML és Python*), majd következtek a szakkollégisták. Szvorenny Viktor: *Szövegfeldolgozás- és elemzés mesterséges intelligenciával*; Mátyás Gergely Péter: *Artificial DJ*; Köllő Magor Örs: *Betakarító robot – 3D érzékelés, leképezés és ROS*; Márkos Zsolt: *Felhasználók azonosítása okostelefonokon nyílt halmazos felismeréssel (open set recognition)*; Lőrincz Szabolcs Botond: *Objektumok osztályozása közúti LiDAR felvételeken*; Kacsó Péter Gábor: *Játékfejlesztési problémák és sugárkövetés (ray tracing)*; Imets Tamás: *Deep learning alapú tőzsdei előrejelzés, befektetés-optimalizálás bayesi módszerekkel, robot fűnyíró*; Ferencz Dániel: *Mini adatbázis-kezelő rendszer, Braille assist*; Bondici László: *Egy speciális Dirichlet-folyamat zéró energiájú részének p-adikus variációja*. Az online találkozón részt vett Csörnyei Zoltán tanár úr is.

A 2021–2022-es tanév felvételi eljárása

A Szakkollégium a jelentkezők számára a Felvételi Szabályzatban foglaltaknak megfelelően 2021. július 26-án többfordulós felvételi eljárást hirdetett 2021. augusztus 24-i jelentkezési határidővel. Ezúttal négy szakmai műhely kívánt új hallgatók számára felvételt hirdetni. A jelentkezés benyújtásához az Informatikai Igazgatóság munkatársai által fejlesztett elektronikus űrlapot használtuk. A Pályázati kiírás itt olvasható:

<https://martonaron.elte.hu/content/palyazati-kiiras-2021-2022-es-tanevre.t.21199>

A szóbeli felvételi vizsgára testületi döntés alapján behívott hallgatók névsorát a Szakkollégium honlapján 2020. augusztus 30-án tettük közzé. A szóbeli felvételi vizsgára a rendkívüli járványügyi helyzet miatt online formában, az egyes műhelyeknek megfelelően létrehozott Microsoft Teams csoportokban történt. A szóbeli eljárás során a pályázók a műhelyüknek megfelelő szakmai bizottság előtt mutatták be kutatási tervüket. Valamennyi jelentkező személyes beszélgetésen vett részt a szakmai igazgatóval.

A tavalyi tanévben szakkollégista tagsággal rendelkező hallgatók a felvételi eljárásban nem vettek részt, de műhelyvezetői támogatás esetén kérvényt nyújthattak be tagságuk meghosszabbítására. A kérvény elbírálásával kapcsolatos eljárást a Tanulmányi Szabályzat 6. § (1)–(4) pontjai szabályozzák. A 82

kérvény mindegyikét támogattak a műhelyvezetők. A pályázati kiírásra 60 érvényes és 27 érvénytelen (mentett, de nem beküldött) új jelentkezést regisztráltunk. A műhelyvezetők a beérkezett kutatási tervek előzetes szűrését követően 28 pályázót tartottak érdemesnek a szóbeli felvételin való részvételre. A szakmai és igazgatói beszélgetések után a Felvételi Bizottság 18 fő esetében javasolta, 10 fő esetében nem javasolta a szakkollégiumi tagság és az ezzel járó ösztöndíj megítélését. Az egyes műhelyek taglétszáma a tanévben következő:

- Bölcsészettudományi műhely: 16
- Gazdaságtudományi műhely: 7
- Informatika műhely: 11
- Jogi és Társadalomtudományi műhely: 6
- Műszaki műhely: 12
- Művészeti műhely: 4
- Nemzetstratégiai műhely: 3
- Orvos-, Egészség- és Sporttudományi műhely: 13
- Pedagógia műhely: 1
- Természettudományi műhely: 27

A tagságot kérvény és felvétel útján nyert nyert hallgatók részletes statisztikája:

Újonnan felvételt nyert hallgatók (18 fő):

Magyarországon tanuló: 6 fő

ebből ELTE: 1 fő; BME: 1 fő; Óbudai Egyetem: 1 fő; SzTE: 1 fő; PPKE: 1 fő; SOTE: 1 fő.

Erdély: 4 fő; Kárpátalja: 1 fő; Vajdaság: 1 fő.

Külhonban tanuló: 12 fő

ebből: BBTE: 6 fő; Marosvásárhelyi Orvosi és Gyógyszerészeti Egyetem: 3 fő; Kolozsvári Műszaki Egyetem: 1 fő; Szabadkai Műszaki Szakfőiskola: 2 fő.

Erdély: 10 fő; Vajdaság: 2 fő.

Hosszabbítási kérvénnyel tagságukat megőrző hallgatók (82 fő):

Magyarországon tanuló: 46 fő

ebből ELTE: 24 fő; SzTE: 7 fő; BME: 5 fő; DE: 2 fő; PTE: 2 fő; Corvinus: 2 fő; SOTE: 2 fő; Állatorvosi Egyetem: 1 fő; Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem: 1 fő.

Erdély: 23 fő; Vajdaság: 12 fő; Kárpátalja: 10 fő; Felvidék: 1 fő.

Külhonban tanuló: 36 fő

ebből: BBTE: 12 fő; Marosvásárhelyi Orvosi és Gyógyszerészeti Egyetem: 6 fő; Ungvári Nemzeti Egyetem: 4 fő; Szabadkai Műszaki Szakfőiskola: 3 fő; Brassó Zeneművészeti Egyetem: 2 fő; Kolozsvári Műszaki Egyetem: 2 fő; Újvidéki Egyetem 2 fő; Sapientia EMTE: 1 fő; Szabadkai Tanítóképző Kar: 1 fő; Pozsonyi Közgazdasági Egyetem: 1 fő; Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem: 1 fő; Queen Mary University of London – Paris Sorbonne: 1 fő.
Erdély: 24 fő; Vajdaság: 6 fő; Kárpátalja: 4 fő; Felvidék: 2 fő.

Összesen (100 fő)

Magyarországon tanuló: 52 fő

ebből ELTE: 25 fő; SzTE: 8 fő; BME: 6 fő; SOTE: 3 fő; DE: 2 fő; PTE: 2 fő; Corvinus: 2 fő; Állatorvostudományi Egyetem: 1 fő; Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem: 1 fő; PPKE: 1 fő; Óbudai Egyetem: 1 fő.
Erdély: 27 fő; Vajdaság: 13 fő; Kárpátalja: 11 fő; Felvidék: 1 fő.

Külhonban tanuló: 48 fő

ebből: BBTE: 18 fő; Marosvásárhelyi Orvosi és Gyógyszerészeti Egyetem: 9 fő; Szabadkai Műszaki Szakfőiskola: 5 fő; Ungvári Nemzeti Egyetem: 4 fő; Kolozsvári Műszaki Egyetem: 3 fő; Újvidéki Egyetem 2 fő; Brassó Zeneművészeti Egyetem: 2 fő; Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem: 1 fő; Pozsonyi Közgazdaságtudományi Egyetem: 1 fő; Sapientia EMTE: 1 fő; Szabadkai Tanítóképző Kar: 1 fő; Queen Mary University of London – Paris Sorbonne: 1 fő.
Erdély: 34 fő; Vajdaság: 8 fő; Kárpátalja: 4 fő; Felvidék: 2 fő.

Összesen: Erdély: 61 fő; Vajdaság: 21 fő; Kárpátalja: 15 fő; Felvidék: 3 fő.

A felvételi értekezlet testületi döntése alapján szakkollégiumi tagságot nyert hallgatók névsora megtekinthető a Szakkollégium honlapján 2021. szeptember 6-tól:

<https://martonaron.elte.hu/content/a-2021-2022-es-tanevben-felvetelt-nyert-hallgatok-listaja.t.21919>

A 2020–2021-es tanév őszi félévének szakmai eseményei

2021. szeptember 15-én a MÁSZ-szakestek sorozat keretében indult útjára „A Kárpát-medence földrajza” című előadássorozatunk. A kezdő előadás, Bottlik

Zsolt – Berki Márton (ELTE TTK Társadalom- és Gazdaságföldrajzi Tanszék): *Identitás – hatalom – tér*, megtekinthető youtube-csatornánkon:

<https://www.youtube.com/watch?v=viy8NmQ0OsQ>

2021. szeptember 24-én a *Kutatók éjszakája 2021* rendezvénysorozat keretében négy szakkollégista hallgatónk kutatási eredményeit bemutató videó került fel youtube-csatornánkra:

Fehér Viktor (Bölcsészettudományi műhely): *Az Al-Duna menti Székelykeve néprajzi-kulturális antropológiai vizsgálata*:

<https://www.youtube.com/watch?v=MrlabNze-PI>

Finta Klára (Bölcsészettudományi műhely): *Mire emlékszik a nyelv?*:

<https://www.youtube.com/watch?v=8cKjPl0VVIO>

Molnár Tímea (Orvos-, Egészség- és Sporttudományi műhely): *Optogenetika*:

<https://www.youtube.com/watch?v=fqDt45SoBYc>

Pop Rebeka-Anna (Gazdaságtudományi műhely): *Kereskedelmi mobil alkalmazások – divattermékek vásárlási szándékát befolyásoló tényezők*:

<https://www.youtube.com/watch?v=yYWImpccYis>

2021. október 15-én folytatódott „A Kárpát-medence földrajza” című előadás-sorozatunk. Farkas György (ELTE TTK Társadalom- és Gazdaságföldrajzi Tanszék): *A kárpát-medencei magyar kisebbségek népesedési helyzete* című előadása megtekinthető youtube-csatornánkon:

<https://youtu.be/IKBOtCgvM6U>

2021. október 8-án Pál Tamás műhelyvezető tartott szemináriumot a Gazdaságtudományi műhely tagjai számára *A Covid hatása a magyar fizetési mérlegre* címmel.

2021. november 12-én a Gazdaságtudományi műhely tagjai online szeminárium keretében számoltak be kutatásaikról Pál Tamás műhelyvezetőnek. A kisebb csoportokban végzett feladat az Egyesült Királyság (Magyar Tünde, Barabási Tamás), Szlovákia (Csápai Ádám, Csipak Levente) illetve Románia (Bukur Tamás, Csíki Ottó, Pop Rebeka) fizetési mérlegének elemzése volt a pandémia idején.

2021. november 15-én a MÁSZ-szakestek keretében folytatódott „A Kárpát-medence földrajza” című előadás-sorozat. Ezúttal Győri Róbert és Illés Tamás „A Kárpát-medence településföldrajza. Településpolitika Magyarországon és Romániában a szocializmus idején” című előadására került sor. A felvétel megtekinthető youtube-csatornánkon:

<https://www.youtube.com/watch?v=hGFhsN7CkDQ>

2021. november 18–21. között rendezték a 20. Vajdasági Magyar Tudományos Diákkonferenciát Újvidéken. A szakkollégisták közül díjat nyert: Műszaki tudományok (1. hely és különdíj): Csanak Viktor (Műszaki műhely): *Állapotbecslő algoritmus autonóm járművekhez*; Élő természettudományok I. (különdíj) Szécsényi Kata (Természettudományi műhely): *A lisztharmat fertőzés jelenléte a kitermelt vadrózsa csemete szárán fajtától függően*; Humántudományok I: (különdíj): Peckó Egon: *Távoktatás az általános iskola felső osztályos diákjai és tanárai szemszögéből Adán* (Pedagógiai műhely); Humántudományok II. (1. hely) Szeles Réka (Bölcsészettudományi műhely): *A megörökíthetőség illúziója*.

2021. december 10-én online szemináriumot tartott a Gazdaságtudományi műhely. Pál Tamás műhelyvezető és Pál Balázs (ELTE TTK) *Bitcoin, vagy amit akartok* címmel tartott vitaindító előadást, melyet a témához kapcsolódó beszélgetés követett.

2021. december 15-én a MÁSZ-szakestek keretében folytatódott „A Kárpát-medence földrajza” című előadásorozat. Ezúttal Horváth Erzsébet „Üdvözlét a jégkorszakokból. Mozaikok a Kárpát-medence felszínalakulásáról” című előadására került sor. A felvétel megtekinthető youtube-csatornánkon:

<https://www.youtube.com/watch?v=YWjLmV8BxWM>

Budapest, 2021. december 31.

Dr. Mészáros Tamás
szakmai igazgató sk.
ELTE Márton Áron Szakkollégium

Tanulmányok

Barta Leila

A kormányforma meghatározásának kritériumai változó kormányzati struktúrákban

1 Bevezetés

Arra a kérdésre, hogy melyik a jobb, megfelelőbb kormányforma egy adott ország számára, nem lehet egyértelmű választ adni. A szakirodalomban mindez számos vita forrása az 1900-as évek eleje óta.¹ A kormányforma meghatározása tekintetében különösen változatos képet mutatnak a posztszovjet térség országai.²

Feltehető a kérdés, hogy az elnöki, a félelnöki, illetve a parlamentáris kormányformák meglévő definíciói kellően pontosak-e ahhoz, hogy adekvát leírást adjanak az országok alkotmányos rendszerében és politikai gyakorlatában megnyilvánuló hatalommegosztási struktúráról. Hipotézisünk az, hogy a posztszovjet térség vizsgált országainak egyike sem kategorizálható maradéktalanul az elnöki, félelnöki, vagy parlamentáris kormányformák ideáltipikus modelljei szerint. Ehelyett itt vegyes kormányformák alakultak ki a Szovjetunió összeomlását követően, melyek az említett három kormányforma sajátos, helyi ötvözeteiből tevődnek össze. Ezek egyik fő ismérve, hogy a hatalomgyakorlásban a változóan erős, egyszemélyi, elnöki hatalom a hangsúlyos, szemben a parlamentarista rendszerekkel. További állításunk, hogy a szakirodalomban ismert hármas kormányforma meghatározás nem kellően pontos

1 Donald L. Horowitz: Comparing Democratic Systems, *Journal of Democracy*, (1990) 4; In: José Antonio Cheibub – Fernando Limongi: Democratic Institutions and Regime Survival: Parliamentary and Presidential Democracies Reconsidered, *Annual Review of Political Science*, 1 (2002) 5, 151–179. o.

2 Bende Zsófia – Halász Iván: Összehasonlító alkotmányjog, Fejezetek az alkotmány, az állam, az államszervezet és az alapvető jogok témaköréből, Nemzeti Közszolgálati Egyetem, 2014. Budapest, 73. o.

ahhoz, hogy két, ugyanolyan kormányformával rendelkező ország esetére használjuk, ugyanis nem mondhatjuk ki egyértelműen, hogy mindkét ország kormányformája például elnöki vagy félelnöki, ha az elnöki hatalomgyakorlás szintjében viszont jelentős különbségek lelhetők fel.

Tanulmányunkban Litvániát, Ukrajnát, Belaruszt és Moldovát vizsgáljuk meg. A választás azért esett ezen országokra, mert kormányformájuk nehezen meghatározható, a szakirodalom is országonként más-más kormányformát határoz meg, tehát vitatott kormányformával rendelkeznek.

2 Az elnöki hatalomgyakorlás mérési módszerének ismertetése

A formális elnöki hatalom mérésére a szakirodalomban meglévő három módszert használtuk és ötvöztük, amit összefoglalóan leíró, ellenőrző és skálázó módszernek nevezünk. Az elnöki hatalmi indexet Joel Hellman³ dolgozta ki James McGregor⁴ és Christian Lucky⁵ korábbi munkái alapján.

Az első, azaz a leíró módszert használta például Christian Lucky,⁶ aki 38 mutatót határozott meg, amelyek alapján lefolytatta az elnöki hatalom vizsgálatát. A módszer alapján kérdéseket tett fel, mint például, hogy az elnöknek van-e joga kinevezni a kabinet tagjait. Az egyes kérdéseket a szerző az elnöki jogkörökre vonatkozó alkotmányi, törvényi szabályozás alapján válaszolja meg. Ennek a módszernek az alkalmazása sokkal inkább alkalmas egy általános benyomás keltésére az elnöki hatalomgyakorlásról az adott országban, viszont nem alkalmas az elnöki jogkörök tényleges mérésére.

A második, az „ellenőrzőlista-módszer”, az elnöki hatáskörök átfogó listáját állítja össze. Ezt használta többek között Timothy Frye.⁷ A kutató az egyes országok alkotmányának szövegén keresztül ellenőrizte, hogy az elnök rendelkezik-e az adott jogkörrel vagy sem. Frye 27 ilyen elnöki mutatót határozott

3 Joel Hellman: Constitutions and Economic Reform in the Post-communist Transitions, *East European Constitutional Review*, 1996/5.

4 James P. McGregor: The Presidency in East Central Europe, *RFE/RL Research Report*, 1994/2. 23–31. o.

5 Christian Lucky: Table of Presidential Powers in Eastern Europe, *East European Constitutional Review*, 1993–1994/3–4.

6 Lucky, 1993–1994, i. m.

7 Timothy Frye: A Politics of Institutional Choice. Post Communist Presidencies, *Comparative Political Studies*, 1997/30.

meg, míg André Krouwel⁸ 7 elnöki hatáskört azonosított. A módszer alapján az elnöki hatalom megléte egy adott országban egy skálán meghatározott értékeket kap. Az ország 1 pontot kap, ha az elnök rendelkezik a kutató által meghatározott hatáskörökkel, 0,5 pontot, ha az elnök rendelkezik a megnevezett jogkörrel, viszont megosztja azt az alkotmány egy másik szereplőjével (például parlament), végül pedig 0 pont jár, ha az elnök nem rendelkezik a megnevezett jogkörrel. Ebben az esetben az országok pontszámai – a kiválasztott jogkörök számától függően – Frye esetében 0–27-ig, Krouwel módszere alapján pedig 0–7-ig terjedhetnek. A szakirodalom ennek a módszernek a hátrányaként nevezi meg az egyes hatáskörök eltérő súlyozását. Frye például egyformán pontozza az elnöknek a miniszterelnök és a legfőbb ügyész kinevezésére vonatkozó jogát, miközben egyértelmű, hogy ezen hatásköröket nem lehet egyformán értékelni. Egy másik problémaként jelenik meg, hogy a Frye által felsorolt 27 hatáskörből 10 konkrét kinevezési hatáskör. Az elnök tehát 10 pontot kaphat a kinevezési jogokért, ami a 27-ből arányaiban soknak számít. A kinevezési jogok tekintetében Frye az alábbi jogköröket emelte ki: a miniszterelnök, a miniszterek, az alkotmánybírók, a legfelsőbb bíróság bírái, a főügyész, a központi bíróság vezetője, a biztonsági tanács tagjai, magas rangú minisztériumi tisztségviselők, a főtisztek és katonai parancsnokok kinevezését.⁹

A harmadik módszert skálázásnak nevezzük. A skálázó módszertant követte Stephen Haggard és Matthew Shugart,¹⁰ akik három fő csoportot határoztak meg az elnöki jogkörök területén (például jogalkotási és nem jogalkotási hatáskörök). Az általuk kijelölt csoportokba tartozó jogköröket 0-tól 3-ig terjedő skálán pontozták. Ennek a módszernek a hátránya, hogy csak az elnököt és a parlamentet tekinti „főszereplőknek”, de figyelmen kívül hagyja a miniszterelnököt.

Maurice Duverger is foglalkozott az elnöki hatalom vizsgálatával, aki 14 tipikus jogkört azonosított, ezek a következők: a miniszterelnök kinevezése, a miniszterelnök felmentése, a parlament feloszlata, törvénykezdeményezés, vétőjog, népszavazási javaslatok benyújtásának joga, a jogszabályok alkotmá-

8 Krouwel André: Measuring presidentialism and parliamentarism: An Application to Central and East European Countries, *Acta Politica* 38 (4) 2003. 333–364. o.

9 Frye, 1997, i. m.

10 Matthew S. Shugart – Stephan Haggard: Institutions and Public Policy in Presidential Systems. In Stephan Haggard – Mathew D. McCubbins: *Presidents, Parliaments, and Policy*. Cambridge University Press, Cambridge. 2001, 64–102. o.

nyosságának megtámadásának joga, rendeletalkotási jogkör vagy ideiglenes törvények megalkotásának joga, vétójog a kormányhatározatok felett, kinevezési jogkör, a közigazgatás ellenőrzése, diplomáciai jogkör, és az alkotmánybíróság tagjainak kinevezésére vonatkozó jogkör.¹¹

A felsorolt módszerek negatívumaként nevezhető meg, hogy egyik sem veszi figyelembe azon rendkívüli hatásköröket, amelyek különösen a poszt-szovjet térség elnökeit illetik meg (pl. intézkedések veszélyhelyzet idején).

Elemzésünkben vegyítjük a fenti módszereket: a kiválasztott jogkörök tekintetében különbséget teszünk a specifikus és a nem specifikus jogkörök között. A konkrét hatáskörök közé azok a jogkörök tartoznak, amelyeket az elnöknek az alkotmány vagy esetleg az elnökségről szóló törvény kifejezetten biztosít. Ezek a hatáskörök olyan különböző kritériumok vizsgálatával határozhatók meg, mint például a vétójog, a rendeletalkotási- és a jogalkotási hatáskörök. Ezeket a hatásköröket nem kell, hogy kizárólag az elnök birtokolja, de ha egy másik szerv (a parlament) kezébe kerülnek, akkor a hatáskörök jelentősége csökken.

Mivel az elnöki hatalom egyetlen meghatározása sem képes minden eshetőséget figyelembe venni, ezért a maradék hatásköröket is meg kell határozni kiterjedtségük szerint. A fennmaradó jogköröket az elnöki hivatal hatáskörének alaposabb vizsgálatával lehet meghatározni. Átveszi-e az elnök a hatalmat, amikor a parlament nem ülészik? Milyen feltételek mellett hirdethet az elnök szükségállapotot vagy oszlathatja fel a parlamentet? Az elnök például kaphat felhatalmazást rendeletek kiadására, de ha ezek kormány általi jóváhagyáshoz kötöttek, akkor a hivatal fennmaradó hatáskörei meggyengülnek. Az alkotmányban nem meghatározott körülmények között – például szükségállapotban – történő döntéshozatal, illetve a parlamenttől független, kötelező erejű döntések meghozatala jelentős mértékben erősíti az elnök pozícióját – így elemzésünkben a kiválasztott jogkörök tekintetében ez is kiemelt jelentőséget kap.¹²

Kiindulópontunk az „ellenőrzőlista-módszer”, ahol az elnöki hatásköröket egy skálán értékeljük 0-tól 1 pontig hatáskörönként. A különbség annyiban fedezhető fel, hogy a Frye által azonosított 27 elnöki hatáskör nem mindegyike kerül feltüntetésre, továbbá az elnöki hatáskörök kiválasztásánál figyelembe vesszük Frye szempontjain kívül Duverger, Krouwel¹³ meghatározásait is.

11 Maurice Duverger: *E' chec au Roi*. Albin Michel, Paris. 1978.

12 Frye, 1997, i. m.

13 Krouwel, 2003, i. m.

Mindemellett a mérési módszerünk részét képezi az is, hogy a posztsovjetertség vezetőit milyen külön, rendkívüli jogok illetik meg szükségállapot során, így ennek figyelmen kívül hagyásával torz kép alakulhat ki az elnöki hatalomgyakorlás szintjéről.

A bemutatott mérési módszer segítségével megállapítjuk az elnöki hatalomgyakorlás szintjét a kiválasztott országok esetében. Ezt követően megvizsgáljuk, hogy az országok ismertetése során feltárt ismérvek mennyire feleltethetők meg a kormányformák alapvető besorolási kategóriáinak. Végül az így kapott eredményeket összevetjük egymással, majd levonjuk a megfelelő konklúziót.

3 A kormányforma meghatározásának dilemmái

A kormányforma a központi állami szervek – államfő, kormány, parlament – viszonyát fejezi ki. A kormányforma határozza meg az államfő személyének jellegét is, másrészt az állami berendezkedés jogi oldalát.¹⁴ A „háromszög” szereplőinek (államfő, kormány, parlament) hatásköri megosztásától függően beszélhetünk az egyes kormányforma típusokról: elnöki, parlamentáris és félelnöki rendszerekről. Negyedik típusként nevezhetjük meg a sajátosnak mondható kollegiális kormányformát.¹⁵ Azonban ahhoz, hogy teljes képet kapjunk, fontos megemlíteni a hibrid kormányformák rendszerét is, amit napjainkban egyre több elemző vet vizsgálódás alá.¹⁶

Az elnöki kormányforma esetében a végrehajtó hatalmat az erős és önálló elnök képviseli, ennek tiszta megnyilvánulása az Egyesült Államok kormányzati rendszere. A másik forma a parlamentarizmus, ahol a hatalommegosztás rendszerében a parlamenté a „túlsúly”, a kormány a népképviselési szervnek tartozik felelősséggel. E kettő közötti sajátos megoldás a félelnöki modell, mely a viszonylag széles jogkörű elnök primátusára épül, a törvényhozó és a végrehajtó hatalom közötti elválasztás nem jön létre az elnöki rendszerhez hason-

14 Szilágyi Péter: Az államok rendszerezése. In: *Segédlet az állam- és jogelmélet tanulmányozásához* Államigazgatási Főiskola, Budapest, 1991. 17–31. o.

15 Svájc kormányformájára jellemző. Cservák Csaba: Milyen a magyar kormányzati rendszer? – A kormányforma fejlődése és problémái. *Jogelméleti szemle*, 2001/4. 43. o.

16 Kukorelli István: A mai magyar kormányforma. In: Kukorelli István: *Tradíció és modernizáció a magyar alkotmányjogban*. Budapest, Századvég Kiadó, 2006. 253. o.

ló módon. Ez a kormányzati rendszer jellemzi például Franciaországot.¹⁷ Az államfő intézményének helyzete az egyes kormányformákban attól függ, hogy miként alakult a hatáskörök megoszlása a fentebb említett három szereplő között. Ebből kifolyólag az államfő egyes országokban csak reprezentatív szerepű, míg másutt a hatalom legfőbb birtokosa, ugyanakkor bizonyos államok esetében reprezentatív és döntéshozó szereppel is rendelkezik az elnök.

Az elnöki tisztséggel kapcsolatban a közvetett vagy közvetlen választások a kormányforma meghatározásának szempontjából is relevánsak. Így a közvetlen választás jellemző az elnöki és a félelnöki államokra, míg közvetett választás főszabályként található meg a parlamentáris berendezésű országokban, de utóbbi kormányformában is van példa a közvetlen elnökválasztásra.

Nem egyértelmű az a kérdés, hogy van-e összefüggés a közvetlenül választott elnök és a kormányforma között. Többen az elnöki rendszer jellemzőjének tekintik azt, ha az államfő közvetlen választásokon nyeri el megbízatását. Ezt az álláspontot képviseli Wiener György¹⁸ és Kukorelli István is. Utóbbi véleménye szerint a közvetlenül választott elnöki pozíció elvezethet az elnöki, félelnöki rendszerhez.¹⁹ Ezzel ellentétes álláspontot képvisel Kilényi Géza, akinek meglátása szerint nincs összefüggés a választás módja és az elnöki szék súlya között. Ezt erősíti, hogy a közvetlen választást alkalmazó államok (például Ausztria, Finnország, Portugália, Lengyelország, Litvánia) államfői nem egységes súlyúak államuk alkotmányos berendezkedésében; az előbbi felsorolásban mind elnöki, mind parlamentáris államok megtalálhatóak.²⁰

Szerteágazók a szakirodalomban fellelhető viták az egyes kormányformák jellemzőiről, valamint annak esetleges meghatározásáról, melyik a „jobb” kormányforma, abban az esetben, ha ez eldönthető kérdés. Ezek közül csak néhány főbb álláspontot és vitát emelnénk ki, elsődlegesen pedig azon szempontokat, amelyek a kormányformák jellemzőit azonosítják. A parlamentáris kormányforma előnyeit emeli ki Juan J. Linz,²¹ akinek számos követője akad:

17 Duverger Maurice: A New political system model: semi-presidential government. In: Arend Lijphart: *Parliamentary versus Presidential Government*. Oxford University Press, Oxford, 1992. 142. o.

18 Wiener György: Az államfő helye a hatalommegosztás rendszerében. *Jogtudományi Közlöny*, 1995/6. 256. o.

19 Kukorelli István: Melyik kormányforma veszélyesebb az Elbától Keletre? *Politikatudományi Szemle*, 1992/2. 161. o.

20 Kilényi Géza: A köztársasági elnöki tisztség a nemzetközi jogösszehasonlítás tükrében. *Magyar Közigazgatás* 1994/10–11. 577. o.

21 Juan J. Linz: The Virtues of Parlamentarism, *Journal of Democracy*. 1990/4. 84–91. o.

Arend Lijphart,²² Alfred Stepan–Cindy Skach,²³ Adam Przeworski,²⁴ Joe Cheibub és Fernando Limongi.²⁵

3.1 Linz elmélete – az első szakasz

Az elnöki kormányforma és a parlamentarizmus relatív érdemeiről szóló vita nagy múltra tekint vissza, kezdve az 1990-es évektől Juan Linz cikkeivel az elnökség feltételezett veszélyeiről és a parlamentarizmus erényeiről. Linz az 1990-es évek elején megjelent mérföldkőnek számító munkájában összehasonlította a „parlamentarizmus erényeit” az „elnökség veszélyeivel”.²⁶ Többek között úgy találta, hogy a parlamenti rendszerek hatékonyabbak az elnöki rendszereknél, amikor a demokrácia fennmaradásáról van szó. Linz megállapítása további két „vitaszakaszt”²⁷ váltott ki, amelyek a parlamenti demokráciákat az elnöki rendszerekkel hasonlítják össze.

Linz véleménye szerint a parlamentáris kormányformában az egyetlen demokratikusan legitimált intézmény a parlament, és a kormány a parlament bizalmából származtatja tekintélyét, akár a parlamenti többségből, akár a kisebbségi kormányok parlamenti támogatásából nyeri el megbízatását. A miniszterelnök szerepe a parlamentáris kormányformában egyre inkább az elnökökhöz hasonlít a pártvezetés személyesebbé válásával, valamint a választókkal való azonosulással.

Konfliktusok a parlamentáris miniszterelnökök és az elnökök között csak azokban az esetekben fordulhatnak elő, amikor a parlamenti kormányt az elnök közvetlen választásával kombinálják, és amelyekben az elnök jelentős tekintéllyel rendelkezik. A parlamenti rendszerek legtöbb elnöke csak korláto-

22 Arend Lijphart: Democratization and Constitutional Choices in Czecho-Slovakia, Hungary and Poland 1989 – 91. *Journal of Theoretical Politics*, 3 (1992) 4: 207–233. o.

23 Alfred Stepan – Cindy Skach: Presidentialism and Parliamentarism Compared, *World Politics*, (1993) 1: 1–22. o.

24 Adam Przeworski: Some Problems in the Study of the Transition to Democracy. In: Guillermo O’Donnell – Philippe C. Schmitter – Laurence Whitehead In: *Transitions from Authoritarian Rule: Comparative Perspectives*. Baltimore, Johns Hopkins University Press, 1986, 47–63. o.

25 Jose Antonio Cheibub – Fernando Limongi: Democratic Institutions and Regime Survival: Parliamentary and Presidential Democracies Reconsidered. *Annual Review of Political Science*, 5 (2002) 151–179. o.

26 Linz, 1990, i. m.

27 Robert Elgie: From Linz to Tsebelis: Three waves of presidential/parliamentary studies? *Democratization*, 12 (2005) 1: 106–122. o.

zott hatáskörrel és funkciókkal bír. Az ilyen rendszerek választási intézményi mechanizmusai, valamint a politikai gyakorlatok – mint például Izlandon, Ausztriában és Írországban – korlátozták a két demokratikusan legitimált hivatal, az elnök és a miniszterelnöki hivatal közötti potenciális konfliktust.²⁸

Az elnöki rendszerek a parlamentáris rendszerhez képest más elven alapulnak. Az alkotmányban jelentős jogkörrel rendelkező, általában kabinetje és a közigazgatás teljes körű ellenőrzése alatt álló végrehajtó személyt a nép közvetlenül választja meg határozott időre, és nem függ a demokratikusan megválasztott képviselők hivatalos bizalmi szavazásától a parlamentben. Nem csak a végrehajtó hatalom birtokosa, hanem szimbolikus államfő is, és nem meneszthető hivatalából, kivéve a választások közötti felelősségre vonás eseteit. Az elnöki rendszerek, amint azt az Egyesült Államok története is mutatja, a gyakorlatban többé-kevésbé függhetnek a választott képviselők kongresszusi együttműködésétől. Ezért a végrehajtó és a törvényhozó hatalom közötti egyensúly jelentősen eltérhet az ilyen rendszerekben. Linz szerint a legérdekesebb és legfontosabb lenne azt tudni, hogyan alakult ki ez az egyensúly a különböző latin-amerikai országokban az idők folyamán, és hogy a kapcsolatok mennyire voltak együttműködőek vagy ellentmondásosak a két hatalom között.

Két sajátosság emelkedik ki az elnöki rendszerekben Linz álláspontja szerint. Az egyik az elnök demokratikus legitimitásának teljes igénye. Az elnöki rendszerek másik intézményi jellemzője az a tény, hogy az elnököt olyan időtartamra választják, amely normális körülmények között nem módosítható vagy rövidíthető le; és néha az újraválasztást megakadályozó rendelkezések miatt nem lehet meghosszabbítani sem. A politikai folyamat ezért szakaszos, mereven meghatározott időszakokra bontva következik, anélkül, hogy lehetőség lenne a folyamatos kiigazításokra, amint azt a politikai, társadalmi és gazdasági események megkövetelhetik. Az elnök megbízatásának ideje alapvető politikai tényezővé válik, amelyhez a politikai folyamat minden szereplőjének alkalmazkodnia kell. Az egyik legbonyolultabb kérdés az utódlás biztosítása az elnök halála vagy annak képtelensége esetén, amelyet bizonyos esetekben nehezít az a tény, hogy az automatikus utódot külön választják meg, és más politikai koalíciót vagy pártot képviselhet, mint az elnök.²⁹

28 Juan J. Linz: The Perils of Presidentialism, *Journal of Democracy*, 1 (1990) 1: 51–69. o.

29 Juan J. Linz: Democracy: Presidential or Parliamentary Does it Make a Difference? in Juan J. Linz – Arturo Valenzuela: *The Crisis of Presidential Democracy: The Latin American Evidence*, Baltimore, The Johns Hopkins University Press, 1994. 7. o.

Juan Linz munkássága az elnöki és parlamenti kormányformák vitájának első szakaszának szimbóluma. Linz a témával foglalkozó első fő írásában világhosszá teszi tanulmánya fókuszát. Másokhoz hasonlóan őt is érdekli „a különböző típusú demokratikus rendszerek relatív érdeme.”³⁰ Linz megjegyzi, hogy a parlamentarizmusnak és az elnöki kormányformának különböző fajtái vannak. Ennek ellenére azt állítja, hogy „alapvető különbségek” vannak a két rendszer között, és kiemeli, hogy minden „elnöki és parlamenti rendszernek van egy közös magja, amely lehetővé teszi azok megkülönböztetését és szisztematikus összehasonlítását.” Meglátása szerint az elnöki rezsim sajátossága, hogy a törvényhozást és a végrehajtó hatalmat közvetlenül választják, és mindkettőt határozott időre. Linz számára „az elnöki rendszerek jellemzőinek és problémáinak kikeresése ebből az alapvető jellemzőből fakad.” Más szóval, az elnöki rendszer veszélyei és parlamentarizmus erőnyei szerves részét képezik az adott rendszerek intézményi sajátosságainak. Ebben az értelemben Linz esetében csak egy magyarázó változó létezik: a rezsim típusa.

3.2 Viták az elnöki és a parlamenti rendszerről – a második és a harmadik szakasz

Linz elmélete a kormányformákról folyó vita első „szakaszának” tekinthető. Fenti megállapításai elvezettek a viták második „szakaszához” a két kormányforma közötti azonosságok és különbségek feltérképezésével kapcsolatban. A második szakaszt Donald Horowitz³¹ kritikája váltotta ki, akinek legfőbb érve az volt, hogy Linz tévesen „az összehasonlító tapasztalatok rendkívül szelektív mintájára” alapozta következtetéseit.

Horowitz³² úgy látja, hogy az elnöki rendszerek stabilabbak, és példaként hozza fel a gyenge államokat, mint például az afrikai államok. Úgy véli, hogy ezekben az államokban alig kifejlett pártok és pártrendszerek vannak. A parlamentáris rendszerek, amelyek egy működőképes pártrendszerre épülnek fel, sokkal inkább okoznak instabil viszonyokat. A több évre választott elnök személye pedig kontinuitást és meghatározott stabilitást biztosít az országban.

30 Linz, 1990, i. m., 51–69. o.

31 Donald L. Horowitz: Comparing democratic systems, *Journal of Democracy*, 1 (1990a) 4: 73–79. o.

32 Horowitz, 1990, i. m.

Egy áttekintő esszében Scott Mainwaring és Matthew Shugart³³ a Linz által az elnöki kormányformában azonosított öt általános problémát egészítették ki. Linz következtetései szerint az elnöki kormányforma főbb problémái: a végrehajtó hatalom és a törvényhozás egymással versengő igényeket támaszt a legitimitással szemben; a rögzített megbízási idő merevebbé teszi az elnöki rendszereket, mint a parlamenti rendszereket; az elnöki rendszer „a győztes mindent visz” elvére épül; az elnök politika stílusa arra ösztönzi az elnököket, hogy legyenek intoleránsak a politikai ellenzékkel szemben; az elnöki rendszer populista jelölteket ösztönöz.

Ezt a nézetet egészítette ki Scott Mainwaring,³⁴ aki azon az állásponton volt, hogy az elnöki kormányformák eredendően eltérőek lehetnek a demokráciák között, valamint Mainwaring és Shugart egy másik tanulmányukban³⁵ azt állapították meg, hogy az elnöki kormányforma viszonylag jól működik, ha az elnökök gyengébb törvényhozói hatalommal rendelkeznek és a pártok mérsékelten fegyelmezettek.

A „második szakasz” két meghatározó jellemzője, hogy több magyarázó változó létezik (a rezsím típusa általában, plusz a pártrendszer és/vagy vezetői jogkörök), és gyakran más a függő változó (a jó kormányzás általában szemben a demokratikus konszolidációval).

Az elnöki és parlamenti kormányformák vitájának „harmadik szakasza” egészen más. Ezzel a politikatudomány általánosabb elméletei foglalkoznak. Itt nem feltétlenül az elnöki és parlamenti rezsimek érdemei állnak az elemzések egyetlen fókuszában.

A harmadik szakasz kezdete az 1990-es évek közepére vezethető vissza, George Tsebelis első vétójogi cikkével kapcsolatban,³⁶ de a „szakasz” teljesebb kifejeződése csak az utóbbi időben kezdtek megjelenni (például Kaare Strøm által).³⁷

33 Scott Mainwaring – Matthew S. Shugart: Juan Linz, presidentialism and democracy. A critical appraisal, *Comparative Politics*, 29 (1997a) 4: 449–471. o.

34 Scott Mainwaring: Presidentialism, multipartism, and democracy. The difficult combination, *Comparative Political Studies*, 26 (1993) 2: 198–228. o.

35 Mainwaring – Shugart 1997a, i.m., 71–449. o.

36 George Tsebelis: Decision making in political systems: Veto players in presidentialism, parliamentarism, multicameralism and multipartyism, *British Journal of Political Science*, 25 (1995) 3: 289–325. o.

37 Kaare Strøm: Parliamentary democracy and delegation. In: Kaare Strøm – Wolfgang C. Müller – Torbjörn Bergman: *Delegation and Accountability in Parliamentary Democracies*, Oxford, Oxford University Press, 2000.

Tsebelis munkájában egyértelműen kritizálták Linz módszerét.³⁸ Tulajdonképpen Horowitz álláspontját ismétli meg annak kifejtésével, hogy Linz érvelése az elnöki kormányforma veszélyeiről csupán nagyon korlátozott számú, valamint elsősorban latin-amerikai országok vizsgálatán alapul. Tsebelis egyik legfontosabb állítása az, hogy a vétójogosultak számát tekintve hasonlóságok lehetnek bizonyos elnöki és parlamenti rendszerek között. Különösen előfordulhat az, hogy kevés, vagy csak egy vétójogosult van mindkét rendszerben, ahol a hatalom a végrehajtói hatalmi ágban összpontosul.

A három vita szakaszaitól függetlenül ismertetjük továbbá a három kormányformáról kialakult egyéb, a szakirodalomban fellelhető véleményeket. Timothy Power és Mark Gasiorowski³⁹ a harmadik világban vizsgálták meg a parlamentáris és elnöki rendszerek hatását az új demokráciák stabilizálódására, és arra jutottak, hogy a világnak ebben a régiójában a kormányzati rendszereknek nincs semmilyen szignifikáns hatásuk az új demokráciák túlélőképességére és konszolidációjára. A szerzők végül arra a következtetésre jutottak, hogy „mivel az intézmények hatása függ azok szociális és történeti kontextusaitól, ezért a politikai intézményeknek nincs olyan ideális hálózatuk, melyek minden államban és minden történelmi helyzetben alkalmazhatóak lennének.”⁴⁰

Arend Lijphart a parlamentáris és az elnöki kormányformát összehasonlítva az alábbi három lényeges különbséget emeli ki. Először is, a parlamentáris kormányformában a miniszterelnök és kabinete felelősséggel tartozik a törvényhozó hatalom előtt, valamint a kormány megalakulásához elengedhetetlen a törvényhozó hatalom bizalma. Ezzel összefüggésben, ha elveszti a bizalmat, a miniszterelnök is megbuktatható. Az elnöki rendszerben a kormány feje az elnök, akit az alkotmányban meghatározott időre választanak meg. Második jellemzője, hogy az elnököt általános közvetlen választásokon választják. A harmadik, hogy a parlamentáris rendszereket egy kollegiális végrehajtó struktúra jellemzi, míg az elnöki kormányformában nem kollegiális testületként működik, hanem egy személy irányításával. Ebből kifolyólag a legfon-

38 George Tsebelis: *Veto Players. How Political Institutions Work*, Princeton, Princeton University Press. 2002. 71. o.

39 Timothy J. Power – Mark J. Gasiorowski: Institutional design and democratic consolidation in the third world, *Comparative Political Studies*, 30 (1997) 2: 123–155 o.

40 „Da die Wirkung von Institutionen abhängig ist von ihrem sozialen und historischen Kontext..., kann es kein optimales Set politischer Institutionen geben, das in allen Staaten und allen historischen Situationen anwendbar ist.”

tosabb döntéseket a parlamentáris rendszerekben az egész kabinet által hozzák meg, míg az elnöki berendezkedésben az elnök egyszemélyileg is hozhat döntéseket.⁴¹

Maurice Duverger⁴² a félelnöki kormányforma jellemzőit gyűjtötte össze az V. Francia Köztársaság rendszerének jellemzése alapján. Eszerint az elnököt általános, közvetlen választásokon választják; a miniszterelnök és a miniszterek gyakorolják a végrehajtó hatalmat. A fentebb megnevezett kormányforma nem egyszerűen csak a parlamentáris és az elnöki rendszer vegyes keveréke, hanem a parlamentáris és az elnöki formák változására/váltakozására utal.

Giovanni Sartori⁴³ is meghatározza a vegyes rendszerek és a félelnöki rendszer jellemzőit. Ennek értelmében az elnököt közvetlen vagy közvetett választásokon választják, de a lényeg az, hogy az elnök nem a parlament által nyeri el megbízását, továbbá a végrehajtó hatalomnak kettős struktúrája van, mivel két ember is vezeti, az egyik az elnök, aki az állam feje, a másik pedig a miniszterelnök, aki a kormány vezetője.⁴⁴ Ennek a kettős struktúrának két kimenetele is lehet. Az egyik, ha az elnök és a miniszterelnök pártállása megegyezik, és ilyen körülmények között megvalósíthatóak a hatékony államalkotói folyamatok. A másik, kevésbé szerencsés helyzet, ha az elnök és a miniszterelnök pártállása nem azonos, mivel akkor egy folytonos küzdelem van a jogkörök bővítésért, és személyes érdekeiket előtérbe helyezvén megakadályozzák az államalkotó folyamatok hatékony végrehajtását (ld. 1. sz. táblázat).

Az 1–4. meghatározó jellemző a kormányforma besorolása esetében az első lijpharti dimenzióhoz kapcsolódik, ti. az elnöki estében a kormány függése a jogalkotói bizalomtól, valamint a kormány felelőssége, nevezetesen a parlamenti bizalmi szavazás lehetősége, a kormány feloszlatásának jogköre. A második dimenzió a végrehajtó és a jogalkotói hatalom összeolvadásának vagy szétválasztásának három jellemzőjét jelenti, amelyek az elnök közvetlen választása, annak független megbízása, valamint az elnök törvényhozói és végrehajtó hatalmat érintő jogkörei tükröződnek vissza az 1. számú táblázatban.

41 Arend Lijphart: *Patterns of Democracy. Government Forms and Performance in Thirty Six Countries*. Yale University Press: New Haven – London, 1999. 352. o.

42 Duverger, Maurice, 1980, i. m., 165–187. o.

43 Giovanni Sartori: *Comparative Constitutional Engineering*. London, Macmillan, 1997.

44 Anatolij Romanjuk: *Ukrajina pislja viboriv – perspektivi vidpovidnosti demokraticnim standartam. Nezaleznij kul'turologicnij csasopis*. 2007/50.

Kritériumok	Elnöki kormányforma	Parlamentáris kormányforma	Félelnöki kormányforma
Államfő választása	Az államfő közvetlen választása ⁴⁵	Az államfő közvetett választása	Az elnök közvetlen választása
Parlament felosztatásának joga	A parlament felosztatásának joga az elnököt illeti meg	A kormány (vagy a miniszterelnök) tudja felosztatnia a parlamentet	Az elnök feloszthatja a parlamentet és jogosult választás kiírására
Államfő jogkörei a kormány megalakulásában	Az államfő közvetlenül részt vesz a kormány megalakulásában (kinevezi a minisztereket)	Az államfőnek nincs közvetlen jogköre a kormány megalakulását illetően	Az államfő kinevezheti a minisztereket, akiknek kinevezését már jóváhagyta a parlament
Kormány és parlament felelősségi viszonya	A kormány (és a miniszterek) nem felelősek a parlamentnek	A kormánynak a parlament bizalmát kell bírnia	A kormány felelős a parlamentnek
Törvénykezdeményezési jogkör	Az államfő törvényt vezethet be (kezdeményezési jogkör)	Az államfő nem vezethet be törvényt	Az államfő csak az előjogi keretében vezethet be törvényt
Végrehajtói jogkör	Az államfő rendelkezik végrehajtói jogkörökkel	Az államfőnek nincs végrehajtó hatalmi jogkörbe tartozó felelőssége	Az államfőnek kiegészítő végrehajtói jogkörei vannak
Parlamenti bizalmi szavazás következménye	A kormány figyelmen kívül hagyhatja a parlamenti bizalmi szavazást	A kormánynak le kell mondania, ha elveszti a parlamenti bizalmi szavazást	A kormánynak le kell mondania, ha elveszti a parlamenti bizalmi szavazást

1. táblázat: A kormányforma besorolása a szakirodalomban fellelhető alapvető ismertetőjegyek szerint (saját szerkesztés)

45 A színezés azon jogköröket jelzi, amelyeket az elnöki hatalomgyakorlás mérésének indexénél is figyelembe vettünk.

4 A posztszovjet térség alkotmányozása, új demokráciák megszületése

Az 1980–90-es években Kelet-Európa, Latin-Amerika és Afrika országain végigsöpört a demokrácia hulláma. Ez az úgynevezett harmadik hullám⁴⁶ jelentős befolyással volt a politikai rendszerek átalakulására, ugyanis míg 1974-ben 41 demokrácia volt ezen régiók összesen 150 országából, addigra 2003-ban már 121 a 193-ból.

Közép- és Kelet-Európa országai kormányformáinak kialakulásában, illetve a kormányforma kiválasztásában van egy közös pont – a történelmi múlt. A kiindulópont, hogy a régió országai döntően történelmi tapasztalataikból merítve választották a parlamentáris, az elnöki vagy a félelnöki rendszereket, azonban az már többféle okra vezethető vissza, hogy az egyes kormányzati rendszereken belül milyen konkrét hatalommegosztási konstelláció alakult ki. Előfordult, hogy ezen belül is a történelmi hagyományokhoz való visszatérés volt a döntő szempont, de az is, hogy politikai küzdelmek, az elitek érdekei, illetve egy-egy karizmatikus személy beállítottsága vált meghatározóvá.⁴⁷

Arend Lijphart⁴⁸ úgy véli, hogy az új demokráciáknak két kulcsfontosságú alkotmányos döntéssel kellett szembenéznük: egyrészt a választási rendszer típusával, valamint a törvényhozás és a végrehajtó hatalom kapcsolatával, tehát a kormányforma meghatározásával. Matthew S. Shugart⁴⁹ is azt állítja, hogy a parlamentarizmus és az elnöki rendszer közötti választás volt a központi kérdés az új demokráciák alkotmányos életében.

A posztszovjet térség országaiban – a Baltikumtól eltekintve – mindenütt inkább az erős elnökre támaszkodó rendszerek jöttek létre, azonban ez nem feltétlenül jelent tekintélyelvűséget. Inkább átmenetekről vagy hibrid rendszerekről van szó.

46 Samuel P. Huntington: *The Third Wave. Democratization in the Late Twentieth Century*, University of Oklahoma Press, 1991.

47 Rostislav Averčuk: *Usja prezidents'ka vlada: povnovažennja ta vpliv Porošenka poryvnjano z prezidentami ynših krajín*, 2016. <https://voxukraine.org/uk/presidential-power-in-ukraine-comparative-perspective-ua/>

48 Arend Lijphart: Constitutional Choices for New Democracies, *Journal of Democracy*, 2 (1991) 1: 72–84. o.

49 Matthew S. Shugart: Of President and Parliaments, *East European Constitutional Review*, 2 (1993) 1: 30–32. o.

Petro Mironenko ukrán kutató szerint ez az alkotmányos fejlődés két konstruktív tendencia összefüggésében ment végbe: egyrészt egy erős elnöki intézmény kialakítása a politikai hatalom jellegzetes koncentrációjával (Orosz Föderáció, Belarusz, Azerbajdzsán, Közép-Ázsia), másrészt egy parlamenti testület létrehozása, amelynek velejárója a politikai pluralizmus (balti országok).⁵⁰ A nyugati szakirodalom szerint a térség országai az elnöki vagy félelnöki rendszer között választottak, míg Mironenko szerint a parlamentáris és az elnöki rendszer között történt a választás: a félelnöki rendszer kevésbé hangsúlyosan jelenik meg, mint az elnöki. Viszont, ahogy azt még a későbbiekben kifejti, Mironenko sokkal természetesebben utal a kormányforma fejlődésének meghatározásánál a hibrid modellre,⁵¹ és sorol be egyes országokat a hibrid rendszerrel rendelkező kategóriába, mintsem a nyugati szakirodalom, ahol ez átmenetként merül fel a legtöbb esetben.

A posztszovjet térség elnöki rendszereinek egyik sajátossága, hogy az elnök mellett ezekben az államokban rendszerint létezik a miniszterelnöki poszt is. Az elnöki modellt megvalósító országokban az állam- és kormányfői pozíció a legtöbb esetben egybeolvad. A posztszovjet térségben ez nem valósult meg: a kormány élén a miniszterelnök áll, aki az államfő alárendeltségében működik. Néhány helyen a kormány csak az elnöknek tartozik felelőséggel, másutt az elnök mellett a törvényhozásnak is (ez a helyzet pl. Ukrajnában). A leginkább Moldova az az állam, ahol a parlamenti választásoknak meghatározó hatásuk volt a kormány összetételére, mindez azonban csak 2000–2016 között volt így, amikor egy parlamentárishoz közelítő modell működött az országban.⁵²

Belaruszra különösen igaz, hogy egy erős elnöki hatalomra támaszkodó modell vált meghatározóvá. Ukrajna ebben a tekintetben nem mutat egységes képet, de az megjegyezhető, hogy az államelnök pozíciója mindenképp erősebb, mint a hasonló kormányformát választó közép-európai térség más or-

50 Mironenko P. V.: *Forma pravlynnja: polytyčny transformacjji na zlamy stolyt'*: monohrafyja. Kijiv: VD "Akademyja" 2014. 114. o.

51 A hibrid rezsim a demokrácia és az autokrácia között helyezkedik el, átfogja azokat a rendszereket, amelyek sem autokráciának, sem demokráciának nem nevezhető. Egy hibrid rezsim kétértelmű intézményekkel rendelkezik, amelyek magukon viselik az előző rendszer örökségét. Böcskei Balázs – Szabó Andrea: *Hibrid rezsimok. A politikatudomány X aktái*. Napvilág Kiadó, 2019. 28. o.

52 Halász – Bende, 2014. i. m., 73. o.

szágaiban, valamint az is, hogy ez az ország áll a térség közül a legközelebb a félelnöki rendszerhez.⁵³

A lengyel Vyatra szerint a „fiatal demokráciák” számára a parlamentáris rendszerek általában biztonságosabbak és életképesebbek, mint az elnöki rendszerek. Állítását megerősíti a kelet-európai országok példája, amelyek a parlamentáris kormányformát választották, valamint a posztszocialista országok fejlődésének az összehasonlítása.⁵⁴ A már említett Mironenko is elismeri, hogy hivatalosan a vegyes rendszerű csoportba sorolt államokban az elnök hatáskörei nagyon is jelentősek lehetnek. Kasapovic szerint az államépítés közös jellemzője a posztszovjet térségen belül az elnöki erőfölény megerősítése a parlamenti szolidaritás révén.⁵⁵

Ahogy a fentiekben is megjegyeztük, a történelmi múlthoz való visszatérés élesen megelevenedett az országok kormányformájának választása során is. Összehasonlítva a balti államokat és a többi posztszovjet államot, kitűnik, hogy előbbieknél a politikai rendszer a parlament köré épül, és nem az elnöki intézményhez kapcsolódik szorosan. Ennek érdekében többé-kevésbé ahhoz az alkotmányos berendezkedéshez tértek vissza, ami az elvesztett szuverenitásuk előtt működött a három országban. Lettország, Észtország és Litvánia a politikai rendszer korszerűsítésének folyamatában alkalmazta a nyugat-európai parlamentarizmus tapasztalatait, és parlamenti szinten megszilárdította a kulcsfontosságú szerepet az állampolitikai folyamatban.

Ország	Parlamentáris	Elnöki	Félelnöki
Ukrajna ⁵⁶			*
Belarusz		*	
Moldova			*
Litvánia ⁵⁷			*

2. táblázat: Kelet-Európa országainak kormányformája a rendszerváltás időszakában⁵⁸

53 Halász Iván: *Az államszervezet fejlődése a közép-európai államokban 1989 után (Államfő, parlament, kormány)*, Lucidius Kiadó, Budapest, 2014. 22. o.

54 Mironenko P.V. Forma pravlynnja: polytičny transformacyni na zlamy stolyt': monohrafyja. Kijiv, Kiadó "Akademyja", 105. o.

55 Mirjana Kasapovic: *Parliamentarism and Presidentialism in Eastern Europe*, *Politička misao: časopis za politologiju*, 33 (1996) 5.

56 A függetlenség elnyerése után elnöki-parlamentáris rendszer alakult ki, amit 1996-ban az Alkotmány is rögzített. Lásd: Fedinec Csilla – Halász Iván – Tóth Mihály: *A független Ukrajna – Államépítés, alkotmányozás és elsüllyesztett kincsek*, Budapest, Kalligram, 2017.

57 Mironenko a parlamentáris-elnöki kormányformába sorolta be, Litvánia alkotmánya pedig parlamentáris kormányformának interpretálja.

58 Mirjana Kasapovic, 1996, i. m., 126. o.

5 A kormányforma vizsgálata az egyes országokban

A közép- és kelet-európai országokban a kommunizmus bukásával az elnöki rendszer a politikai végrehajtó hatalom leggyakoribb formája lett. E tekintetben bizonyos konszenzus alakult ki a szerzők között, bár az elnöki rendszer „szintje” továbbra is vitatható.⁵⁹ A közép- és kelet-európai demokráciák besorolásával kapcsolatos nézetkülönbségek abból erednek, hogy továbbra is jelentős vita van arról, hogy pontosan mi minősül parlamentárisnak és mi elnöki kormányzásnak.⁶⁰

Az alábbi fejezetben a posztszovjet térség államfőinek alkotmányon alapuló, valamint ténylegesen is gyakorolt jogkörei kerülnek bemutatásra annak érdekében, hogy a jogkörök ismeretében az elnöki hatalomgyakorlás mérését el tudjuk végezni.

5.1 Belarusz

A független Belarusz alkotmányát 1994-ben fogadták el. Az elnöki tisztséget a francia alkotmányból kölcsönözték, és a hatalmak közötti közvetítő és döntőbíró szerepét is a francia alkotmánytól „örökölte” meg.⁶¹

Az 1994. évi alkotmány legfőbb sajátossága, hogy a belaruszok is létrehozták a köztársasági elnöki tisztséget. Az első államfőválasztásokat Aljakszandr Lukasenka nyerte, aki közvetlen konfliktusba került a törvényhozással, amely próbálta megvédeni a kormányformát az elnök reformterveivel szemben. Az államfő pozíciójának megerősítéséhez Lukasenka kihasználta a népszavazás intézményét.⁶² 1996 nyarának végén az elnökség és a parlament nyílt szembenállása alakult ki. Lukasenka elnök, ahogyan ahhoz joga volt, országos népszavazást írt ki az 1994-es alkotmány módosítására vonatkozó javaslatokkal, és a

59 Sekelj Laslo: National States and the Success of Democratic Transformation in the Former European Communist States. In: J. Miklaszewska: *Democracy in Central Europe 1989–99*. Krakow, Meritum, 1999. 247–270. o.

60 Robert Elgie: The classification of democratic regime types: Conceptual ambiguity and contestable assumptions, *European Journal of Political Research* 33 (1998) 219–238. o.

61 Fabian Burkhardt: *Constitutional politics in Belarus*. In: Anna Fruhstorfer – M. Hein: *Constitutional Politics in Central and Eastern Europe. Between Stability and Change*, Wiesbaden. 2016, 463–493. o.

62 Jacek Zalesny: *System konstytucyjni Bialorusi*, Warszawa, Wydawnictwo Sejmowe, 2011, 8–10. o.

parlament is módosító javaslatokat terjesztett elő. A népszavazást 1996. november 26-ra tűzték ki. Az alkotmánybíróság végül egy vitatott tárgyalás után úgy döntött, hogy egyik javaslat sem volt módosítás, hanem teljesen új alkotmányt jelentett, amely alapvetően megváltoztatta a kormányzati struktúrát; és míg a módosításokat népszavazással lehet elfogadni, új alkotmányt csak a parlament fogadhat el. Az alkotmánybíróság döntésének értelmében a népszavazás megtartható, de nem lesz kötelező erejű. A népszavazás valóban lezajlott. Ezután Lukasenka figyelmen kívül hagyta az alkotmánybíróság döntését, és az eredményeket kötelező érvényűnek nyilvánította. Belarusz politikai helyzetének fordulópontja így az 1996 novemberi népszavazás volt. E népszavazás hatása kulcsfontosságú a jelenlegi belarusz politikai helyzet megértéséhez.

2004-ben újabb népszavazásra került sor, ami szintén alkotmánymódosítást eredményezett, és annak az elvnek az eltörlésére irányult, hogy egy személy csak kétszer lehet egymás után államfő.⁶³

Ahogy a fentiekben láthattuk, a népszavazás intézményének komoly szerepe volt az államfői hatalom megerősítésében, amit az alkotmány szerint az államfő kezdeményezhet saját akaratából, de a törvényhozás mindkét háza javasolhatja számára a referendum kiírását.⁶⁴ Belaruszban az államfő mellett az alkotmánymódosítást 150 ezer állampolgár kérheti. A költségvetési vonatkozású, illetve kihatású javaslatokat csak az államfő, illetve az általa megbízott kormány egyetértésével lehet benyújtani.

Az államfőt közvetlen választásokon választják meg. Jelölt lehet minden olyan belarusz állampolgár, aki az ország területén született (tehát honosított nem indulhat), rendelkezik választójoggal, valamint a 35. életévet betöltötte, és a választások előtt legalább 10 éven át folyamatosan az ország területén élt. Az államfő vezeti a Belarusz Köztársaság Biztonsági Tanácsát. Létrehozhatja és megszüntetheti saját elnöki adminisztrációját, az állami irányítás más szervezeteit. Ő határozza meg a kormány szerkezetét, a képviselőház egyetértésével kinevezi a miniszterelnököt, dönt a miniszterekről, és egyéb kormánytagokról. Dönt a kormány és az egyes tagjainak a menesztéséről is. Joga van elnökölni a kormányüléseken, hatályon kívül helyezheti a kormány bármely jogi aktusát. Kinevezi az országos államigazgatási szervek vezetőit, továbbá az alkotmánybíróság hat tagját, a rendes bíróságok bíróit, a legfőbb ügyészt, a

63 Artyem Srajbman: *Fenomen beloruszkoj goszudarsztevnoszty. Что ждет систему Лукашенко*. Carnegie Endowment for International Peace, 2017.

64 Zalesny, 2011, i. m., 7–79. o.

jegybank elnökét. Az elnök az, aki meghozza az országban az összes fontos személyi döntést, többek között a városi előljárók és a járási vezetőinek kinevezését is.⁶⁵

A törvényhozás szerve által elfogadott törvényt az államfőnek kell aláírnia. Abban az esetben, ha az államfő a törvényt kifogásaival együtt két héten belül nem küldi vissza a törvényhozásnak, akkor a törvényt aláírása nélkül is aláírtnak kell tekinteni. Ha nem ért egyet a törvénnyel, akkor a kifogásaival együtt visszaküldi a képviselőháznak, ami 30 napon belül kétharmados többséggel ismét szavaz róla. Utána át kell küldeni a törvényt a köztársaság tanácsának, amelyik vagy megszavazza, és ez esetben az elnöknek alá kell írnia a törvényt, ami egyébként aláírása nélkül is jogerőre emelkedik.⁶⁶

A nemzetgyűlés két kamarája az abszolút többséggel elfogadott törvénnyel – az államfő javaslatára – delegálni tudja a törvényhozó jogköröket, és fel tudja hatalmazni törvényerejű dekrétumok kiadására az elnököt. Különleges szükség esetében az államfő saját kezdeményezésből vagy a kormány javaslatára kiadhat törvényerejű ideiglenes dekrétumokat, ezeket a kiadástól számított 3 napon belül be kell mutatni a nemzetgyűlés két kamarájának. Számos elnöki és elnöki-parlamentáris rendszerben az alkotmányok felhatalmazzák az elnököt arra, hogy törvényerejű végrehajtási rendeleteket adjon ki. E hatáskörök terjedelme és korlátai között fedezhetők fel eltérések, de általában az elnököknek egyoldalú jogalkotói jogkört biztosítanak. A rendeletalkotási hatáskörrel foglalkozó szakirodalom egyik központi kérdése, hogy ezek a rendeletalkotási hatáskörök segítenek-e megoldani a törvényhozáson belüli kollektív cselekvési problémákat, vagy hatalombitorláshoz vezetnek. Az elnöki és az elnöki-parlamentáris posztkommunista rendszerek elnökei széles körben támaszkodtak a rendeletalkotási jogkörökre különböző célok elérése érdekében.⁶⁷ A kinevezési ügyeknek az elnök politikai hatalmának megszilárdítására irányuló erőfeszítései szempontjából betöltött döntő jelentőségét tükrözi a kinevezési rendeletek magas aránya az elnöki rendeletek teljes kibocsátásában. Az 1994-es választásokon aratott győzelmét követően Lukasenka belarusz elnök például arra összpontosított, hogy a különböző állami intézményeket a hozzá hű-

65 Srajbman, 2017, i. m.

66 Halász Iván – Szabó Zsolt: *Alkotmány és kormányzás Kelet-Európában*, Gondolat Kiadó – Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézete, 2021. 194. o.

67 Moshe Haspel – Thomas Remington – Steven Smith: Lawmaking and Decree Making in the Russian Federation: Time, Space, and Rules in Russian National Policymaking. *Post-Soviet Affairs*, 22 (2006) 249–275. o.

séges személyekkel töltse fel. Elnöksége első hat hónapjában kiadott 287 rendeletéből 180 rendelet foglalkozott kinevezési ügyekkel. Lukasenka első rendeletei között szerepeltek például az állami televízió és a legfontosabb kormányzati lapok vezetőinek kinevezéséről szóló rendeletek, amelyek a megválasztásakor egyértelműen kívül estek a törvényes elnöki hatáskörökön a kinevezési ügyekben.⁶⁸

5.2 Moldova

A moldovai elnökség 1991 óta folyamatos reformok és alkotmányos változások tárgyát képezi. Míg a Független Államok Közössége (FÁK) legtöbb országa olyan rendszertípust választott, amelyben az elnök jelentős jogalkotási és nem jogalkotási hatáskörrel rendelkezik a parlamenttel szemben, Moldova rendszeresen módosította rendszerét az elnök hatalmának korlátozására tett kísérletek során: a függetlenségtől kezdve parlamenti rendszerrel, majd félelnöki rendszerrel (1991–2000), és visszatérve a parlamentáris rendszerhez (2000-től 2016-ig).⁶⁹

1994-ben fogadták el a független Moldova alkotmányát. Az alaptörvény félelnöki kormányformát, minősített és organikus törvényeket határozott meg, és külön fejezetet szentelt a parlament és a kormány kapcsolatának.⁷⁰

Az 1994. évi alkotmány a közvetlen államfőválasztásról rendelkezett, és ennek következtében többé-kevésbé félelnöki rendszer alakult ki az országban. A kormányfőt az államfő nevezte ki, de csak miután megszerezte a parlamenti bizalmat. A kormány csak a parlamentnek volt felelős. 2000-ben azonban bevezették a közvetett elnökválasztást. Ebben az új modellben az elnök parlamenti megválasztásához háromötödös többségre volt szükség. Az új módosítással az államfő elvesztette a kormányüléseken való elnöklés jogát. A parlament pedig kétharmados többséggel visszahívhatta az államfőt. A törvénykezdeményezés joga megmaradt, az esküt pedig az alkotmánybírók jelenlétében kellett letennie. Moldovában ennek következtében parlamentáris rendszer működött, amelyben a kormány irányítása a miniszterelnök hatáskörébe tar-

68 Oleh Protsyk: Ruling with Decrees: Presidential Decree Making in Russia and Ukraine. *Europe Asia Studies*, 56 (2004) 637. o.

69 Moldova democracy and governance assesment, United States Agency for International Development by Democracy International, 2010. <https://democracyinternational.com/media/Moldova%20Democracy%20and%20Governance%20Assessment.pdf>

70 Halász Iván – Szabó Zsolt, i. m., 217. o.

tozik, az elnök pedig államfő. A parlamentnek az alkotmányban meghatározott jelentős hatáskörei és felelősségi körei voltak, de ezek a gyakorlatban erősen korlátozottak. A törvényhozás rendes jogalkotási és felügyeleti hatáskörein túlmenően a moldovai parlamentnek joga volt megválasztani a kormányt, és bizalmatlansági szavazással kordában tartani azt. A gyakorlatban azonban hatalma és működési képessége korlátozott volt.⁷¹

2010-ben sikertelen kísérlet történt a közvetlen elnökválasztásra való visszatéréshez. 2012-ben sikerült végül egy új államfőt választani a parlamentben, aki egyben az utolsó parlament által választott elnök volt. 2016-ban az alkotmánybíróság alkotmányellenesnek minősítette a korábbi alkotmánymódosítást, így azóta visszatértek a kétfordulós, közvetlen elnökválasztásokra.

A Moldovai Köztársaság elnökét általános, egyenlő, közvetlen, titkos és szabadon kifejezett szavazással választják meg. A jelöltet csak akkor nyilvánítják megválasztottnak, ha a választásokon részt vevő választópolgárok legalább fele rá szavazott.

A Moldovai Köztársaság elnöki tisztségéért minden választójoggal rendelkező, 40. életévét betöltött, legalább 10 éve a Moldovai Köztársaság területén élő és a hivatalos nyelvet beszélő állampolgár indulhat,⁷² de a Moldovai Köztársaság elnöki tisztségét senki sem töltheti be két egymást követő ciklusnál hosszabb ideig.⁷³ Az államfő funkcionális feladatainak gyakorlása során az állam egész területén kötelező érvényű rendeleteket ad ki. Az elnök által a 86. cikk (2) bekezdésében és a 87. cikk (2), (3) és (4) bekezdésében előírt funkcionális feladatai gyakorlása során kiadott rendeleteket a miniszterelnök is ellenjegyzheti.⁷⁴ A Moldovai Köztársaság elnöke legkésőbb a választásokat követő 30 napon belül összehívja a parlamentet.⁷⁵ A Moldovai Köztársaság elnöke az alkotmány 73. cikkének értelmében törvénykezdeményezési joggal rendelkezik. A Moldovai Köztársaság elnöke jogosult részt venni a parlament munkáuléseiben. A Moldovai Köztársaság elnöke törvényeket hoz, és ha kifogást emel egy törvény ellen, jogosult azt két héten belül a parlament elé terjeszteni újbóli vizsgálatra. Ha a parlament fenntartja korábbi határozatát, az elnök kihirdeti a törvényt.⁷⁶ Ha a kormányalakítás nem lehetséges, vagy a törvényhozási el-

71 Moldova democracy and governance assesment, 2010, i. m.

72 Moldova Alkotmánya, 1994, 78. cikk, (2) bekezdés.

73 Moldova Alkotmánya, 1994, 80. cikk.

74 Moldova Alkotmánya, 1994, 94. cikk.

75 Moldova Alkotmánya, 1994, 63. cikk, (2) bekezdés.

76 Moldova Alkotmánya, 1994, 93. cikk.

járás 3 hónapos időtartamra megakad, a Moldovai Köztársaság elnöke a parlamenti frakciókkal folytatott konzultációt követően jogosult feloszlítani a parlamentet. E lehetőségek mellett a törvényhozó testület feloszlítására vonatkozóan bizonyos korlátozások is léteznek. Így a parlamentet egy éven belül csak egyszer lehet feloszlítani, valamint nem osztható fel az elnöki ciklus utolsó hat hónapjában, illetve rendkívüli állapot, ostromállapot vagy háború idején.⁷⁷

A Moldovai Köztársaság elnöke a parlamenti frakciókkal folytatott konzultációt követően miniszterelnök-jelöltet nevez ki, és a parlament bizalmi szavazása alapján nevezi ki a kormányt. Kormányátalakítás vagy a tisztség megüresedése esetén a Moldovai Köztársaság elnöke a miniszterelnök által javasolt kormánytagokat leválthatja és kinevezheti.⁷⁸ A Moldovai Köztársaság elnöke a legfelsőbb bírói tanács javaslata alapján bírákat nevez ki a bíróságokba.⁷⁹

A moldovai alkotmány módosításáról folyó viták elsősorban a 78. cikk módosítására, valamint a félelnöki rendszerhez és a közvetlen elnökválasztáshoz való visszatérésre összpontosítanak. Ezek a viták a pártok és intézmények közötti hatalomváltást tükrözik. Mindazonáltal az elnök alapvető hatáskörei az idők során változatlanok maradtak. Míg az elnököknek már nincs joguk részt venni a kormányülésen, vagy bírókat kinevezni az alkotmánybíróságba, addig továbbra is ők nevezik ki a miniszterelnököt (a parlamenti többséggel konzultálva), és továbbra is vétójoguk van a jogszabályok felett.⁸⁰

Az alkotmány 85. cikkének értelmében az államfő rendelkezik a parlament feloszlításának jogával, amennyiben a kormányalakítás lehetetlenné válik, vagy olyan helyzet áll elő, amelyben az új jogszabályok elfogadása három egymást követő hónapon keresztül nem járt eredménnyel, a Moldovai Köztársaság elnöke a parlamenti frakciókkal folytatott konzultációt követően feloszthatja a parlamentet. Szintén a parlament feloszlítására vezet, ha az új kormány megalakítására irányuló első elnöki bizalmi szavazásra irányuló kéréstől számított 45 napon belül egy második ilyen kérést is elutasít a parlament. Ami a 85. § megfogalmazását illeti, miszerint az elnök „feloszthatja” és nem „feloszlítja a parlamentet”, a Velencei Bizottság 954/2019. számú jelentésében hangsúlyozza, hogy a „feloszthatja” és a „feloszlítja” közötti különbségtétel a jogban jól megalapozott, és kétségtelenül arra szolgál, hogy az

77 Moldova Alkotmánya, 1994, 85. cikk.

78 Moldova Alkotmánya, 1994, 98. cikk.

79 Moldova Alkotmánya 1994, 116. cikk, (2) bekezdés.

80 Moldova democracy and governance assesment, 2010, i. m.

elnöknek mozgásteret biztosítson saját ítélőképességének és mérlegelési jogkörének gyakorlására, figyelembe véve az adott helyzet körülményeit az ország egészének érdekében. Nyilvánvaló, hogy a nép akaratának kifejezéséért tisztességes és szabad választásokon megválasztott parlament felosztatását nem számtani módon kell kezelni, hanem az alkotmány szellemével és szövegével összhangban, ami az államfő számára a jó és bölcs ítélőképesség gyakorlásához szükséges mérlegelési jogkört biztosítja.⁸¹

Moldova különböző kihívásokkal néz szembe. Az ország választási törvénye politikai patthelyzethez vezetett az elnöki tisztséggel kapcsolatban, és rengeteg sikertelen választást eredményezett a parlamentáris kormányforma időszaka alatt. Az alkotmányos változtatásokat illetően a Velencei Bizottság ezért többek között azt javasolta, hogy a választások érvényességének elismeréséhez ne legyen szükség részvételi arányra; ne emeljék meg a parlamenti helyek elnyeréséhez szükséges küszöböt; a hatáskörök és illetékességek egyértelmű elosztását a különböző illetékes szervek között a panaszok és fellebbezések felülvizsgálatára, a joghatósági összeütközések elkerülése érdekében; valamint a jelöltek vagy jelöltlisták törlésének feltételeit állapította meg.⁸²

5.3 Ukrajna

1996. június 28-án hosszas alkotmányozási folyamat után elfogadták Ukrajna alkotmányát. Az elnökre vonatkozó általános szabályokat az alkotmány V. fejezete tartalmazza, mely kimondja, hogy az államfő általános, egyenlő, közvetlen választásokon nyeri el megbízatását az alkotmányban meghatározott időre, ami öt évre szól.

Az elnöknek általános feltételeknek kell megfelelnie. Többek között az ország területén kell életvitelszerűen tartózkodnia, amelynek időtartama a választásokat megelőzően számítva nem kevesebb mint 10 év, és meg kell felelnie az életkori cenzusnak, ami Ukrajna esetében a 35. életév betöltése.

Az államelnök részletes jogköreivel a hatalmi ágak területén az alkotmány 106. cikkelye foglalkozik. Az elnök törvényhozáshoz kapcsolódó jogkörei közé tartozik a vétó gyakorlása, méghozzá a felfüggesztő vétőé, amellyel jelentős befolyást gyakorolhat a törvényhozói ágra. A vétó gyakorlásával az elnöknek lehetősége van, hogy megakadályozza a legfelsőbb tanács (a továbbiakban

81 Venice Commission Opinion No. 954 / 2019. CDL-AD (2019) 012.

82 Venice Commission Opinion No. 954 / 2019. CDL-AD (2019) 012.

Parlament) törvényeinek hatályba lépését, ha azok nem felelnek meg az alkotmányos követelményeknek.

Az elnök az alkotmány 93. cikkelyének értelmében saját maga is élhet törvénykezdeményezési joggal, és törvényjavaslatát a parlamentnek kell benyújtania. További törvényhozási jogkörei közé tartozik, hogy aláírja a parlament által elfogadott törvényeket, az alkotmány szabályainak végrehajtására rendeleteket ad ki, amiket kötelező végrehajtani Ukrajna területén, az egyes törvényjavaslatokat sürgősnek nyilvánítja, melynek értelmében a parlamentnek napirend előtti tárgyalását kell lefolytatnia.

Az elnök széles jogkörrel rendelkezik a kinevezések területén, így Ukrajna miniszterelnökének az előterjesztése nyomán kinevezi Ukrajna Miniszteri Kabinetjének tagjait (az ukrainai végrehajtói hatalom legfelsőbb, központi szerve, azaz a kormánya), a végrehajtó hatalom más központi szerveinek a vezetőit, valamint a helyi állami adminisztrációk elnökeit, illetve felfüggeszti megbízásukat e tisztségekben. A parlament jóváhagyásával dönt a főügyész kinevezéséről, továbbá annak tisztségéből való felmentéséről. Ezenkívül kinevezi a nemzeti bank monetáris tanácsát, a nemzeti médiahatóság tagjainak felét, illetve az alkotmánybíróság tagjainak harmadát.

A parlament a legnagyobb befolyással az elnök tevékenységére azáltal van, hogy ez az a testület, amely az impeachment eljárásban döntést hoz az elnök felmentéséről.

Az államfő az, aki döntést hoz a miniszterelnök kinevezéséről és felmentéséről, ami egyúttal a kormány megszűnéséhez vezet. Amellett, hogy az elnök jelentős befolyást gyakorol a kormány tevékenységére, más eszközök is a rendelkezésére állnak, hogy befolyással legyen a végrehajtó hatalomra. Az elnök, az alkotmány alapján, létrehozza és megszüntetheti a miniszterelnök jóváhagyásával a minisztériumokat, valamint a végrehajtó hatalom egyéb központi szerveit.

Az alkotmánybíróság és az elnök hatásköre sok tekintetben összefonódik. Az államelnök az alkotmány szabályainak betartását garantálja, az alkotmánybíróság pedig döntést hoz azzal kapcsolatban, hogy a törvények megfelelnek-e az alkotmányos követelményeknek. Az elnök kinevezi az alkotmánybíróság tagjainak harmadát, de – a bírókról szóló törvény értelmében – vissza is hívhatja őket. Azonban az utóbbi állítás nincs összhangban az alkotmány 106. cikkelyével, mivel az alkotmány nem utal ilyen jogkört az elnök hatáskörébe. De jure pedig az elnök csak az alkotmányban meghatározott jogkörökkel rendelkezik.

Emellett az elnök hatáskörébe sorolhatunk még egy további funkciót, az ellenőrzési jogot. Ennek értelmében jogosult megszüntetni a parlament jogkörét az alkotmányban felsorolt esetekben, továbbá lehetősége van arra, hogy megsemmisítse a kormány rendeleteit.⁸³

Ha alaposan megvizsgáljuk a 106. cikkelyben lefektetett elnöki jogköröket, akkor arra a következtetésre jutunk, hogy a végrehajtó hatalom de facto az elnök irányítása alatt áll – állandó vitában a törvényhozó hatalommal – viszont de jure az alkotmány értelmében nem rendelkezik a végrehajtó hatalom felett ilyen mértékben, holott láthattuk, elég széles jogköröket gyakorol a hatalmi ág ezen területén.⁸⁴

5.4 Litvánia

A balti államok sajátos helyzetben vannak, ugyanis sokáig viselték a Szovjetunió jegyeinek nyomát. A Szovjetunióhoz való több évtizedes tartozás ellenére politikai kultúrájuk és történeti orientációjuk a Nyugathoz kötötte őket, alkotmányos berendezkedésüket és kormányformájukat is utóbbi határozta meg. A balti államokban a belpolitikai átmenetet gyors demokratizálódás folyamata követte. A nyugati modellen alapuló alkotmányos berendezkedéshez való visszatérés első számú feladat volt. Ennek megfelelően Lettország visszatért az 1922-es alkotmányához, hasonló utat követett Litvánia és Észtország is. Lettország és Észtország függetlenné válásuk után a korábbi, parlamentáris kormányformájukat választották, míg Litvánia döntése saját utasnak tekinthető a maga félelnöki kormányformájával.

Litvánia kormányformája sajátosként is értelmezhető a másik két balti állam választásához képest, emiatt a szakirodalom álláspontja sem egységes Litvánia kormányformáját illetően. Gyakran ugyanis parlamentáris, máskor pedig félelnöki kormányformával⁸⁵ rendelkezőként jellemzik. Megint máskor vegyes rendszerként, parlamentáris-elnöki kormányformaként határozzák

83 Saptala N. K. – Zadoroznja H. V.: Konstitucyjne pravo Ukrajini. Dnypropetrovs'k, *Lyzunov Pres.* 2012. https://pidruchniki.com/1931071046913/pravo/kompetentsiya_povnovazheniya_prezidenta_ukrayini

84 Maštaler O. V.: Zmyšana forma deržavnogo pravlynnja teoretična model' ta jiji praktične zastosovannja. *Naukovy Zapiski*, 57 (2006) *Polytičny nauki*.

85 Jirásková, Věra: Parlamentní republika a současnost. In: *Dělba moci*. Szerk.: Jirásek, Jiří. Olomouc, 2014. 64. o

meg az ország politikai berendezkedését.⁸⁶ Az alkotmány szerint az ország kormányformája parlamentáris.⁸⁷ A félelnöki kormányforma jellemzőjét erősíti mindenképp az a tény, hogy a köztársasági elnök közvetlen választásokon nyeri el tisztségét.⁸⁸

Miért választott Litvánia tipikus félelnöki rendszert 1992-ben, amikor reális lehetőség volt arra, hogy parlamenti rendszert válasszon, ahogyan az a szomszédos Észtországban és Lettországban történt? Az alkotmányozás történetét megvizsgálva, korántsem tűnik vitatottnak az ország kormányformája, illetve annak választása.

Litvánia 1922-es alkotmánya a parlamentáris kormányformát követte, míg az 1938-as a félelnöki kormányforma jegyeit hordozta magán. A restaurálás szempontjából a félelnöki kormányforma egy erős elnökkel legitimebb rendszernek bizonyult, lévén az előző alkotmány is ezt az elvet követte.⁸⁹ A félelnöki alkotmány visszaállítása ellenére az alkotmány úgy fogalmaz, hogy az ország kormányformája parlamentáris. A fogalmi kavalkád a litván alkotmánybíróóság 1998. január 10-i elhíresült döntésének tudható be, miszerint Litvánia alkotmányos rendszere parlamentáris rendszer, „bizonyos sajátosságokkal [...] vegyes (félelnöki) kormányzási formával”.⁹⁰ Valójában az 1990-es években a litván politikai elit konszenzusra jutott abban, hogy az 1992-es litván alkotmányt maximálisan parlamentarista módon értelmezi.⁹¹ Így tehát elmondhatjuk azt, hogy a litván alkotmánybíróóság a félelnöki rendszer sajátos jegyeit magán viselő állam kormányformáját parlamentáris kormányformaként interpretálta, és ez mostanáig is így szerepel az alkotmányban. Mindez alátámasztja az általunk hipotézisként felvetett kérdés relevanciáját, miszerint a kormányforma fogalma bizonyos körülmények között nem alkalmas arra, hogy adekvát képet adjon az ország alkotmányos berendezkedéséről.

86 Oleh Protysk: Semi-Presidentialism under post-communism. In: Robert Elgie – Sophia Moestrup – Yu-Shan Wu: *Semi-Presidentialism and Democracy*, Palgrave Macmillan, 2011.

87 Lithuania Seimas. http://archive.ipu.org/parline-e/reports/ctrlparlementaire/2189_f.htm

88 OECD: Lithuania. <https://www.oecd-ilibrary.org/docserver/5kmk1869tqg6-en.pdf?expres=1637926291&id=id&acname=guest&checksum=DA494C22CE71F134DE6DCE82823CA679>

89 Kimitaka Matsuzato – Liutauras Gudžinskas: An Eternally Unfinished Parliamentary Regime? Semipresidentialism as a Prism to View Lithuanian Politics. *Acta Slavica Iaponica*, 23 (2006): 146–170. o.

90 The Constitutional Court of the republic of Lithuania www.lrkt.lt/dokumentai/1998/n8a0110a.htm

91 Matsuzato – Gudžinskas, 2006, i. m., 146–170. o.

Az 1992-ben elfogadott alkotmány értelmében, amely a fentiek alapján az 1938-as alkotmányt állította vissza a maga félelnöki rendszerével, a litván államnak közvetlenül választott elnöke van, aki bár korlátozott jogkörökkel rendelkezik, de ezek több mint formális jogkörök. Ugyanaz a személy nyolc évig töltheti be az elnöki tisztséget, két egymást követő ciklusban. Az elnöki hatáskörök a szakirodalomban meglévő mérési szintjei szerint a Közép- és Kelet-Európa félelnöki országai között Litvánia a középmezőnyben helyezkedik el Lengyelországgal egy szinten.⁹²

A köztársasági elnök az, aki kinevezi a miniszterelnököt, akinek kinevezését a Szejm hagyja jóvá,⁹³ és csak a parlament jogosult a miniszterelnököt tisztségétől felmenteni. A köztársasági elnök kinevezési jogköre meglehetősen széleskörű, és joga van kinevezni az alkotmánybíróság elnökét, a nemzeti bank elnökét, hadsereg parancsnokát, a legfőbb ügyészt. Az elnök széles jogkörökkel rendelkezik a külügyek vonatkozásában, az alkotmány 84. cikk (1) bekezdése szerint „dönt a külpolitika alapvető kérdéseiről, és a kormánnyal közösen vezeti a külpolitikát.” A külpolitika végrehajtása tehát szoros együttműködést igényel az elnök és a miniszterelnök között.

A köztársasági elnök a rábízott hatáskörök gyakorlása során jogi aktusokat ad ki, rendeletei pedig a miniszterelnök vagy egy adott miniszter aláírásával lesznek érvényesek. Az ilyen rendeletekért az aláíró miniszter vagy a miniszterelnök felelős.⁹⁴ Az államfő nem rendelkezik a népszavazás kezdeményezésének jogával, a népszavazást abban az esetben kell csupán kiírni, ha legalább 300 ezer választójoggal rendelkező állampolgár kéri azt.

Ami a parlament feloszlásának jogát illeti, arról az alkotmány 58. cikke tartalmaz rendelkezést. Így az előrehozott parlamenti választásokat a parlament döntése alapján lehet megtartani, vagy az elnök írhatja ki azt. Előrehozott parlamenti választások a parlament legalább háromötödös többségével elfogadott határozatot követően tarthatók. Az előrehozott parlamenti választásokat az elnök írja ki, ha a parlament a kormány új programjáról annak előterjesztésétől számított 30 napon belül nem hoz határozatot, továbbá a parlament azt az első előterjesztéstől számított 60 napon belül kétszer egymás után nem fogadja el, vagy a kormány indítványára, ha a parlament bizalmatlansági

92 Robert Elgie – Algis Krupavicius: *Semi-presidentialism in Lithuania: origins, development and challenges*. In: Robert Elgie – Sophie Moestrup: *Semi-presidentialism in Central and Eastern Europe* Manchester University Press, 2008, 65–84. o.

93 Litvánia Alkotmánya, 1992, 84. cikk (4) bekezdés

94 Lithuanias. Seimas. http://archive.ipu.org/parline-e/reports/ctrlparlementaire/2189_f.htm

indítványt nyújt be a kormány ellen. Az elnök nem írhat ki előrehozott választásokat, ha hivatali ideje kevesebb, mint hat hónap múlva jár le, továbbá, ha az előrehozott parlamenti választások óta kevesebb, mint hat hónap telt el. Ha az elnök előrehozott parlamenti választásokat ír ki, az újonnan megválasztott parlament az összes tagjának háromötödös többségével és az első ülést követő 30 napon belül új elnökválasztást írhat ki.

A köztársasági elnök nem kezdeményezheti a szükségállapot kihirdetését, ennek kezdeményezésére a parlament jogosult, ha a haza védelme vagy a nemzetközi kötelezettségek teljesítése érdekében szükséges.⁹⁵

6 Az elnöki hatalomgyakorlás mérése és a kormányforma meghatározása a kiválasztott országokban

Ahhoz, hogy felmérjük a különböző kormányzati berendezkedések valódi hatását a demokratizálódásra, vagy akár a politikai stabilitásra, a gazdasági növekedésre vagy más javakra, túl kell lépünk az alkotmányos rendszerek osztályozására szolgáló általános kategóriákon, és mérnünk kell az egyes intézmények – jelen esetben az elnöki jogkörök – mibenlétét.⁹⁶ A kiválasztott országokat alkotmányuk alapján skálán értékeljük.⁹⁷ A jogkörök esetében az elnöki és félelnöki kormányforma központi elemeit azonosítjuk, a reprezentatív jogköröket pedig a pontozás tekintetében kihagyjuk.

Az elnöki hatalomgyakorlás mérésének módja esetében nyolc szempontot azonosítottunk, amelyek alapján egy ország maximálisan nyolc pontot szerezhethet a mérés során. Ezek az alábbiak: 1) államfő választása, 2) törvénykezdeményezés joga, 3) parlament feloszlításának joga, 4) vészhelyzet idején az államfőre ruházott jogkörök, 5) vétőjog, 6) miniszterelnök kinevezésének joga, 7) népszavazás kezdeményezésének joga, 8) végrehajtói jogkörök.

Ezen szempontok a módszertanban említett három mérési lehetőség (azaz leíró, ellenőrző és skálázó) egy-egy elemét jelentik meg, továbbá az 1. sz. táblázatban megfogalmazott jellemzők is fellelhetők, úgymint az államfő választása, a parlament feloszlításának joga, a törvénykezdeményezési jog, miniszterelnök választása, valamint a végrehajtói jogkörök (az 1. sz. táblázatban piros

95 Litvánia Alkotmánya, 1992, 142. cikk

96 M. Steven Fish: Stronger Legislatures, Stronger Democracies, *Journal of Democracy*, 1 (2006) 17.

97 A pontozás részleteit lásd 1. sz. melléklet.

színnel jelölve). Láthatjuk tehát, hogy az elnöki hatalomgyakorlás mérésének és a kormányforma besorolásának meghatározó szempontjai között szoros összefüggés áll fenn, amire a későbbiekben térünk ki.

Mérési módszerünknek megfelelően abban az esetben, ha az államfő közvetlen választáson nyeri el megbízatását a skálán 1 pontot kap, közvetett esetben 0 pont jár. A törvénykezdeményezés joga a jogszabályok bevezetésre való előjogot jelenti. Mint ahogy azt az 1. sz. táblázatban láthatjuk, ha az elnök rendelkezik ezzel a joggal, 1 pont jár az országnak, abban az esetben, ha az elnök ezt korlátozottan tudja megtenni, akkor félelnöki rendszerről van szó, és 0.5 pont jár, ha pedig nem rendelkezik ezzel a joggal, az ország 0 pontot kap.

A parlament feloszlításának joga nemcsak az elnöki hatalomgyakorlás mérésnek szempontjából lesz releváns, hanem a kormányforma besorolásánál is meghatározó jelentőséggel bír. Ha az elnök kizárólagos előjoga a parlament feloszlításának joga, 1 pontot kap, és elnöki kormányformáról beszélhetünk, ha az elnök osztozik más alkotmányos szereplővel a parlament feloszlításának jogával, az eredmény 0.5 pont, ha nem rendelkezik ezzel a joggal, abban az esetben 0 pont jár. A kinevezési jogkörök tekintetében a szakirodalom szerinti mérési módszerek nemcsak a miniszterelnök kinevezésének jogát említik meg, hanem a legfőbb ügyész, az alkotmánybíróság tagjai, a rendes bírók, a miniszteri kabinet tagjai, a helyi önkormányzatok vezetőinek kinevezését. Azonban, ahogy azt a módszertan bemutatása során említettük, ezen kinevezések között rangsorolni szükséges, és a miniszterelnök kinevezésének joga nem kaphat ugyanolyan pontszámot, mint a helyi önkormányzat vezetőinek kinevezése. A kinevezési jogok tekintetében csak a miniszterelnök kinevezését vizsgáljuk meg, ugyanis ő az a személy, akinek a végrehajtó hatalommal a legszorosabb kapcsolata lehet, és az elnök tevékenységét is meghatározhatja, így ez rendelkezik a legfőbb relevanciával, hogy a „háromszög” szereplőinek jogkörének egymáshoz való viszonyát megmutassa. Ennek alapján, ha az elnök nevezi ki a miniszterelnököt, a pontszám 1, ha az elnök osztozik a miniszterelnök kinevezésének jogán a pontszám 0.5.

A végrehajtói jogkörök tekintetében az az ország kap 1 pontot, ahol az államfő egyedül, önmagában is rendelkezik ennek a jognak a gyakorlásával (pl. jogosult kötelező érvényű rendeletek vagy végrehajtási utasítások kibocsátására). Ebben az esetben nem képeztünk zárt listát, hanem az alkotmány releváns rendelkezései alapján azonosítottuk be minden ország esetében ezeket a szempontokat. Ha az elnök megosztva gyakorolhatja a végrehajtó hatalmi

jogköröket, akkor a pontszám 0.5, ha pedig egyáltalán nem rendelkezik ilyen joggal, a pont 0.⁹⁸

A mérési módszer foglalkozik az elnökök népszavazás kiírására vonatkozó hatáskörével, ezt a jogkört már Lee Metcalf⁹⁹ kutatásai is magában foglalták. A népszavazás hatalmat jelenthet, még akkor is, ha eljárási szempontból korlátozott (például tanácsadás vagy a kormány jóváhagyása), vagy tárgya szerint (csak az alkotmánymódosításokra vonatkozóan), de ennek ellenére fontos forrása lehet a hatalomnak az elnökök számára, akik megkerülhetik a parlamentet, és a nép támogatását kérhetik a fontos reformok keresztülviteléhez. A népszavazás kezdeményezésének joga, mint ahogy az láthattuk a már bemutatott Belarusz esetében, fontos szerepet játszott az elnöki hatalomgyakorlás megerősítésében. Az az ország, ahol az elnök rendelkezik népszavazás kezdeményezésének jogával, 1 pontot kap, ahol ez korlátozottan érvényesül 0.5, ahol pedig egyáltalán nem rendelkezik az elnök ezzel a joggal 0 pont. Bár a vétőjog a törvénykezdeményezés jogához tartozik, azonban relevanciája miatt különválasztjuk a törvénykezdeményezés jogától, így a fentiek logikája alapján külön pontszámmal illetjük.

A vészhelyzeti jogkörök külön kiemelését kapnak, mivel az elnöki hatalomgyakorlás mérésénél általában ezen jogkörök említését kihagyják, és átfogó képet az elnöki hatalomgyakorlást mikéntjéről csak ennek figyelembevételével tudunk nyújtani.

Belarusz, Ukrajna, Moldova és Litvánia elnöke is közvetlen választásokon nyerik el megbízatásukat, így 1 pontot kaptak. A 2. fejezetben ismertetett szerint minden ország elnöke rendelkezik önálló törvénykezdeményezési joggal, így szintén 1 pontot kapnak.

Belarusz államfője rendelkezik a parlament feloszlatásának jogával, azonban a parlament nem osztható fel az első ülésnaptól számított egy éven belül, ami alapján 1 pontot adtunk. Ukrajna esetében az államfő feloszthatja a parlamentet, ha a plenáris ülések egy rendes ülészakok a választásokat követő 30 napon belül nem kezdődnek meg, így Ukrajna esetében is 1 pont jár. Moldova elnökének ez a joga korlátozottan érvényesül, ugyanis a kormányalakítás lehetetlensége vagy a kormány működésképtelensége esetén a törvények elfogadására irányuló eljárás 3 hónapos időtartamra történő felfüggesztésekor a kormány elnöke a parlamenti frakciókkal folytatott konzultációt követően felosz-

98 Lásd részletesebben 1. sz. melléklet.

99 Lee Kendall Metcalf: Measuring Presidential Power, *Comparative Political Studies*, 33 (2000) 5, 660–685. o.

Ország	Államfő választása ¹⁰⁰	Törvénykezdeményezés	Parlament felosztatásnak joga	Vészhelyzeti jogkörök	Vétójog	Miniszterelnök kinevezése	Népszavazás kezdeményezése	Végrehajtói jogkör	Elnöki pontszámok
Belarusz	1	1	1	0.5	0.5	0.5	1	1	6.5
Ukrajna	1	1	1	0.5	0.5	0.5	1	0.5	6
Moldova	1	1	0.5	0.5	0.5	0.5	1	1	6
Litvánia	1	1	0.5	0.5	1	0.5	0	0.5	5

3. táblázat: Az elnöki hatalomgyakorlás szintje a térség négy országában

lathatja a parlamentet, ebből kifolyólag, mivel az államfő hatásköre ebben a tekintetben megosztott, 0.5 pontot kap az ország. A litván elnök a parlament felosztatásra nem, de a választások kiírására jogosult, így ez 0.5 ponttal fejezhető ki.

A miniszterelnököt a Belarusz Köztársaságban az államfő nevezi ki a képviselőház egyetértésével, ezért 0.5 pontot kap az ország. Ukrajna esetében a miniszterelnök kinevezéséhez az államfőnek szüksége van a parlament hozzájárulására is. Hasonló a helyzet Moldovában is, ahol az elnök a parlamenti frakciókkal folytatott konzultációt követően nevezi ki a miniszterelnököt, ezért 0.5 pont jár, továbbá Litvánia esetében is, ahol a parlament jóváhagyása szükséges a miniszterelnök kinevezéséhez.

Ami a végrehajtói jogköröket illeti, Belarusz államfője az alkotmány alapján és azzal összhangban a Belarusz Köztársaság területén kötelező érvényű rendeleteket és végrehajtási utasításokat ad ki az alkotmányban meghatározott

100 Színkódok jelentése: = azok a jogkörök, amelyek az 1. sz. táblázatban is szerepelnek a kormányforma alapvető ismérveiről. = azok a jogkörök, amit az elnöki hatalomgyakorlás három mérésének módszerei alapján a szakirodalmi forrásokból gyűjtöttünk össze.

esetekben, ezen jogkörök alapján pedig az ország 1 pontot kap. Ukrajna elnökének végrehajtói hatalma megoszlik az államfő és a kormány között, viszont az alkotmány értelmében nem rendelkezik a végrehajtó hatalom felett ilyen mértékben. Nevesített jogkörei a végrehajtói hatalomhoz kapcsolódóan az alábbiak: Ukrajna miniszterelnökének előterjesztésére létrehozza, átszervezi és felszámolja a minisztériumokat és a végrehajtó hatalom más központi szerveit, a végrehajtó hatalom szerveinek fenntartására előirányzott finanszírozás keretein belül. A Moldovai Köztársaság elnöke hatásköreinek gyakorlása során rendeleteket bocsát ki, amelyek kötelezően végrehajthatók a Moldovai Köztársaság egész területén. Míg Moldova 1 pontot kap, addig Ukrajna esetében 0.5 pontot adunk, ugyanis az elnök nem jogosult rendeletek kiadására, valamint a végrehajtói hatalmat az alkotmány szerint korlátozottabban gyakorolja, mint mondjuk Belarusz elnöke. A litván államfő a végrehajtói hatalommal kapcsolatban rábizott hatáskörök tekintetében jogosult rendeletek kiadására, ami csak a miniszterelnök vagy az adott miniszter aláírásával érvényesül, így a köztársasági elnök csak korlátozott mértékben rendelkezik végrehajtói jogkörrel, ezért a pontszám 0.5.¹⁰¹

A népszavazás kezdeményezésének jogát a belarusz alkotmány 73. cikkelye értelmében az államfő önállóan is jogosult kezdeményezni, így a pontszáma 1. Ukrajna esetében külön törvény szabályozza a népszavazás kezdeményezésének jogát, aminek értelmében az államfő jogosult azt kezdeményezni.¹⁰² Moldova elnöke is jogosult önállóan népszavazást kezdeményezni, így a pontszám ebben az esetben is 1, Litvánia elnöke pedig nem rendelkezik a népszavazás kezdeményezésének jogával, így esetében 0 pont jár.

Ami a veszélyhelyzettel kapcsolatos jogköröket illeti Moldova alkotmánya szerint az államfő jogosult az ország elleni fegyveres támadás esetén megtenni minden olyan lépést, ami az agresszió elhárítására alkalmas, viszont ezen intézkedéseinek megtételéhez szükséges a miniszterelnök ellenjegyzését is megszerezni, így 0.5 pontot kap az ország.¹⁰³ A Belarusz alkotmány szerint az államfő az, aki kinyilvánítja az ország területén vagy annak egy részén a rendkívüli állapotot, de ezt jóváhagyásra meg kell küldenie a köztársaság tanácsa elé, így 0.5 pontot kap.¹⁰⁴ Ukrajna államfője jogosult rendelet kiadásával rend-

101 Litvánia Alkotmánya, 1992, http://adamkus.president.lt/en/institutiontoday.phtml#HD_NM_3

102 Ukrajna 2021. január 26-i 1135-IX. számú törvénye „Az összукрајnai népszavazásról”.

103 Moldova Alkotmánya, 1994, 87. cikk

104 Belarusz Köztársaság Alkotmánya, 1994, 84. cikk

kívüli állapotot kihirdetni, viszont a parlamentnek jóvá kell hagynia az államfő által kibocsátott rendeletet, így mivel ezt a jogkört megosztva gyakorolja, ezért 0.5 pontot kap az ország. Litvániában főszabályként csak a parlament jogosult szükségállapotot elrendelni, azonban abban az esetben, ha nem ülésezik, helyette az elnök is elrendelheti a szükségállapotot, így a szükségállapot elrendelésének joga csak korlátozottan érvényesül, ami 0.5 pont.¹⁰⁵

A vétójog tekintetében, Moldova Köztársaság elnökének jogában áll egyszer elutasítani egy törvényjavaslatot, de köteles azt aláírni, ha a törvényhozók ismét megszavazzák. Ha a belarusz államfő nem ért egyet a törvényjavaslat szövegével, akkor észrevételeivel együtt megküldi a képviselőháznak. Ha a törvényjavaslatot a képviselőház legalább kétharmaddal fogadta el, akkor azt az elnök kifogásaival együtt a köztársasági tanács elé terjeszti, amely megvizsgálja azt, majd húsz napon belül második tárgyalásra bocsátja. A törvényjavaslatot, miután a képviselőház és a köztársasági tanács kifogásait előadta, az elnök öt napon belül aláírja. A törvényjavaslat törvény lesz, még akkor is, ha az elnök a megadott határidőn belül nem írja alá. Így Belarusz és Moldova is 0.5 pontot kap, mivel az elnököt bár megilleti a vétó joga, de korlátozottan tudja gyakorolni. Ukrajna államfője vétójoggal rendelkezik a parlament által elfogadott törvények ellen (kivéve az Ukrajna alkotmányának módosításáról szóló törvények esetében), azok későbbi módosításával együtt ismételt megfontolásra visszaküldheti a parlamentnek. Ha a parlament nem fogadja el az államfő javaslatait, ettől függetlenül alá kell írnia.¹⁰⁶ A litván államfő rendelkezik vétójoggal a litván alkotmány 71. cikkének értelmében, ami szerint a parlament által elfogadott törvény kézhezvételét követő 10 napon belül a köztársasági elnök vagy aláírja és kihirdeti az említett törvényt, vagy a vonatkozó megjegyzésekkel együtt visszautalja azt a parlamentnek felülvizsgálatra, így ez 1 pont.

A 3. sz. táblázat adatait összehasonlítva kiolvasható, hogy a többi országhoz képest a litván félelnöki kormányforma alacsonyabb pontszámot ért el, az elnöki hatalomgyakorlás szintje sem oly jelentős az alkotmányban meghatározott jogkörök szerint, mint egy más hasonló – a szakirodalmi besorolás alapján – félelnökivel bíró ország, mint például Ukrajna vagy Moldova esetében. Mindez azt bizonyítja, hogy egy kormányforma meghatározást nem lehet általánosságban alkalmazni minden ország vonatkozásában, hanem szükséges

105 Litvánia Alkotmánya, 1992, http://adamkus.president.lt/en/institutiontoday.phtml#HD_NM_28

106 Ukrajna Alkotmánya, 1996, 106. cikk

egy új fogalmi kategória megalkotása, vagy kiegészítő módszertan alkalmazása az országok kormányformájának besorolása során annak érdekében, hogy kellően pontos képet kapjunk az adott ország alkotmányos berendezkedéséről, és megalapozottan használjuk egy országra az azt jellemző kormányforma-fogalmat. Ennek kifejtésére a következtetésében térünk ki.

A kelet-európai félelnöki rendszerek korábbi elemzése – többek között Oleh Protsyk¹⁰⁷ és Olga Mashtaler¹⁰⁸ kutatásai – azt mutatják, hogy Litvánia azon államokhoz tartozik, ahol a legalacsonyabb a végrehajtó hatalmon belüli konfliktusok gyakorisága. A litván félelnöki rendszerről elmondható, hogy zökkenőmentesen működött az eddigiek során, ezzel ellentétben a közép- és kelet-európai félelnöki országokban általánosan jellemző személyiségközpontú politika kedvező feltételeket teremt az elnöki aktivizmus számára. Ez a megfelelő alkotmányos fékek és ellensúlyok nélkül vagy hosszú távú politikai és gazdasági zavarok idején komoly problémává válhat. A litván félelnöki kormányforma és a fentebb ismertetésre került kelet-közép-európai országok félelnöki kormányformái között az eltérések lényeges forrásait képezik az elnöki hatáskörök, az elnök és a miniszterelnök erősebb együttműködésére való törekvése, valamint a hatáskörök kiegyensúlyozottabb eloszlása.¹⁰⁹

A litván kormányforma, az ukrán félelnökihez hasonlóan kompromisszumos megoldás eredményeként született meg, de míg utóbbi esetében ez a megoldás a fékek és egyensúlyok rendszerének kiiktatásával történt meg, addig a litván esetben egy megfelelő koordináció került kiépítésre a végrehajtó hatalmon belül, így a legtöbb esetben elkerülhetőek voltak azon konfliktusok, amelyek a hatalom gyakorlásával összefüggésben merülnek fel két személy között. A fékek és ellensúlyok elve érvényesülését bizonyítja Litvánia esetében mindenképp az elnöki hatáskörök parlament általi jóváhagyáshoz való kötése, az egyszemélyi döntés szférájának korlátozottsága. Ez az intézményi háttér szolgált alapul ahhoz, hogy a litván félelnöki rendszer sikeres példának mondható, amelynek eredményeként az elnök köteles figyelembe venni a parlamen-

107 Oleh Protsyk: Intra-Executive Competition between President and Prime Minister: Patterns of Institutional Conflict and Cooperation in Semi-Presidential Regimes, *Political Studies*, 56 (2006) 2: 219–41.

108 Thomas Sedelius – Olga Mashtaler: Two Decades of Semi-Presidentialism: Issues of Intra-Executive Conflict in Central and Eastern Europe 1991–2011, *East European Politics*, 29 (2013) 2: 109–34.

109 Tapio Raunio – Thomas Sedelius: Shifting Power-Centers of Semi-Presidentialism: Exploring Executive Coordination in Lithuania, *Government and Opposition* 54 (2019) 4: 634–660.

ti képviselők véleményét, másrészt lehetősége van arra, hogy politikáját a parlamenti képviselőkkel való aktív kapcsolattartáson keresztül valósítsa meg, még akkor is, ha a parlament politikai összetétele számára kedvezőtlen.

7 Következtetések

A fenti mérések eredményeként láthatjuk, hogy a Belarusz Köztársaság elnöke a maximálisan megszerezhető 8 pontból 6,5 pontot ért el, Ukrajna és Moldova országai egyaránt 6-os értékelést szereztek, míg Litvánia érte el a legkevesebb pontszámot a maga 5 pontjával. Ukrajna és Moldova ugyanazon eredménye magyarázható azzal a ténnyel, hogy mindkét ország alkotmányos életében (Ukrajna esetében többször is) történt visszatérés a parlamentáris rendszer irányába, így Moldova 2000-től 2016-ig, Ukrajna pedig 2004-től 2010-ig, illetve 2014 óta lett egy parlamentáris-elnöki vegyes kormányforma az alkotmány értelmében.

A fenti megállapítások csak elnöki hatalomgyakorlás mérésére voltak alkalmasak, a kormányforma további megállapítására vonatkozóan vissza kell térnünk az 1. sz. táblázathoz, a kormányforma alapvető besorolási kritériumrendszeréhez, hogy megállapítsuk, milyen kormányformával rendelkeznek a kiválasztott országok, és milyen eltérés fedezhető fel a szakirodalom szerinti besorolás és a tényleges kormányforma között.

A különbség a hivatalos besorolás szerinti elnöki (Belarusz) és a félelnöki rendszer (Moldova, Ukrajna, Litvánia) között csekély, ha a számításokból indulunk ki. A két típusú elnöki rendszerek valójában egységes kategóriát alkotnak. Timothy Frye tanulmányával összevetve Ukrajna például a maximálisan elérhető 17 pontból (ennyi elnöki hatáskört azonosított) 15-öt kapott, Belarusz szintén 15 pontot, míg Moldova 10 pontot.¹¹⁰ Utóbbi ország valószínűleg azért kapott alacsonyabb pontszámot, mert a tanulmány keletkezésének idejéből kifolyólag (1997) nem tudta figyelembe venni az ország életében bekövetkező változásokat a parlamentarizmus és a félelnöki rendszer között.

Ahogy már fentebb említettük, az elnöki hatalomgyakorlás mérésének módszerénél 4 olyan jogkört azonosítottunk, amelyek az 1. sz. táblázat kritériumrendszerét is magába foglalták, így ezek összehasonlításával, egy „checklist” módszer segítségével ellenőrizzük le a kormányforma besorolásának „helyességét”, annak pontosságát.

110 Frye, 1997, i. m.

Belarusz, Moldova, Ukrajna és Litvánia államfői közvetlen választásokon nyerik el a megbízatásukat, így az elnöki kormányforma kritériumrendszere teljesül. Továbbá minden ország elnökét megilleti a törvénykezdeményezés joga, így az elnöki kormányforma újabb feltétele teljesül. A parlament feloszlításának joga Moldova esetében korlátozottan érvényesül (a parlamenti frakciókkal folytatott előzetes konzultációt követően), azonban ez a jogkör az 1. sz. táblázat szerint sehol nem jelenik meg így nevesítve, fogalmazhatunk úgy, hogy Moldova esetében az elnöki kormányforma újabb jellemzője teljesül, de eltérésekkel. Litvánia államfője a parlament feloszlítására nem jogosult, de a választások kiírására igen. Az 1. sz. táblázat szerint a félelnöki kormányforma jellemzője, ha az államfő rendelkezik a parlament feloszlításának jogával, és jogosult választások kiírására. Így elmondhatjuk, hogy Litvánia esetében a félelnöki kormányforma eme jellemzője csak korlátozottan vagy eltérésekkel érvényesül. A miniszterelnök kinevezésének joga minden ország államfőjét megilleti, de ez a jog is csak korlátozottan érvényesül, ugyanis szükséges hozzá jóváhagyás vagy konzultáció. Az 1. sz. táblázat szerint ez a jogkör a félelnöki kormányforma jellemzője. Végül, a végrehajtói jogkörök vizsgálata arra enged következtetni, hogy az államfőnek csupán kiegészítő végrehajtói jogkörei vannak, így a félelnöki kormányforma további jellemzője teljesül. Mindezt a 4. sz. táblázat foglalja össze.

A 4. sz. táblázat alapján kirajzolódik, hogy egyik ország esetében sem érvényesülnek tisztán a korábbi besorolás szerinti kormányforma jellemzői, így Ukrajna, Moldova és Litvánia esetében a félelnöki kormányforma, Belarusz esetében pedig az elnöki rendszer. Megállapíthatjuk, hogy csekély különbség van az elnöki és a félelnöki kormányforma között, ezt támasztják alá egyrészt az elnöki hatalomgyakorlás pontszámai alapján kapott eredmények is, ahol mindössze 0.5 pont különbség volt az elnöki és a félelnöki országok kormányformája között, kivéve Litvánia esetét, ahol az eltérés valamivel jelentősebb.

A 4. sz. táblázat eredménye továbbá az is, hogy a félelnöki és az elnöki kormányformák szinte ugyanazon jellemzőkkel bírnak, az eltérés nem jelentős mértékű. Annak megállapításában, hogy melyik kormányforma jellemzője érvényesül dominánsabban, és melyikről mondhatjuk azt, hogy elnöki vagy félelnöki, az elnöki hatalomgyakorlásról szóló index mértéke nyújt tehát segítséget. Hiszen Belarusz, amely hivatalosan egy elnöki rendszerrel bíró ország, a 4. sz. táblázat alapján ugyanazon értékeket kapta az alapvető kormányforma-besorolás során, mint Ukrajna, amely a szakirodalom szerint félelnöki kormányformával rendelkezik. Az elnöki hatalomgyakorlás mérésének módszere

Kormányforma jellemzői	Belarusz	Moldova	Ukrajna	Litvánia
Államfő közvetlen választása	✓	✓	✓	✓
Parlament feloszlásának joga	✓	+	✓	+
Törvénykezdeményezés joga	✓	✓	✓	✓
Végrehajtói jogkörök	✗	✗	✗	✗
Miniszterelnök kinevezésének joga	✗	✗	✗	✗

Jelmagyarázat: ✓ Elnöki kormányforma + Korlátozottan érvényesül az elnöki kormányforma ✗ Félélnöki kormányforma

4. táblázat: A kormányforma meghatározása a térség négy országában az 1. sz. táblázat ismérveinek összehasonlításával

segítségével állapíthatjuk meg azt, hogy Belarusz államfője fél ponttal erősebb az elnöki hatalomgyakorlást illetően, mint Ukrajna elnöke, és ilyen szinten már érezhető különbségről van szó, ha csupán a jogkörök szerinti besorolás nem ad részletesebb eligazítást.

A kormányforma meghatározásánál szükséges elkülöníteni a tipikus és az atipikus kormányformát: a posztszovjet térség kelet-európai országait tekinthetjük egyrészt úgy, mint amelyek egy atipikus félélnöki kormányformával rendelkeznek, vagy amelyekben az elnöki kormányforma egyes meghatározó jegyei hiányoznak. Ezen eseteket mindenképp sajátosnak, és egyben kivételesnek kell tekintetünk, már csak ezért sem lenne pontos pusztán csak a félélnöki kormányformával jellemezni ezen országokat (mivel a fogalom nem alkalmas arra, hogy önmagában tükrözze az ország alkotmányos berendezésének sajátosságait), így második megoldásként javasoljuk egy új fogalmi kategória bevezetését – akár az atipikus félélnöki kormányformát – az eltérő kormányforma jellemzőkkel rendelkező országok vonatkozásában.

Ebben az összefüggésben rendkívül fontos, hogy az atipikus félelnökiség esetei csak a posztszovjet (autokratikus és hibrid) politikai rendszerekre jellemzőek. Ezért elméletileg, módszertanilag és empirikusan célszerű figyelembe venni az alkotmányosság (a kormányzati rendszerek alkotmányos dimenziója) és a nem demokratikus politikai rendszerek valós (politikai) intézményi és szociológiai struktúrája közötti kapcsolatot.¹¹¹ Továbbá meg kell említenünk, hogy ennek a különbségnek az alkotmányos, politikai kultúra is lényeges, meghatározó faktora.¹¹² A politikai kultúra, a történelmi örökség jelentősen formálja a politikai intézményeket az általunk vizsgált országokban is.

111 Lytvyn, V. S. – Osadchuk, I. Y.: The atypicality of semi-presidentialism in the post-Soviet countries: the context of the votes of no confidence in governments. *Studia Politica: Romanian Political Science Review*, 19 (2019) 1: 57–82. o.

112 Frye, 1997, i. m.

Csíki Ottó

Tudatos vagy kényszerű felhalmozás? A COVID-19 járvány hatása a háztartások megtakarításaira

1 Bevezető

A COVID-19 világjárvány az élet számos területén hozott változásokat. A kórházi kapacitások túltelítődésének elkerülését célzó kormányzati intézkedések leginkább a társas érintkezéseket és az utazásokat korlátozták, ezáltal számos fogyasztási helytől zárták el az embereket. Így tehát egyes iparágakra (mint például a vendéglátás, utazási szolgáltatások stb.) a járvány nagyon erősen negatívan hatott, míg voltak olyanok is, amelyeket csak kisebb mértékben vetett vissza. A legtöbb ország gazdasága igencsak megsínylette a járvány miatt szükséges lezárásokat, így szükség volt különféle gazdaságvédelmi programokra is. Továbbá a járvány magas bizonytalanságot is okozott a lakosság körében, ami szintén a fogyasztás visszaesését és a megtakarítások növelését szorgalmazhatta. Ennek fényében úgy gondoltam, hogy a járvány megtakarításokra gyakorolt hatásának vizsgálata érdekes és releváns téma, hiszen a rövid távú hatások mellett a tartós, hosszú távú hatások is láthatóak lehetnek majd.

A COVID-19 járvány megtakarításokra gyakorolt hatásáról tudományos cikkek még csak igen kis számban érhetők el (Zhang et al., 2021; Waliszewski & Warchlewska, 2021; Szustak et al., 2021; Levine et al., 2021), jellemzően még csak reportok és néhány újságcikk foglalkozott a kérdéskörrel. Ez betudható egyrészt annak is, hogy a tudományos cikkek átfutási ideje sokkal hosszabb, valamint az adatok hozzáférhetősége és lassabb frissülése is hátráltatja a kutatások folyamatát.

Viszont a háztartások megtakarítása az elérhető adatok alapján különös mintázatokat rajzolt ki, ezért szerintem érdemes mélyrehatóbban is megvizsgálni a megtakarítások alakulását. Az eddigi szakirodalmi eredmények alapján a korlátozások miatt lecsökkentett fogyasztás pozitívan hatott a megtakarításra, de például az első hullám után az emberek rögtön túlzott fogyasztásba kezdtek, ezáltal csökkentve a megtakarításaikat (Zhang et al., 2021).

Jelen tanulmányban tehát arra a kérdésre kerestem a választ, hogy (KK) mi történt a háztartások megtakarításaival a COVID-19 járvány alatt. A dolgozat első fejezetében egy rövid szakirodalmi összefoglaló olvasható, amit a koronavírus járvány nagyon rövid bemutatása követ. A negyedik fejezetben a módszertan és a felhasznált adatok olvashatóak. Az ötödik fejezetben az eredményeket részleteztem, először egy részletes helyzetképet vázoltam fel, utána a rövid, majd végül a hosszú távú hatásokra fókuszáltam. A dolgozat a következtetésekkel zárul.

2 Szakirodalmi áttekintés

A megbízható és releváns szakirodalmi források feltárásának érdekében a Clarivate Web of Science adatbázisban végeztem el keresést. A keresés során beállítottam néhány feltételt, hogy már az első szűrésben felbukkanó cikkek is a lehető legrelevánsabbak legyenek. Az egyik keresési kritérium a cikk nyelvére vonatkozott: csakis az angol nyelvű cikkeket vettem számításba, hiszen a közgazdaságtudományban az eredmények széleskörű megismerését az angol nyelv teszi lehetővé. Ezen túlmenően csak a közgazdaságtudománnyal kapcsolatos témaköröket választottam ki, hiszen számos más témakörű folyóiratban megjelent tanulmány is foglalkozott már a járvány hatásaival, viszont ezek nem relevánsak a kutatási témám szempontjából. Ezen feltételek beállítása után a kerestem rá azokra a cikkekre, amelyek címe és kivonata tartalmaz a megtakarításra, valamint a koronavírus járványra vonatkozó szavakat; a keresés során alkalmazott kulcsszavak: $TS=(\text{saving}^*)$ AND $TS=(\text{COVID-19 OR coronavirus OR pandemic})$. A keresés összesen 53 publikációt eredményezett, viszont ezek többsége nem volt releváns, így elég kisszámú olyan publikációt sikerült találni, amely szorosabban kapcsolódik a kutatási témámhoz. Ezek mindegyike nagyon friss: 2021-ben és 2020-ban jelentek meg.

A háztartások kiadásai drasztikusan visszaestek a járvány alatt, ami nagyrészt azzal magyarázható, hogy a szigorú lezárások miatt egyszerűen kevesebb

lehetőség volt elérhető a fogyasztásra (Waliszewski & Warchlewska, 2021). Viszont mivel a korlátozások miatt a legtöbb szabadidő eltöltésére alkalmas hely zárva volt (vendéglátó egységek, egyéb szórakozóhelyek stb.), valamint az utazási korlátozások miatt az utazások száma is drasztikusan lecsökkent, azok, akiknek a jövedelmét nem érintette negatívan a járvány, többet tudtak megtakarítani (Intrum, 2020a; Intrum, 2020b).

Kínában a járványügyileg súlyosabban érintett régiókban élő háztartások többet halmoztak fel, mint azok, amelyek olyan régiókban voltak, ahol kevésbé terjedt az új típusú koronavírus-járvány (Zhang et al., 2021). Hasonló következtetés vonható le az USA állampolgárainak viselkedése alapján is, hiszen azokban az államokban, ahol a lakosságátlagos esetszám nagyobb volt, ott a bankbetétek is nagyobb mértékben növekedtek, mint a többi államban (Levine et al., 2021). Ezek a megtakarítások leginkább a még nem látott és jövőben esetlegesen felmerülő kockázatok kezelésére lettek létrehozva (Levine et al., 2021). Viszont azt is megfigyelték, hogy a járvány enyhülése után éppen az ellenkezője történt, a súlyosabban érintett régiók háztartásai már jóval kevesebbet takarítottak meg, bizonyos fókig a „carpe diem” filozófiát követve (Zhang et al., 2021).

A járvány kirobbanásának hírekor voltak olyan háztartások, amelyek megpróbáltak többet megtakarítani, ezáltal készülve egy igencsak nehezen előre látható időszakra (Waliszewski & Warchlewska, 2021). De van erre ellenpélda is, hiszen a járvány alatt a lengyelországi megtakarítások csökkentek, annak ellenére, hogy bizonytalan időszakokban inkább a felhalmozás a jellemző (Szustak et al., 2021). Ennek oka több tényezőre is visszavezethető. Az egyik ilyen ok az lehet, hogy a bizonytalan időszakban a lengyelországi lakosok inkább nem éltek semmilyen hitellehetőséggel (legyen az akár csak egy fogyasztási hitel is), inkább a megtakarításaikat használták fel (Szustak et al., 2021). Továbbá a jövedelem csökkenését lehet, hogy a megtakarításokkal próbálták kompenzálni, így a járvány miatt lecsökkent jövedelmükön túl még a megtakarításaikból is elköltöttek egy részt.

A csupán néhány releváns tanulmány Kínát, az USA-t, Lengyelországot, valamint Közép-Kelet-Európát elemzi. Módszertan tekintetében a regressziós elemzések a leggyakoribbak, ahol a függő változó természetesen valamilyen megtakarításokat mérő mutató, amit akár makrókörnyezeti (például kereset, munkanélküliségi ráta stb.), akár COVID-19 járványügyi változók (például az esetek száma, a járvány hatására kialakult pszichológiai tényezők stb.) magyaráznak. A szakirodalom eredményeit az 1. táblázat összesíti.

Publikáció	Elemzett régió	Figyelembe vett változók	Módszertan	Eredmény
Zhang et al., 2021	Kína	Függő változó: megtakarítások; Magyarázó változók: esetek száma, pszichológiai tényezők (pesszimizmus – Baidu Search Index) és egyéb kontroll változók (inflációs várakozások, városszintű változók stb.)	Regresszió	Háztartások olyan régiókban, amelyeket a járvány súlyosan érintett, több megtakarítást halmoztak fel. Ez a viselkedésforma a két különböző hullámban is megvolt.
Waliszewski & Warchlewska, 2021	Lengyelország*	Kiadások, fizetési módok (készpénz, bankkártya, online), megtakarítások (egyáltalán van-e, összeg), életvitel (tervezés vs. carpe diem), adósságok	Mann-Whitney U teszt	A járvány után a legtöbben ugyanakkora összeget takarítanak meg, mint korábban, de igen jelentős a kevesebbet, illetve a többet megtakarítók aránya is. Azoknak, akik megtervezik jövőjüket, vannak megtakarításaik.
Szustak et al., 2021	Lengyelország**	Függő változó: háztartások megtakarításai; magyarázó változók: munkanélküliségi ráta, egy főre eső jövedelem, egy főre eső fogyasztás, CCI (Consumer Confidence Index), GDP	Regresszió	A lengyelországi lakosok megtakarításait leginkább a munkanélküliségi ráta, az elkölthető jövedelem, valamint a GDP határozza meg.
Levine et al., 2021	USA	Függő változó: bankbetétek; magyarázó változó: lakosságárányos esetszám	Regresszió	A magasabb fertőzöttségű államokban a bankbetétek száma jobban növekedett, mint azokban az államokban, ahol a járvány kevésbé tombolt.

* Több más európai országgal összehasonlítva.

** Csehországgal, Magyarországgal és Szlovákiával összehasonlítva.

1. táblázat: A szakirodalmi eredmények rövid összefoglalása

Bár a COVID-19 járvány megtakarításokra gyakorolt hatásáról tudományos cikkek még csak igen kis számban érhetőek el, de reportok és szakmai újságcikkek is foglalkoztak a témával. Az Intrum vállalat részletes jelentéseket készített az Európai Unió országairól a COVID-19 megtakarításokra gyakorolt hatásáról. A járvány után, az európai uniós polgárok 47%-a gondolta azt, hogy nem elég stabil a pénzügyi helyzete egy stresszmentes élethez (Intrum, 2020a). Leginkább görögök érzik magukat pénzügyileg instablnak, hiszen 73%-uk aggódik a pénzügyi helyzete miatt, viszont az európai uniós 47% is magasnak számít. A magyarországi és a romániai lakosok egyaránt 54%-a aggódik anyagi helyzete miatt (Intrum, 2020a).

Az Európai Unió lakosainak 76%-a képes valamekkora összeget félretenni. Ezt leginkább váratlan kiadások fedezésére tervezik felhasználni, de jellemző még az is, hogy utazásokra, munkahely elvesztése esetén kialakuló pénzügyi nehézségekre, vagy a nyugdíjas évekre tesznek félre. A megtakarítók 52%-át nem érintette a járvány, ugyanakkora összeget képesek félretenni minden hónapban, mint előtte, viszont 34% azt nyilatkozta, hogy kevesebbet. Egy kis aránya (14%) a megtakarítóknak viszont a járvány következtében még többet is képes volt félretenni (Intrum, 2020a). Válaszaik szerint ez leginkább a korlátozásoknak volt köszönhető, hiszen számos olyan hely zárva volt, ahol addig költöttek. A Credit Suisse 2021-es jelentésében szintén ezt jelölték meg a megtakarításokat igencsak megnövelő tényezőként, valamint megemlítették azt is, hogy a gazdaságvédelmi intézkedéseknek volt a leginkább köszönhető az, hogy a jövedelmek elég sok egyénnél nem csökkentek drasztikusan, máskülönben nem biztos, hogy ilyen mértékben sikerült volna folytatni a takarékoskodást. Egyesek ezt inkább kényszermegtakarításnak gondolják, mintsem tudatos felhalmozásnak.

A megtakarítani tudók jelentős hányada (43%) tudatosan stabilabb pénzügyi helyzet elérésre törekszik, aminek szükségére a járvány következtében ébredt rá. Egyes országokban a válaszadók igencsak nagy aránya nyilatkozott úgy, hogy a pénzügyi biztonság fejlesztése nagyon fontos cél lett. Ilyen országok például Portugália (66%), Románia (66%) és Írország (61%). Az európai uniós átlag is elég magas, 47%. Ezzel ellentétben Dániában (31%), Lettországon (36%) és Finnországban (36%) nem lett olyan fontos a pénzügyi stabilitás javítása, valószínűleg azért, mert a járvány előtt is kellőképpen stabil volt (Intrum, 2020a).

Az alacsonyabb jövedelműek 43%-a a járvány után kevesebbet tud megtakarítani, mint előtte. Ezzel szemben az idősebb – 65 év feletti – korosztály

(akiknek nagyon azt tanácsolták, hogy maradjanak otthon és a lehető legkevesebb időt töltsék más emberek társaságában) 71%-a többet képes félretenni, hiszen a mindennapi kiadásai lecsökkentek a járványügyi védekezés miatt. Továbbá az idősebbek jövedelme egyáltalán nem csökkent olyan drasztikus mértékben, mint például a nagyon friss munkavállaló korosztályé. Míg a 65 év fölöttiek csupán 15%-a nyilatkozta azt, hogy csökkent a jövedelme a járvány alatt, addig a 18–21 évesek 50%-a volt kénytelen kevesebből megélni. Nagy átlagban a munkavállalók 35%-a számolt be jövedelemcsökkenésről a járvány miatt. A keresetek csökkenése egyébként leginkább Görögországban (49%), Olaszországban (47%), Portugáliában (47%), Lengyelországban (45%) és Szlovákiában (44%) volt megfigyelhető. A magyarországi és a romániai válaszadók 41%-a számolt be jövedelemcsökkenésről (Intrum, 2020a).

Leginkább a franciaországi, a görögországi és lengyelországi megkérdezettek érzik úgy, hogy a számláik a keresetüknél gyorsabban növekszenek. Viszont a magyarországi megkérdezettek 50%-a is így nyilatkozott, amivel ugyan elmarad a franciaországi 62%-os aránytól, mégis elég magas szám, hiszen az európai átlag 42%. A pénzügyi jólét a legtöbb megkérdezett szerint csökkent, leginkább Görögországban és Romániában, ahol a felmérésben szereplők 67%-a a járvány miatt rosszabb pénzügyi helyzetbe került. Magyarországon a megkérdezettek 59%-a számolt be romló pénzügyi helyzetről, ami szintén magasabb, mint a 48%-os európai uniós átlag (Intrum, 2020b). Ez nagymértékben egybevág az Erste Bank 2021-es közleményével is, miszerint a magyarországiak 57%-ának romlott a pénzügyi helyzete, ezen belül 39%-nak kisebb, míg 18%-nak nagyobb mértékben.

3 A COVID-19-járvány dióhéjban

Az emberiség történetében már számos esetben fordultak elő járványok. A jelenlegi COVID-19-járványt leginkább a spanyolnátha, valamint a SARS-járványokhoz hasonlítják, hiszen hasonló módon alakultak ki, valamint gazdasági következményeik is voltak. A spanyolnátha 1918-ban tört ki, viszont az I. világháború után nemcsak a járvánnyal, hanem a háború nyomaival is szembe kellett nézniük az embereknek. A spanyolnátha-járvány leginkább abban hasonlít a koronavírus-járványra, hogy az egész világot érintette, valamint mindkettő esetében a szigorú lezárások jelentettek időleges megoldást. Ehhez képest a Kínában észlelt SARS-járvány nem tudott áttérjedni az egész világra,

így sokkal kisebb gazdasági károkat is okozott. A SARS-járványhoz hasonlóan, a COVID-19 járvány is Kínából terjedt el. A WHO (World Health Organization) 2020. január 30-án először még csak nemzetközileg is aggasztónak, majd 2020. március 11-én nyilvánította világjárványnak a még jelenleg is tartó COVID-19 járványt (WHO, 2022).

A COVID-19-járvány tünetei nagyon hasonlítanak a szezonális influenza tüneteire. Eleinte a szagvesztés volt az a tünet, ami a leginkább gyanakvásra adott okot, hogy koronavírus fertőzés következhetett be. Viszont a vírus további mutációi (először a brit variáns, később a delta, és végül az omikron variáns vált dominánssá) további tüneteket is képesek voltak produkálni (WHO, 2022). A betegségből a legtöbb esetben kórházi kezelés nélkül gyógyultak ki a megfertőzöttek, viszont a nagyszámú fertőzés következtében számos ország egészségügyi rendszere terhelődött túl, ami egyrészt a koronavírussal fertőzöttek ápolásának színvonalát csökkentette, másképp kevesebb figyelmet hagyott az egyéb egészségügyi problémákkal szenvedőkre, ezáltal az ő ellátásukat is csorbítva. A kormányzati korlátozások éppen ezt voltak hivatottak elkerülni, de sajnos a kórházi kapacitások túllépését nem mindig sikerült elkerülni. A betegségre ellenszer és gyógymód eleinte egyáltalán nem létezett, míg nem 2020 végén megjelentek az első vakcinák, amelyek 2021-ban már széles körben elérhetőek voltak a világ számos országában (WHO, 2022).

4 Módszertan és felhasznált adatok

Jelen tanulmány átfogó képet szeretne nyújtani a COVID-19 és annak megtakarításaira gyakorolt hatásáról. Ennek érdekében a megtakarítások mellett a szakirodalomban is megtalálható makrokörnyezeti mutatók (pl. a munkanélküliségi ráta és az alkalmazottak keresete) alakulását is bemutatom.

A szakirodalmi források, valamint a reportok egybehangzóan azt találták, hogy a háztartások költségeit a járvány miatt meghozott intézkedések jelentősen csökkentették, ami a megtakarítások növekedéséhez vezetett. Éppen ezért a dolgozatban felhasználtam egy olyan indexet is, amely ezeknek a korlátozó intézkedéseknek a szigorúságát méri. A felhasznált mutatót az Oxfordi Egyetem keretén belül működő Blavatnik School of Government készítette, és egészen pontosan a kormányzatok koronavírus terjedését megfékezendő intézkedéseinek szigorúságát méri (Oxford, 2021). Az index a világ 180 országára érhető el, napi szinten. A mutató kiszámításához összesen 19 tényezőt vettek

figyelembe, ezek közül 8 az általános kormányzati intézkedéseket (például iskolák bezárása, mobilitási korlátozások stb.), 4 a gazdasági intézkedéseket (például jövedelemtámogatások, meghosszabbított fizetési határidők stb.), valamint 7 az egészségügyi intézkedéseket (például tesztelési stratégia, gyors befektetések az egészségügybe, oltási politika stb.) méri fel. Az ezen tényezőkből alkotott index egy 0-tól 100-ig terjedő skálán mozog, ahol a 0 az alapállapotot, a koronavírus járvány előtti korlátozásmentességet, míg a 100 a teljes lezárást, a maximális vészhelyzeti állapotot mutatja. Az index csak országos szinten érhető el, de ha a kormányzati intézkedések országon belül eltérhetnek, akkor a legszigorúbb régió értékét vesszük figyelembe (Oxford, 2021).

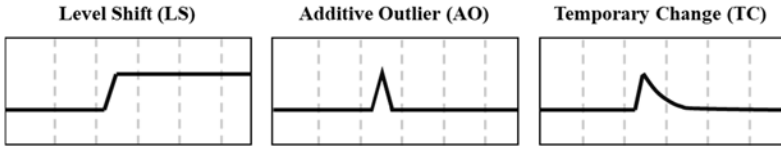
Mivel a legtöbb adat negyedéves bontásban érhető el, a napi kormányzati intézkedések indexéből negyedéves átlagokat számoltam, mivel a megtakarítások csak negyedéves bontásban voltak elérhetőek (Eurostat, 2022a). Sajnos az adatok csak 2018-Q4-től 2021-Q3-ig állnak rendelkezésre, így az idősor elég rövid, csupán 12 negyedév. Ez meglehetősen nehezíti a megbízható modellalkotást, valamint a kifinomultabb elemzési módszerek használatát is.

Az elemzett európai országok száma 17, hiszen csak azokat tudtam bevonni az elemzésbe, amelyek esetében elérhető volt a megtakarítási ráta. Ezek az országok Ausztria, Belgium, Franciaország, Németország, Írország, Hollandia, Egyesült Királyság, Dánia, Finnország, Svédország, Csehország, Magyarország, Lengyelország, Görögország, Olaszország, Portugália, Spanyolország. Az Egyesült Királyság esetében azonban egy ideje már nem érhetőek el az adatok, így csak a járvány nagyon korai szakaszáról láthatunk némi helyzetképet.

Mivel a tudományos publikációk és a reportok is a lezárásokat jelölték meg a fogyasztás visszaesésének okaként (amely végül is a megtakarítások növekedéséhez vezetett), így első lépésben a kormányzati intézkedések szigorát mutató indexet összevettem a megtakarítási rátával. Erre azért volt szükség, hogy megállapíthassam, hogy inkább kényszerű, vagy inkább tudatos felhalmozásról beszélhetünk-e.

A második lépésben a hosszú távú hatások feltárását tűztem ki célként. Erre a TRAMO-SEATS módszert használtam, a Demetra szoftver segítségével. Az eredmények közül a kilógó értékek elemzésére fókuszáltam, amelyből háromfajta lehet: LS (Level Shift – tartós változás), TC (Transitory Change – átmeneti változás) és AO (Additive Outlier – egyszeri kiugró érték). Ha az elemzés során LS-t találtam, akkor azt mondhattam, hogy a megtakarítási ráta tartósan megváltozott, ezáltal arra lehet következtetni, hogy a járvány megváltoztatta a háztartások megtakarítási szokásait. TC esetében a magatartás

megváltozása bekövetkezett, de nem volt tartós, míg az AO lényegében a nagyon erős lezárások következtében kialakult kényszerű megtakarítást jelenti. A háromfajta kiugró értékek az 1. ábra szemlélteti:

1. ábra: A TRAMO-SEATS háromfajta kiugró értéke.

Forrás: IMF (2018) alapján saját szerkesztés

5 Eredmények

Az első alfejezetben részletes helyzetkép olvasható, amit a járvány miatti lezárások rövid távú megtakarításokra gyakorolt hatásának feltárása követ; a harmadik alfejezetben a megtakarítási rátában bekövetkezett hosszú távú trendeket próbálok értékelni.

5.1 Helyzetkép

A COVID-19 járvány 2020 első negyedében kezdett el Európában is terjedni (WHO, 2022). Az első hullám a legtöbb európai országban a március–május közötti időszakban volt a legintenzívebb. 2020 végén következett egy második hullám, majd 2021 első negyedében a brit variáns intenzív terjedése miatt a harmadik hullám is elég erőteljes volt. A járványhullámok minden országban korlátozásokat vontak maguk után, viszont a gazdaságvédelmi intézkedések köszönhetően számottevő volt azoknak az aránya, akiknek a jövedelme mégsem csökkent, viszont kevesebb lehetősége volt már a fogyasztásra.

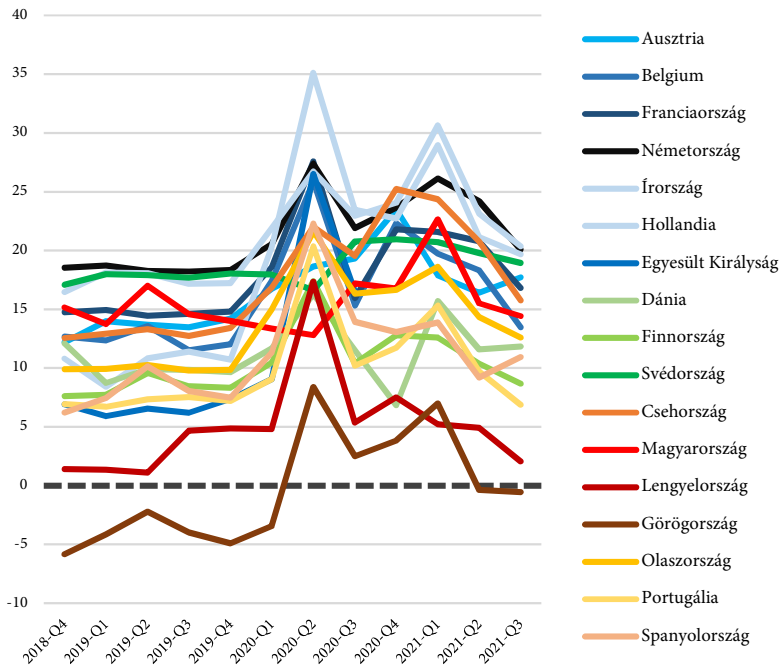
Ennek hatására 2020 második negyedében a megtakarítási ráta az összes európai uniós országban nagyon megugrott (Eurostat, 2022a; lásd 2. táblázat). A nyugat-európai országok közül egyedül Ausztriában alig 20% a megtakarítási ráta, a többi nyugat-európai országban bőven 25% fölötti értékeket látunk. Például Németországban, ahol a megtakarítása hajlandóság már a járvány előtt is kimondottan magas volt, a megtakarítási ráta 2020 második negyedében 27,40%-ra növekedett. Írországban elérte a 35,12%-ot is. Görögor-

ságban, ahol a korábbi negyedekben mínusz volt a megtakarítási ráta, 2020 második negyedében a plusz 8%-ot is meghaladta, valamint a többi, megtakarításra kevésbé hajlamos dél-európai országban (Olaszország, Portugália, Spanyolország) kivétel nélkül 20% fölé emelkedett. Viszont az első hullám vége után, a nyári hónapokban a legtöbb országban vissza is esett a korábbi évekhez hasonló szintre. A második, valamint a harmadik hullám alatt a megtakarítási ráta újból elég látványosan növekedett, de a legtöbb országban nem érte el az első hullámban tapasztalt csúcspontot (Eurostat, 2022a; lásd 1. ábra). Kivételt képez viszont Magyarország, ahol az első hullámban ez a ráta nem növekedett, csupán a harmadik hullámban (2021-Q1) látható nagyobb kiugrás.

	Ország	2018-Q4	2019-Q1	2019-Q2	2019-Q3	2019-Q4	2020-Q1	2020-Q2	2020-Q3	2020-Q4	2021-Q1	2021-Q2	2021-Q3
Nyugat-Európa	Ausztria	12,19	13,98	13,69	13,48	14,20	16,74	18,64	19,33	23,51	17,89	16,40	17,73
	Belgium	12,68	12,36	13,57	11,52	12,02	17,41	25,86	15,31	22,31	19,72	18,32	13,47
	Franciaország	14,76	14,93	14,45	14,62	14,81	18,59	27,59	15,96	21,80	21,58	20,80	16,81
	Németország	18,53	18,73	18,26	18,22	18,34	20,56	27,40	21,92	23,64	26,14	24,19	20,08
	Írország	10,79	8,41	10,83	11,40	10,73	20,30	35,12	23,46	22,74	28,96	21,16	19,67
	Hollandia	16,47	18,12	18,06	17,16	17,24	21,90	26,72	22,94	24,05	30,64	23,13	20,37
	Egyesült Kir.	6,90	5,91	6,55	6,20	7,36	9,07	26,51	16,52	-	-	-	-
Észak-Eur.	Dánia	12,11	8,72	9,90	9,86	9,66	11,67	16,29	11,50	6,84	15,70	11,58	11,83
	Finnország	7,61	7,73	9,57	8,46	8,33	10,44	17,40	10,38	12,80	12,61	10,38	8,69
	Svédország	17,09	17,98	17,92	17,69	18,05	17,96	16,62	20,76	20,95	20,72	19,80	18,94
Kelet-Eur.	Csehország	12,56	12,92	13,30	12,74	13,42	16,86	22,02	19,53	25,23	24,37	20,76	15,75
	Magyarország	15,17	13,75	17,02	14,58	14,02	13,35	12,80	17,21	16,77	22,65	15,52	14,42
	Lengyelország	1,42	1,35	1,10	4,68	4,86	4,82	17,35	5,36	7,50	5,23	4,93	2,05
Dél-Európa	Görögország	-5,84	-4,15	-2,20	-3,97	-4,91	-3,44	8,39	2,51	3,83	6,98	-0,35	-0,54
	Olaszország	9,89	9,93	10,26	9,79	9,85	14,99	21,62	16,33	16,65	18,62	14,33	12,59
	Portugália	6,93	6,71	7,35	7,54	7,21	9,07	20,36	10,20	11,74	15,32	9,70	6,87
	Spanyolország	6,22	7,44	10,14	8,05	7,48	11,31	22,30	13,92	13,07	13,87	9,20	10,95

2. táblázat: A megtakarítási ráta alakulása negyedévenként, 2018-Q4 – 2021-Q3 (%).

Forrás: Eurostat (2022a) alapján saját szerkesztés

2. ábra: A megtakarítási ráta alakulása negyedévenként, 2018-Q4 – 2021-Q3 (%). Forrás: Eurostat (2022a) alapján saját szerkesztés

Ha a megtakarítási ráta változását vesszük górcső alá, akkor kiválóan látszik az első hullám után bekövetkezett esés szinte az összes országban (Eurostat, 2022a; lásd 3. táblázat). A további hullámokban már jóval kisebb mértékű a megtakarítási ráta növekedése, amely egyrészt betudható annak is, hogy a legtöbb országban a kormányzati intézkedések igyekeztek egyre inkább lokálisak lenni, ezáltal nem gátolva az egész ország lakóit.

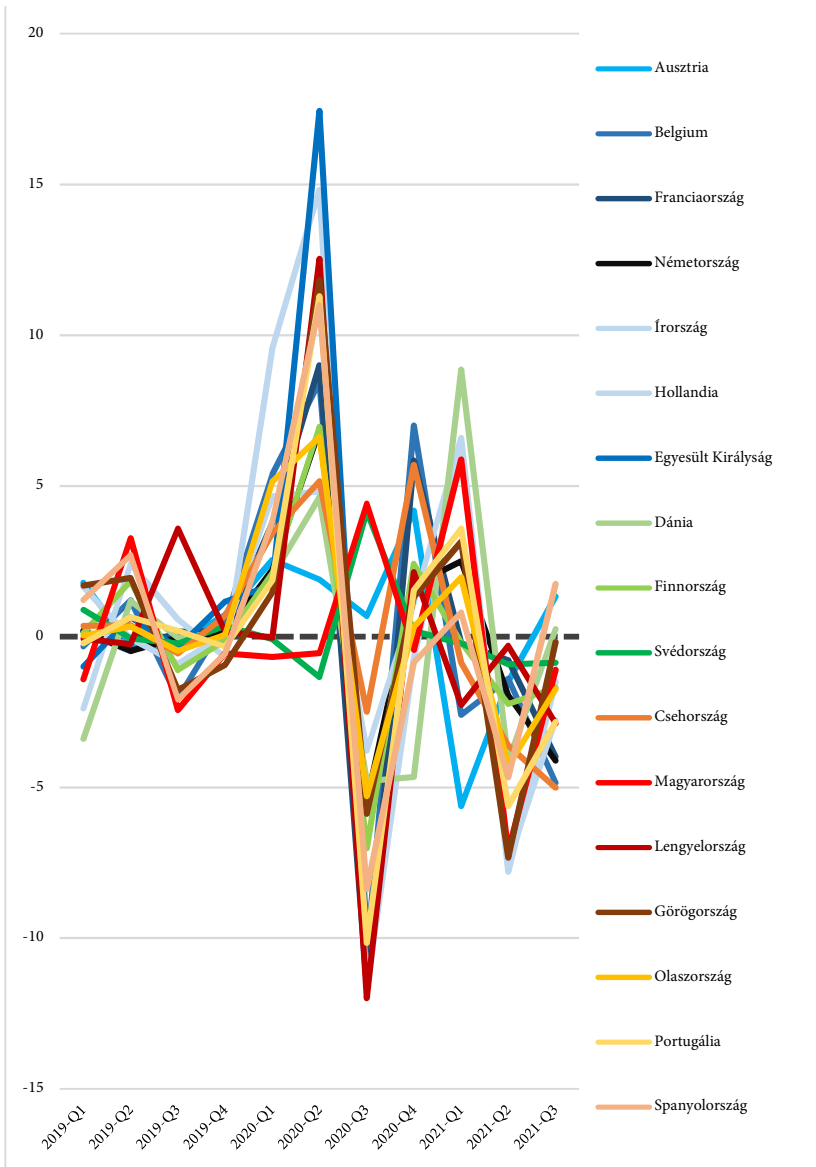
2021 második negyedévében már széleskörben elérhető volt az oltás, korlátozó intézkedések szinte sehol nem voltak érvényben, így a járvány alatt elmaradt élményeket mindenki igyekezett bepótolni, kissé „carpe diem” filozófiát követve (lásd 3. ábra). Ez azt eredményezte, hogy a megtakarítási ráta az elemzett 17 országban kivétel nélkül csökkent (Eurostat, 2022a).

Mivel a szakirodalom a munkanélküliségi rátát is kiemeli mint a megtakarításokat erősen befolyásoló tényezőt, így én is megvizsgáltam (Eurostat,

2022b; lásd 4. táblázat). A dél-európai országokban eleve sokkal magasabb szintű volt a munkanélküliség, mint a többi európai uniós országban. A gazdaságvédelmi intézkedéseknek köszönhetően viszont a munkanélküliségi rátában nem láthatóak olyan nagy ugrások, sőt, viszonylag stabil marad az egész járványidőszak alatt (Eurostat, 2022b; lásd 5. táblázat). Az első hullám által legérintettebb időszakban, 2020 második negyedévében Ausztriában és Görögországban, valamint Spanyolországban növekedett a munkanélküliség jelentősebben, a többi országban 1 százalékpont körüli, vagy alatti volt a változás. A munkanélküliségi ráta 2021 harmadik negyedévére viszont csaknem az összes országban visszatért, vagy még alá is ment a járvány előtti szintnek.

	Ország	2019-Q1	2019-Q2	2019-Q3	2019-Q4	2020-Q1	2020-Q2	2020-Q3	2020-Q4	2021-Q1	2021-Q2	2021-Q3
Nyugat-Európa	Ausztria	1,79	-0,29	-0,21	0,72	2,54	1,90	0,69	4,18	-5,62	-1,49	1,33
	Belgium	-0,32	1,21	-2,05	0,50	5,39	8,45	-10,55	7,00	-2,59	-1,40	-4,85
	Franciaország	0,17	-0,48	0,17	0,19	3,78	9,00	-11,63	5,84	-0,22	-0,78	-3,99
	Németország	0,20	-0,47	-0,04	0,12	2,22	6,84	-5,48	1,72	2,50	-1,95	-4,11
	Írország	-2,38	2,42	0,57	-0,67	9,57	14,82	-11,66	-0,72	6,22	-7,80	-1,49
	Hollandia	1,65	-0,06	-0,90	0,08	4,66	4,82	-3,78	1,11	6,59	-7,51	-2,76
	Egyesült Kir.	-0,99	0,64	-0,35	1,16	1,71	17,44	-9,99	-	-	-	-
Észak-Eur.	Dánia	-3,39	1,18	-0,04	-0,20	2,01	4,62	-4,79	-4,66	8,86	-4,12	0,25
	Finnország	0,12	1,84	-1,11	-0,13	2,11	6,96	-7,02	2,42	-0,19	-2,23	-1,69
	Svédország	0,89	-0,06	-0,23	0,36	-0,09	-1,34	4,14	0,19	-0,23	-0,92	-0,86
Kelet-Eur.	Csehország	0,36	0,38	-0,56	0,68	3,44	5,16	-2,49	5,70	-0,86	-3,61	-5,01
	Magyarország	-1,42	3,27	-2,44	-0,56	-0,67	-0,55	4,41	-0,44	5,88	-7,13	-1,10
	Lengyelország	-0,07	-0,25	3,58	0,18	-0,04	12,53	-11,99	2,14	-2,27	-0,30	-2,88
Dél-Európa	Görögország	1,69	1,95	-1,77	-0,94	1,47	11,83	-5,88	1,32	3,15	-7,33	-0,19
	Olaszország	0,04	0,33	-0,47	0,06	5,14	6,63	-5,29	0,32	1,97	-4,29	-1,74
	Portugália	-0,22	0,64	0,19	-0,33	1,86	11,29	-10,16	1,54	3,58	-5,62	-2,83
	Spanyolország	1,22	2,70	-2,09	-0,57	3,83	10,99	-8,38	-0,85	0,80	-4,67	1,75

3. táblázat: A megtakarítási ráta változása az előző negyedévhez képest, 2019-Q1 – 2021-Q3 (százalékpont). Forrás: Eurostat (2022a) alapján saját szerkesztés

3. ábra: A megtakarítási ráta változása az előző negyedévhez képest, 2019-Q1 – 2021-Q3 (százalékpont). Forrás: Eurostat (2022a) alapján saját szerkesztés

	Ország	2018-Q4	2019-Q1	2019-Q2	2019-Q3	2019-Q4	2020-Q1	2020-Q2	2020-Q3	2020-Q4	2021-Q1	2021-Q2	2021-Q3
Nyugat-Európa	Ausztria	5,20	5,10	4,80	4,70	4,60	4,70	6,90	6,40	6,30	7,20	6,70	5,50
	Belgium	5,70	5,70	5,40	5,20	5,20	5,10	5,00	6,30	5,80	6,80	6,30	6,40
	Franciaország	8,80	8,70	8,40	8,30	8,30	7,90	7,20	8,90	8,10	8,20	8,00	7,90
	Németország	3,30	3,20	3,10	3,10	3,20	3,50	3,80	4,10	3,90	3,90	3,60	3,30
	Írország	5,50	5,20	5,10	4,90	4,80	4,90	5,20	6,60	6,00	7,40	6,80	5,70
	Hollandia	3,60	3,50	3,30	3,30	3,40	3,20	3,90	4,20	3,90	5,20	4,30	3,80
	Egyesült Kir.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Észak-Európa	Dánia	5,20	5,30	4,90	4,80	5,00	5,10	5,50	6,20	5,80	6,10	5,00	4,80
	Finnország	6,70	6,60	6,60	6,80	6,80	6,70	7,80	8,40	8,10	8,00	8,00	7,60
	Svédország	6,50	7,00	6,40	6,90	7,00	7,30	8,30	8,90	8,70	9,30	9,10	8,60
Kelet-Európa	Csehország	2,10	2,10	2,00	2,00	2,00	2,10	2,50	2,80	2,90	3,30	3,10	2,80
	Magyarország	3,60	3,30	3,30	3,40	3,30	3,50	4,50	4,30	4,20	4,30	4,10	3,90
	Lengyelország	3,70	3,80	3,30	3,10	3,00	3,00	3,20	3,30	3,20	3,80	3,50	3,20
Dél-Európa	Görögország	18,90	19,20	17,80	17,60	17,00	16,80	19,40	17,20	17,00	16,50	15,60	14,10
	Olaszország	10,50	10,40	10,00	9,70	9,60	9,00	8,10	10,50	9,20	10,20	9,80	9,50
	Portugália	6,80	6,70	6,90	6,30	6,80	6,70	6,30	7,80	7,20	6,90	7,20	6,10
	Spanyolország	14,60	14,20	14,10	14,10	13,90	14,20	15,40	16,30	16,10	15,70	15,40	14,80

4. táblázat: A munkanélküliségi ráta változása az előző negyedévhez képest, 2019-Q1 – 2021-Q3 (százalékpont). Forrás: Eurostat (2022b) alapján saját szerkesztés

	Ország	2019-Q1	2019-Q2	2019-Q3	2019-Q4	2020-Q1	2020-Q2	2020-Q3	2020-Q4	2021-Q1	2021-Q2	2021-Q3
Nyugat-Európa	Ausztria	-0,10	-0,30	-0,10	-0,10	0,10	2,20	-0,50	-0,10	0,90	-0,50	-1,20
	Belgium	0,00	-0,30	-0,20	0,00	-0,10	-0,10	1,30	-0,50	1,00	-0,50	0,10
	Franciaország	-0,10	-0,30	-0,10	0,00	-0,40	-0,70	1,70	-0,80	0,10	-0,20	-0,10
	Németország	-0,10	-0,10	0,00	0,10	0,30	0,30	0,30	-0,20	0,00	-0,30	-0,30
	Írország	-0,30	-0,10	-0,20	-0,10	0,10	0,30	1,40	-0,60	1,40	-0,60	-1,10
	Hollandia	-0,10	-0,20	0,00	0,10	-0,20	0,70	0,30	-0,30	1,30	-0,90	-0,50
	Egyesült Kir.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Észak-Európa	Dánia	0,10	-0,40	-0,10	0,20	0,10	0,40	0,70	-0,40	0,30	-1,10	-0,20
	Finnország	-0,10	0,00	0,20	0,00	-0,10	1,10	0,60	-0,30	-0,10	0,00	-0,40
	Svédország	0,50	-0,60	0,50	0,10	0,30	1,00	0,60	-0,20	0,60	-0,20	-0,50
Kelet-Európa	Csehország	0,00	-0,10	0,00	0,00	0,10	0,40	0,30	0,10	0,40	-0,20	-0,30
	Magyarország	-0,30	0,00	0,10	-0,10	0,20	1,00	-0,20	-0,10	0,10	-0,20	-0,20
	Lengyelország	0,10	-0,50	-0,20	-0,10	0,00	0,20	0,10	-0,10	0,60	-0,30	-0,30
Dél-Európa	Görögország	0,30	-1,40	-0,20	-0,60	-0,20	2,60	-2,20	-0,20	-0,50	-0,90	-1,50
	Olaszország	-0,10	-0,40	-0,30	-0,10	-0,60	-0,90	2,40	-1,30	1,00	-0,40	-0,30
	Portugália	-0,10	0,20	-0,60	0,50	-0,10	-0,40	1,50	-0,60	-0,30	0,30	-1,10
	Spanyolország	-0,40	-0,10	0,00	-0,20	0,30	1,20	0,90	-0,20	-0,40	-0,30	-0,60

5. táblázat: A munkanélküliségi ráta változása az előző negyedévhez képest, 2019-Q1 – 2021-Q3 (százalékpont). Forrás: Eurostat (2022b) alapján saját szerkesztés

Jóllehet a munkanélküliség nem mutatott olyan nagymértékű kilengéseket, az alkalmazottak fizetése az első hullámban elég sok országban visszaesett (Eurostat, 2022c; lásd 6. táblázat). Néhány kivételtől eltekintve (például Hollandia, Dánia és Svédország) a jövedelem csökkenése több volt, mint 5%, sőt, Spanyolországban elérte a 14,1%-ot is. Az elég jelentős jövedelemcsökkenés természetesen nem minden iparágban volt érzékelhető. Viszont az első hullám vége után egy jelentős növekedés látszik a bérezésben. Érdekes módon a második és a harmadik hullám idején a keresetek nem változtak olyan jelentős mértékben, mint az első hullámban. Franciaországra és Németországra sajnos nem érhetőek el az adatok.

	Ország	2019-Q1	2019-Q2	2019-Q3	2019-Q4	2020-Q1	2020-Q2	2020-Q3	2020-Q4	2021-Q1	2021-Q2	2021-Q3
Nyugat-Európa	Ausztria	1,9	0,8	0,7	1,3	0,4	-7,0	6,3	1,4	-1,1	3,3	2,4
	Belgium	0,7	1,1	0,8	0,7	-2,3	-6,1	7,7	0,5	-0,9	2,8	2,0
	Franciaország	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	Németország	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	Írország	2,5	2,0	0,0	2,3	2,1	-10,7	6,4	6,0	-3,2	2,7	5,6
	Hollandia	1,7	0,9	1,1	1,1	1,7	-2,1	2,0	3,0	-1,3	1,5	1,6
	Egyesült Kir.	1,8	1,9	-2,0	5,8	0,5	-5,6	1,9	-	-	-	-
Észak-Eur.	Dánia	1,3	0,8	0,8	0,5	0,4	-1,3	2,0	1,8	0,7	3,6	1,4
	Finnország	-0,1	1,6	0,4	0,2	0,6	-5,6	2,4	1,0	2,4	2,1	2,4
	Svédország	-0,3	-0,7	0,4	0,5	0,7	-2,1	3,9	2,6	3,7	1,3	0,8
Kelet-Eur.	Csehország	3,4	2,1	1,0	1,6	-0,3	-9,6	6,5	3,7	-0,3	7,5	1,6
	Magyarország	4,0	0,2	0,0	0,3	-3,1	-8,4	4,3	1,0	3,0	4,0	2,1
	Lengyelország	1,8	2,2	1,6	2,2	-1,2	-6,5	5,5	0,5	1,9	2,3	0,8
Dél-Európa	Görögország	0,8	1,6	-0,6	-0,7	0,7	-5,4	2,8	-0,3	-0,8	0,9	0,6
	Olaszország	1,3	0,2	-0,2	0,0	-3,8	-10,5	10,9	-0,5	1,8	2,8	2,5
	Portugália	2,0	1,7	1,0	0,7	0,7	-4,9	3,8	1,6	0,8	2,9	0,4
	Spanyolország	1,7	1,5	0,9	0,9	-1,6	-14,1	11,4	1,0	1,6	-1,7	5,2

6. táblázat: Az alkalmazottak keresetének változása az előző negyedévhez képest, 2019-Q1 – 2021-Q3 (%). Forrás: Eurostat (2022c) alapján saját szerkesztés

A kormányzatok a kórházi férőhelyek telítődését elkerülendő kénytelenek voltak nagyon erős lezárásokat fogatosítani (Oxford, 2022; lásd 7. táblázat). Ezek a legtöbb esetben a társasági életet korlátozták annak érdekében, hogy a vírus transzmissziója lassuljon. Emellett a legtöbb vállalat otthoni munkát (home office) vezetett be, így az emberek egy jelentős része tényleg csak akkor kellett elhagyja otthonát, ha az valóban létfontosságú volt. A korlátozásokat a járvány enyhülésével csökkentették, viszont egyik országban sem törölték el az összeset véglegesen (Oxford, 2022; lásd 8. táblázat).

	Ország	2019-Q4	2020-Q1	2020-Q2	2020-Q3	2020-Q4	2021-Q1	2021-Q2	2021-Q3
Nyugat-Európa	Ausztria	0,00	24,05	63,14	38,04	68,19	78,18	70,56	53,19
	Belgium	0,00	26,42	71,75	54,06	58,33	62,41	57,26	47,03
	Franciaország	0,00	32,56	78,10	47,95	65,66	64,39	62,18	56,95
	Németország	0,00	26,07	67,30	55,12	64,31	80,97	72,60	61,32
	Írország	0,00	19,62	81,85	53,34	73,22	86,16	65,26	44,18
	Hollandia	0,00	20,75	71,15	45,10	64,37	78,17	67,59	40,52
	Egyesült Kir.	0,00	21,39	74,90	66,20	69,54	84,62	59,53	44,80
Észak-Eur.	Dánia	0,00	23,45	64,82	52,82	46,57	65,87	58,48	37,35
	Finnország	0,00	26,24	57,89	34,22	42,90	52,31	51,02	39,39
	Svédország	0,00	17,67	63,71	57,45	60,85	69,44	61,87	38,91
Kelet-Európa	Csehország	0,00	33,18	52,29	36,74	64,06	77,75	54,87	33,54
	Magyarország	0,00	21,23	67,74	49,84	59,64	74,20	59,03	27,42
	Lengyelország	0,00	21,31	72,87	37,74	63,43	72,36	63,52	40,46
Dél-Európa	Görögország	0,00	24,76	68,98	57,74	71,79	83,85	65,90	69,90
	Olaszország	0,00	48,51	77,36	66,47	76,83	77,31	73,32	58,48
	Portugália	0,00	24,85	71,04	60,99	65,38	77,16	66,27	58,26
	Spanyolország	0,00	27,28	72,71	61,10	69,79	70,60	62,34	46,97

7. táblázat: A kormányzati intézkedések szigorát mutató index alakulása negyedévenként, 2018-Q4 – 2021-Q3 (index).

Forrás: Oxford (2022) alapján saját szerkesztés

	Ország	2020- Q1	2020- Q2	2020- Q3	2020- Q4	2021- Q1	2021- Q2	2021- Q3
Nyugat-Európa	Ausztria	24,05	39,09	-25,09	30,15	9,99	-7,62	-17,37
	Belgium	26,42	45,33	-17,70	4,28	4,07	-5,15	-10,23
	Franciaország	32,56	45,54	-30,15	17,72	-1,27	-2,21	-5,23
	Németország	26,07	41,23	-12,18	9,19	16,65	-8,37	-11,28
	Írország	19,62	62,23	-28,51	19,88	12,95	-20,91	-21,08
	Hollandia	20,75	50,40	-26,05	19,27	13,80	-10,58	-27,07
	Egyesült Kir.	-	-	-	-	-	-	-
Észak-Eur.	Dánia	23,45	41,37	-11,99	-6,25	19,31	-7,40	-21,13
	Finnország	26,24	31,65	-23,67	8,68	9,41	-1,29	-11,63
	Svédország	17,67	46,04	-6,26	3,40	8,59	-7,57	-22,96
Kelet-Eur.	Csehország	33,18	19,12	-15,55	27,32	13,69	-22,87	-21,34
	Magyarország	21,23	46,50	-17,90	9,80	14,56	-15,16	-31,62
	Lengyelország	21,31	51,56	-35,13	25,69	8,93	-8,84	-23,06
Dél-Európa	Görögország	24,76	44,21	-11,24	14,06	12,06	-17,94	4,00
	Olaszország	48,51	28,85	-10,89	10,36	0,48	-3,99	-14,85
	Portugália	24,85	46,20	-10,05	4,39	11,78	-10,89	-8,01
	Spanyolország	27,28	45,43	-11,61	8,69	0,81	-8,26	-15,36

8. táblázat: A kormányzati intézkedések szigorát mutató index változása az előző negyedévhez képest, 2019-Q1 – 2021-Q3 (%).

Forrás: Oxford (2022) alapján saját szerkesztés

5.2 Rövid távú hatások

A járvány megtakarításokra gyakorolt rövid távú hatásait a kormányzati intézkedések segítségével mutattam ki, egészen pontosan egyszerű felhő ábrát készítettem, amelynek x tengelyén a kormányzati intézkedések szigorúságának változása, míg y tengelyén a megtakarítási ráta változása látható (lásd 4. ábra). Eszerint a megtakarítások változása leginkább attól függött, hogy a kormányzati intézkedések hogyan alakultak. 2020 harmadik negyedévében Svédországban, Magyarországon és Ausztriában ugyan lazítottak a korlátozások

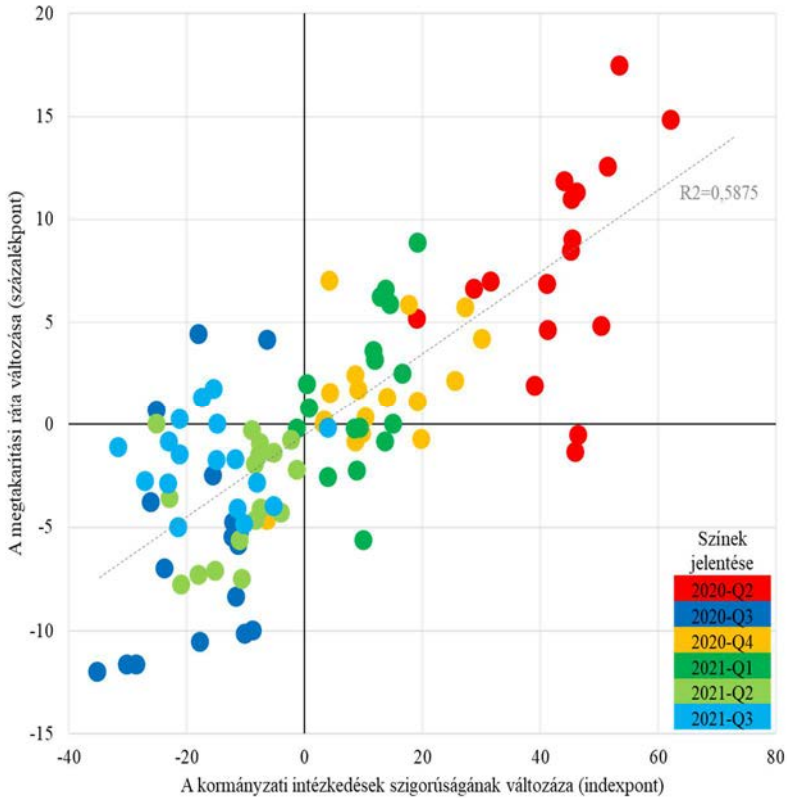
kon, mégis növekedett a megtakarítási ráta, viszont nem ez volt a jellemző, hiszen az összes többi országban csökkent. 2021 harmadik negyedévében szintén van néhány kivétel (Ausztria, Dánia és Spanyolország), de ebben az esetben is azt láthatjuk, hogy a kormányzati intézkedések mérséklődésével a megtakarítási ráta is csökkent.

Ahogy a járvány felerősödött, és ezzel egyidőben a kormányzati intézkedések is szigorodtak, úgy növekedett az emberek megtakarítása rátája is, vélhetően inkább kényszerből, mintsem előrelátásból. Ezen egyszerű elemzés alapján mi azt a következtetést vontam le, hogy a járvány csak rövid távon volt képes növelni a megtakarítási rátát, hiszen nem az emberek megtakarítási hajlandósága lett nagyobb, nem állt szándékában senkinek többet felhalmozni, egész egyszerűen a járvány alatt nem volt lehetőség annyit fogyasztani, mint korábban, és mivel a munkanélküliségi ráta nem növekedett jelentősen, a keresetek nem csökkentek le drasztikusan, így rövid ideig ki tudott alakulni egy magasabb, de kényszerű megtakarítási ráta.

5.3 Hosszú távú hatások

A hosszú távú hatásokat a TRAMO-SEATS módszer segítségével azonosítottam. Amennyiben LS (Level Shift) kiugrást sikerül azonosítani, azt mondhatom volna, hogy a járvány tartósan megváltoztatta az emberek megtakarítási hajlandóságát. TC és AO esetében, vagy csak átmenetileg, vagy csak egy adott negyedévben következett be a megtakarítási szokások változása. Viszont ki kell emelnem, hogy az elemzés egyik jelentős korlátja az, hogy csak 12 negyedév adatai állnak rendelkezésre, ami messzemenő következtetések levonására nem ad lehetőséget, éppen csak teljesíti a Demetra szoftverben előírt minimális adatmennyiséget.

A TRAMO-SEATS eredményei teljes mértékben egybecsengenek az egyszerű pontfelhő következtetéseivel, ugyanis LS-t sehol nem sikerült találni, azaz nem következett be tartós változás a járvány miatt a megtakarítási rátában (lásd 9. táblázat). Átmeneti hatást is csak néhány ország esetében láthatunk, ezek Franciaország, Svédország és Görögország. Nagyon erőteljes egyszeri kiugrást Franciaországban, Finnországban Magyarországon és Portugáliában láthatunk. Tehát ezen elemzési módszer szerint a járvány nem befolyásolta hosszú távon a megtakarítási szokásokat, a némely hónapokban kiugró megtakarítási ráta valóban csupán kényszerűségből volt.

4. ábra: A megtakarítási ráta és a kormányzati intézkedések szigorának változása a 17 elemzett országban, 2020-Q2 – 2021-Q3. Forrás: Eurostat (2022a) és Oxford (2022) alapján saját számítások és saját szerkesztés

6 Következtetések

Elemzéseim alapján a járvány kezdetekor a megtakarítások nagyon megugrottak, de ez inkább kényszerűségből volt, hiszen nem volt már olyan sok lehetőség a fogyasztásra, viszont a jövedelmek nem estek vissza drasztikus mértékben – köszönhetően a gazdaságvédelmi intézkedéseknek. A második és harmadik hullám alatt hasonló magatartásforma rajzolódik ki, de mivel a kor-

mányzati intézkedések igyekeztek egyre inkább lokálisak lenni, így a járvány-
 ügyileg kevésbé érintett régiókban továbbra is sok lehetőség volt a fogyasztás-
 ra. Ennek megfelelően a megtakarítási ráta ugyan növekedett, de közel sem
 olyan erőteljes mértékben, mint az első hullám alatt. Összegzésképp a járvány
 nem hatott hosszú távon a megtakarítási rátára, hiszen ahogy a kormányzati
 intézkedések enyhültek, úgy csökkent a megtakarítási ráta is. Hosszú távon is
 maradandó hatást egy elemzett ország esetében sem sikerült kimutatni, így az
 mondható el, hogy a járvány alatt megnövekedett megtakarítási ráta inkább
 kényszerű volt, mintsem tudatos felhalmozás a nehezebb időkre.

Az elemzés jelentős korlátja, hogy az elemzett időszakok elég rövidek, vala-
 mint az elemzési módszerek is viszonylag egyszerűek.

Régió	Ország	LS	TC	AO
Nyugat-Európa	Ausztria	-	-	-
	Belgium	-	-	-
	Franciaország	-	2020-Q1, 2020-Q4	2020-Q2
	Németország	-	-	-
	Írország	-	-	-
	Hollandia Egyesült Királyság	-	-	-
Észak-Európa	Dánia	-	-	-
	Finnország	-	-	2020-Q2
	Svédország	-	2020-Q3	-
Kelet-Európa	Csehország	-	-	-
	Magyarország	-	-	2021-Q1
	Lengyelország	-	-	-
Dél-Európa	Görögország	-	2020-Q2	-
	Olaszország	-	-	-
	Portugália	-	-	2020-Q2
	Spanyolország	-	-	-

9. táblázat: A TRAMO-SEATS által azonosított kilógó értékek
 (forrás: saját számítások alapján saját szerkesztés)

Forrásjegyzék

- Credit Suisse (2021). *Global wealth report 2021*. Letöltés helye:
<https://www.credit-suisse.com/about-us/en/reports-research/global-wealth-report.html> (2022.01.20.)
- Erste Bank (2021). *Sokkal többet tesznek félre a megtakarítók, mint a járvány előtt*. Letöltés helye:
<https://www.erstebank.hu/hu/sajto/sajtokozlomenyek/2021/12/15/sokkal-tobbet-tesznek-felre-a-megtakaritok-mint-a-jarvany-elott> (2022.01.20.)
- Eurostat (2022a). *Household saving rate*. Letöltés helye:
<https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/TEINA500/default/table> (2022.01.15.)
- Eurostat (2022b). *Unemployment rate – quarterly data, seasonally adjusted*. Letöltés helye:
<https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/TIPSUN30/default/table> (2022.01.15.)
- Eurostat (2022c). *Compensation of employees – NACE Rev. 2*. Letöltés helye:
https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/TEINA075_R2/default/table (2022.01.15.)
- IMF (2018). *Quarterly National Accounts Manual*. International Monetary Fund, Statistics Department.
- Intrum (2020a). *European Consumer Payment Report 2020*. Letöltés helye:
<https://www.intrum.com/media/10154/intrum-ecpr-2020.pdf> (2022.01.20.)
- Intrum (2020b). *European Consumer Payment Report 2020 – White paper*. Letöltés helye:
<https://www.intrum.com/media/8047/ecpr-2020-special-edition-white-paper.pdf> (2022.01.20.)
- Levine, R., Lin, C., Tai, M., & Xie, W. (2021). How did depositors respond to COVID-19? *The Review of Financial Studies*, 34 (11), 5438–5473.
- Oxford (2022). *Oxford COVID-19 Government Response Tracker*. Oxford. Letöltés helye:

<https://www.bsg.ox.ac.uk/research/research-projects/coronavirus-government-response-tracker> (2022.01.20.)

Szustak, G., Gradoń, W., & Szewczyk, L. (2021). Household Financial Situation during the COVID-19 Pandemic with Particular Emphasis on Savings – An Evidence from Poland Compared to Other CEE States. *Risks*, 9 (9), 166.

Waliszewski, K., & Warchlewska, A. (2021). Comparative analysis of Poland and selected countries in terms of household financial behaviour during the COVID-19 pandemic. *Equilibrium. Quarterly Journal of Economics and Economic Policy*, 16 (3), 577–615.

WHO (2022). *Rolling updates on coronavirus disease (COVID-19)*. Letöltés helye:

<https://www.who.int/emergencies/diseases/novel-coronavirus-2019/events-as-they-happen> (2022.01.20.)

Zhang, Y., Lu, X., Yin, H., & Zhao, R. (2021). Pandemic, risk-adaptation and household saving: evidence from China. *China Finance Review International*.

Kovács-Magosi Orsolya

Klíímaváltozás: szó szerint égető kérdés? A magyar médiában megjelenő új szavak a jelenkori klímadiskurzus tükrében

1 Bevezetés

Napjaink egyik legjelentősebb globális kihívása a klímaváltozás. Bár sokáig átlaghőmérséklet emelkedése negatívan hat-e az ökoszisztémákra, a biodiverzitásra vagy az egészségünkre – beleértve a mentális egészséget is –, és egyáltalán közrejátszik-e ebben az emberi tevékenység, mára mindez elfogadottá vált.¹ Nem meglepő módon az említett változások és hatások nemcsak a természetben vannak jelen, hanem a nyelvben is tükröződnek. Az utóbbi években olyan új szavakra lehettünk figyelmesek a média hasábjain, mint például a „klímakrízis”, a „klímaszorongás”, az „ökogyász”, a „klímaösszeomlás” vagy „klímatagadás” és még hosszasan folytathatnánk a sort.

A XXI. század klímadiskurzusában kétségkívül jelentős fordulópontnak tekinthető a fiatal svéd klímaaktivista, Greta Thunberg színrelépése 2018-ban. Thunberg leginkább arról vált híressé, hogy minden pénteken tanítási időben a svéd parlament épülete előtt demonstrált a klímaváltozás ügyében. A tüntéssorozat végül a világ eddigi legnagyobb klímamozgalmává nőtte ki magát, és napjainkra a Fridays For Future (FFF) már több mint tizennégyezer követőt számlál és hétezer ötszáz városban van jelen.² A mozgalommal kapcsolatban

1 Ezt támasztják alá az Éghajlatváltozási Kormányközi Testület (IPCC) rendszeresen megjelenő jelentései (lásd például IPCC Sixth Assessment Report, AR6, 2021) és az egyre gyakrabban bekövetkező környezeti csapások is, lásd például az amazonasi erdőtüzeket (2019-2020); az utóbbi évek hőhullámain (eddig 2009-2019 a legmelegebb évtized); hurrikánokat (Harvey hurrikán, 2017); földrengéseket (Nepál, 2015, Haiti, 2010) stb.

2 <https://fridaysforfuture.org/>

három tendenciát érdemes jelen esetben kiemelni. Először is, a retorikáját tekintve már az elejétől kezdve erőteljesen épít egyfajta generációs narratívára, amelyben a Z generáció tagjai³ számonkérlik az idősebb korosztályt környezet-terhelő életmódjáért. Ez szavak szintjén a „boomerezésben”⁴ ölt legmarkánsabbban testet. Másodszor érdemes azt is megfigyelni miként él a fiatal korosztály a közösségi médiafelületek (Instagram, TikTok, Twitter stb.) által nyújtott lehetőségekkel, hogy széles körben népszerűsítse az üzeneteit és minél terebélyesebb követőtáborra szerezzen magának, ahol hangot adhat a saját „klímakommunikációjának.” Ez különösen a COVID-19 kitörése során lett látványos, hiszen a járvány és a korlátozások ellenére a mozgalom nem, hogy eltűnt, hanem az online térbe vándorolt át és még inkább kibontakozott. Harmadrészt pedig az sem elhanyagolható szempont, hogy pont a közösségi média által szerzett nyilvánosság idézte azt elő, hogy a Z generáció kommunikációja és üzenetei még a globális média nyelvezetére is képesek legyenek hatni. Ugyanis leginkább Thunberg megjelenésével kezdtek el beépülni napjaink nemzetközi klímadiskurzusába a fentebb említett és gyakran negatív kicsengésű „klímaszavak”.

Az egyik legjelentősebb brit napilap, a The Guardian 2019-es stíluskalauzában nem pusztán említést tesz ezekről, hanem kifejezetten előírányozza a használatukat az olvasóközönség számára. A javaslatuk alapján mostantól az lenne célszerű, ha a „klímaváltozás” (climate change) jelenségére „klímavész-helyezettel” (climate emergency), „klímakrízissel” (climate crisis) vagy „klímaösszeomlással/-katasztrófával” (climate breakdown) utalnánk, míg a „globális felmelegedés” (global warming) helyett a „globális felmelegítést” (global heating) szorgalmazzák – így jelezve az emberi tevékenység által kiváltott hatásokat. Ahogyan a cikkükben is állítják, az új kifejezésekkel „azt szeretnék garantálni, hogy tudományos értelemben precízek, ugyanakkor világosan kommunikálnak az olvasóikkal ebben a fontos témában”. Véleményük szerint a „klímaváltozás” szó meglehetősen gyengéden hangzik ahhoz képest, hogy az emberiséget fenyegető katasztrófáról van szó (Carrington, 2019).

Az említett szavak megjelennek az Oxford English Dictionary (OED) hivatalos listáján is. Gyűjtésükben leszögezik, hogy az elmúlt évek klímasztrájkjainak és szélsőséges időjárási viszonyainak növekedésével egyértelművé vált, hogy a klímaváltozáshoz kapcsolódó kifejezések a szókincs gyorsan változó és

3 1995 után születettek (Székely, 2020).

4 Az „Okay, Boomer” kifejezés Chlöe Swabrick fiatal parlamenti képviselő felszólalása után kezdett el terjedni a közösségi média felületein.

terebélyesedő területévé váltak. Míg bizonyos szavak használata inkább csökkent (például „üvegházhatású gázok”, „globális felmelegedés” stb.), addig mások jelentős módon megnövekedett („klímaváltozás”, „karbonlábnym”, „megújuló energia”, „tömeges kihalás” stb.). A témakörhöz kapcsolódóan népszerűvé váltak az „élelmiszerbiztonság”, a „túlfogyasztás”, az „egyszer használatos” kifejezések, sőt alakultak olyan teljesen új szavak is, mint a „cli-fi” vagy a „thunberging.” Míg az első, a „climate fiction” egy popkulturális műfajra utal, ahol a természeti katasztrófák világvége szcenáriókba torkollanak, addig a „thunberging” azt a jelenséget írja le, hogy a fiatal generáció számára párválasztást befolyásoló tényező vált, hogy a másik fél mennyire környezettudatos életmódot folytat. Ezen felül vannak olyan kifejezések, amelyek már eddig is jelen voltak a nyelvben, de új jelentéstartalmat kaptak. Ennek eklatáns példája a „klímamenekült” (climate refugée). Ezt a szót már az 1880-as évek végétől jegyzik, és eredeti értelmében arra a személyre vonatkoztatták, aki olyan helyre költözött, ahol kellemesebb az éghajlat. Mára ez a szó olyan menekülteket ír le, akik a klímaváltozás következményei miatt *rákényszerültek*, hogy elhagyják a szülőföldjüket vagy az országukat (OED, 2021).

Annak érdekében, hogy képesek legyünk leírni a körülöttünk zajló jelenségeket és folyamatokat, a szóalkotás, a nyelvi keretezés és az üzenetépítés különösen fontos eszközökké válnak. Ezekkel a média és a politikai kampányok is előszeretettel élnek. Egyes országokban, mint például az Amerikai Egyesült Államok, a klímaváltozás kérdésének kezelése erőteljesen befolyásolja egy adott kampány kimenetelét, éppen ezért nagyon fontos, hogy milyen szókészletet alakítanak ki a politikai célok elérése érdekében (Nisbet, 2013). Az új szavak létrejötte és a tudatos szóalkotás természetesen egyáltalán nem forradalmi jelenségek, viszont kiemelendő ebben a tekintetben az angol nyelv, mint *lingua franca* előnye a többi nyelvvel szemben. Az imént felsorolt új szavak angolszász nyelvterületeken jöttek létre. Ezek rendkívül gyors elterjedése és átvétele nem történhetne meg, ha nem az információs társadalom korában élnénk, ahol az online tömegkommunikáció hajtómotorjai olyan felületek lettek, mint a Facebook, a YouTube, a Twitter vagy az Instagram. Ezek az alapvetően angol nyelvű, globális tömegmédiák óriási dominanciával terjesztik el – jelen esetben – a nyelvi trendeket.

Ezeket a folyamatokat figyelembe véve azonban nincs információnk arra vonatkozóan, hogy nyelvi szinten milyen változások mentek végbe a magyar médiában párhuzamosan. Ennek a kutatási résznek a betöltéseként a jelen tanulmány az alábbi kérdéseket és hipotéziseket fogalmazza meg:

K₁: Mit tükröz a magyar média nyelve: mely új szavak jelentek meg az elmúlt években?

K₂: Hogyan néz ez ki számokban kifejezve?

H₁: A magyar médiában is megjelennek azok a negatív csengésű szavak – mint a „klímakrízis” és „klímakatasztrófa” –, amelyek az angolban is.

H₂: Amennyiben így van, ezek leginkább baloldali sajtóorgánumokhoz köthetők.

2 Szakirodalmi áttekintés

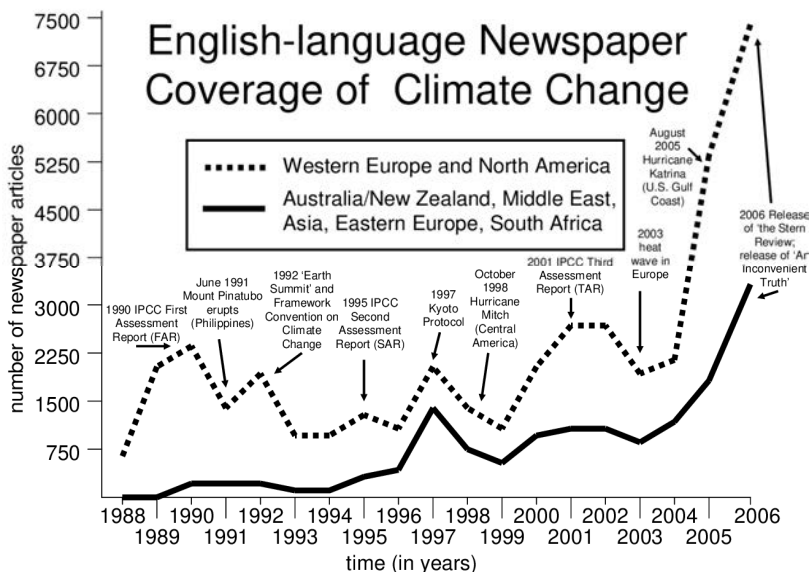
2.1 Klímaváltozás a hírekben

Ahhoz képest, hogy milyen idős maga a Föld és milyen régóta jelen van rajta az emberi élet, egészen későn kezdenek el arról értekezni, hogy a kettő interakciójának mik a lehetséges negatív kimenetelei. A klímaváltozás és/vagy globális felmelegedés⁵ az 1980-as évek végére igen meghatározó témája lesz a közszférának és innentől már nem telik el sok idő, hogy utat törjön magának a globális média napirendjén is (Pezzullo & Cox, 2018). Az emberek a médián keresztül várják a klímakutatók és döntéshozók válaszait, és ebben a korai szakaszban még az újságírók is keresik annak a módját, hogyan lehetne és kellene a természeti károkat reprezentálni a célközönség számára. Azt, hogy a téma napirendre kerüljön és napirenden is maradjon, alapvetően három tényező határozza meg:

- (1) megrendezésre kerül-e nemzetközi világcsúc⁶ és ezzel párhuzamosan születik-e jelentős nemzetközi szabályozás (ilyen például a Kyotói jegyzőkönyv, 1997, vagy a Párizsi éghajlatvédelmi egyezmény, 1995);
- (2) megjelenik-e az Éghajlatváltozási Kormányközi Testületnek (Intergovernmental Panel on Climate Change, IPCC) újabb jelentése;
- (3) történik-e valamilyen súlyos természeti katasztrófa (ahogy az ábrán is láthatjuk a kiugró értékeket, ilyen volt 1998-ban a Mitch és 2005-ben a Katrina hurrikán).

5 A későbbiekben szó esik a két terminus problematikájáról és felcserélhetőségéről is.

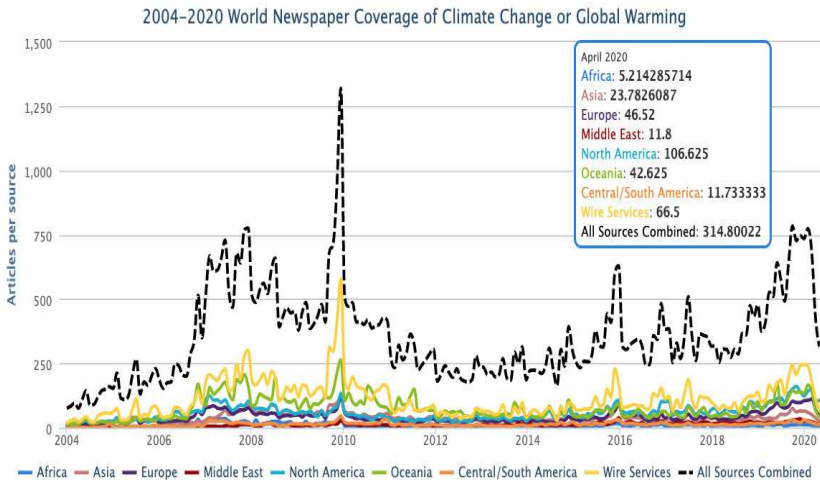
6 Például elsőként például az ENSZ emberi környezetről rendezett, 1972. évi konferenciája, az ENSZ 1992-ben Rio de Janeiróban rendezett Környezet és fejlődés konferenciája (Földcsúc^s) vagy az 1995-től évente megrendezésre kerülő ENSZ éghajlatváltozási csúcstalálkozó (Conference of the Parties).

1. ábra: Angol nyelvű újságcikkek a klímaváltozásról, ill. a globális felmelegedésről (Boykoff, 2007)

Ezek az események elég nagy horderejűnek bizonyulnak ahhoz, hogy tematizálják a média napirendjét, hiszen – főként a természeti csapások – nagyon látványosak. Minden olyan esemény és krízis, amely az emberek egészségét és életét fenyegeti, magában hordozza azt a potenciált, hogy működtesse a média profittermelő motorját. A természetről és a klímáról írni olyan értelemben viszont különös helyzet, hogy „nem szól vissza, nem áll ki magáért.” Éppen ennek kapcsán teszi fel Cox (2013) azt a költői kérdést, hogy ki formálhat jogot arra, hogy ezt megtegye a természet nevében? A politikai elit, az üzletemberek, a civilszervezetek vagy az alulról formálódó mozgalmak vezéralakjai? Bárki is teszi ezt meg, az utóbbi évtizedek médialefedettsége alapján azt láthatjuk, hogy a klímaváltozás rendre visszatérő témává vált. Habár a COVID-19 megjelenésével felmerült annak az esélye, hogy a járvány letaszítja a klímaváltozást a média napirendjéről, ez csak részben és ideiglenesen történt meg. Raufleisch et al. (2021) kutatásából kiderül, hogy a svájci hírmédiában a klímaváltozás a járvány áldozatául esett. Nem meglepő módon 2019 év végén és 2020 év elején a járvánnyal kapcsolatos hírek sokkal több svájci olvasót von-

zottak, mint a környezeti kérdések. A klímátéma ott kezdett először visszagyűrűzni a hírfolyamba, amikor elkezdték összekötni a környezetvédelmi hatásokat és a járvány megjelenését. Azt is láthatjuk, hogy számos cikk jelent meg ebben az időszakban arról, hogyan változott a levegő minősége a korlátozások és az alacsonyabb kibocsátás következtében. Ahogy a 2. ábra is szemlélteti 2020-ra részben az amazonasi erdőtüzek következtében, a klímaváltozás és globális felmelegedés témája csaknem olyan mértékben tér vissza az agenda, mint a 2008-as földrengések alatt (Chino Hills és Reno földrengés, USA).

2. ábra: A klímaváltozás és globális felmelegedés médialefedettsége 2004–2020 között (Forrás: MeCCO, 2020)

Magyar vonatkozások tekintetében 2019 májusában nőtt meg robbanásszerűen a klímaváltozással kapcsolatos hírek száma a médiában (nyomtatott sajtó, online hírportálok, televízió). A Lounge Group (2019) kutatásából az derül ki, hogy a klímátéma meglehetősen foglalkoztatja az internetezőket, akiknek a többsége az internetes hírportálokról, a közösségi médiafelületekről és kisebb részük a televíziós híradásokból értesül. Ugyanez a kutatás említi azt is, hogy az elmúlt években feltört Greta Thunberg neve és a „klímakatasztrófa” kifejezés is, és nagy számban jelentek meg olyan sajtótermékek, amelyekben ez a szó szerepelt. Mindezek alapján az is látható, hogy jellemzően angolszász sajtó határozza meg a domináns téma-trendeket, amelyekhez a magyar média meglehetősen gyorsan idomul.

2.2 Klímaváltozás vs. globális felmelegedés

A „klímaváltozás” kifejezés korántsem problémamentes. Bár a szó önmagában véve csupán az „időjárási és éghajlati minták hosszútávú változására” utal (Werndls, 2016), ennél sokkal tágabb értelemben használjuk. A klímaváltozás olyan ernyőfogalomra vált, amely magában foglalja az éghajlat melegekedését, a biodiverzitás csökkenését, a szélsőséges időjárási viszonyokat, szárazságokat és még számtalan más képzettársítást. Ebből kifolyólag nagy nehézséget okoz a társadalomkutatók számára, hogy felmérjék, egy adott célcsoport mennyire tartja fontosnak a klímaváltozás kérdését, hiszen nehéz meghatározni, ki mit ért alatta. Gyakori jelenség továbbá a „klímaváltozás” és „globális felmelegedés” terminusok tudatos vagy tudattalan felcserélése. Ezek használatát számos tudományos és nyelvészeti vita övezi. Ezzel kapcsolatban fontos kiemelni Frank Luntz, George W. Bush egykori nyelvi tanácsadójának 2003-ban írt gondolatmenetét. Luntz azt írja, „fel kell váltanunk a »globális felmelegedést« a »klímaváltozással«, ugyanis a globális felmelegedéshez társított katasztrófa érzetek helyett, a klímaváltozás sokkal kevésbé jelent érzelmi kihívást az emberek számára” (Jaskulsky & Besel, 2013). Ez a tudatos szóválasztás eredményesnek bizonyult a kampány kimenetelét illetően is. Az is megfigyelhető, hogy a 2000-es évektől a diskurzus átalakul és ezentúl erősen a klímaváltozás szó dominál benne. Izgalmas eljátszani a gondolattal, hogy vajon a The Guardian korábban említett stíluskalauza és az erősödő klímamozgalmak hatására közel húsz év elteltével ismét végbemegy-e paradigmaváltás a klímakommunikációban? Vajon képes lesz-e a „klímakrízis” vagy „klímakatasztrófa” felváltani a „klímaváltás” szót?

2.3 Nyelvi keretezés

Ahogy erről említés szintjén már szó esett, a *nyelvi keretezés* jelentős szerepet tölt be a kommunikáció- és médiatudományban. Ahhoz, hogy képesek legyünk komplex elképzeléseket felfogni és értelmet tudjunk ezeknek adni – ha nem is tudunk róla –, ún. nyelvi kereteket használunk. A keretezés Erving Goffman (1974), társadalomtudós nevéhez fűződik, aki szerint a keretek (értelmezési sémák) segítségével tudjuk értelmezni a világot és a benne zajló társadalmi helyzeteket (Anderson, 2014). A kognitív nyelvészet egyik kiemelkedő alakja, Lakoff (2010) a következők szerint írja le a nyelvi kereteket:

Az emberi agy jellemzően öntudatlan struktúrákban (keretekben, sémákban) gondolkodik. Amikor kimondunk egy szót, ezek a keretek fizikailag is realizálódnak az agy idegpályáin keresztül. Minden egyes szót egy adott kereten keresztül értelmezünk, amely bizonyos idegek aktiválásáért felel. Sőt mi több, ezek a pályák közvetlen összeköttetésben vannak az agy érzelmi részeivel is. Tehát egy adott szó kimondása képes érzelmeket előhívni belőlünk.

Ennek tükrében merül fel a kérdés, hogy vajon melyik szó használata bizonyul jobb választásnak: milyen érzelmeket hív elő belőlünk, ha olyan szavakat használunk a körülöttünk lévő események leírására, amelyeknek alapvetően negatív a kicsengése („klímakrízis”, „klímakatasztrófa”)? Hogy tudjuk úgy leírni a lehető legpontosabban a valóságot, hogy közben ne keltsünk se magunkban, se másokban rossz érzéseket és bűntudatot? Azt már tudjuk, hogy az általunk használt szavaknak jelentős hatása van arra, hogyan látjuk a világot, a körülöttünk végbe menő jelenségeket – ezzel a kérdéskörrel foglalkozik a nyelvi relativizmus elmélete is (lásd Sapir–Whorf-hipotézis; Lucy, 2001), amely szerint az a nyelv, amelyet beszélünk, meghatározza azt, hogy látjuk a világot.

Ezek az elméletek a környezetkommunikáció (environmental communication) diszciplínáját is megihlették. A környezetkommunikációt a kommunikációtudomány egyik metaterületeként tartjuk számon, amely az 1980-as években kezdett önállósulni. Módszertanában erősen épít a retorikai hagyományokra, diskurzus- és szövegelemzésekre és nyelvészeti elméletekre. Két úttörő környezetkommunikációs szerző a következőket írja: „a környezet, amelyet megtapasztalunk, annak a *terméke*, ahogyan a körülöttünk lévő világról beszélünk” (Cantrill & Oravec, 1996). Ez egyben azt is jelenti, hogy ahogyan *egymással* beszélünk a bennünket körülvevő világról, az is meghatározza a vele való kapcsolatunkat.

3 Médiaelemzés: klímamatematika a magyar médiában

A magyar média klímaváltozással kapcsolatos szavainak feltérképezésére adekvát módszernek bizonyul a médiaelemzés. Ennek elvégzéséhez az egyik legnagyobb presztízsű magyar médiafigyelő cég, az Observer Budapest Kft. rendszerezett adatbázisa szolgált alapul. Az Observer rendszerezett adattárából értékes adatok érhetők el egy korpusz összeállításához. A cég folyamatosan bővülő médialistája jelenleg is több mint 350 nyomtatott sajtóterméket, 900 online médiumot, valamint 25 televízió- és rádiócsatornát szemlél, ezzel gya-

korlatilag teljes lefedettséget garantálva. A médiaelemzés egyik nagy előnye, hogy igyekszik strukturálni és számszerűsítve megjeleníteni mindazt, ami a témával kapcsolatban megjelent a magyar médiában egy adott időintervallumon belül.

Jelen kutatásban a vizsgált időszak három évet foglal magába, 2018. január 1-től 2020. december 31-ig. A vizsgált szavak listájának összeállításához a *The Guardian* stíluskalauza és az Oxford Angol Szótára szolgált alapjául. A kutatás során a kiválasztott szavak gyakoriságát tártam fel, és az olyan negatív tónusú szavak, mint a „klímakrízis” és a „klímakatasztrófa” esetében részletes elemzést végeztem.

Az Observer rendszere a Boolean statisztikai modell alapján (Kowalski, 1997) ún. relevanciaértéket is számít. Ennek a kiszámításához a modell három tényezőt vesz figyelembe: (1) a kifejezés gyakoriságát a szövegben, (2) a kifejezés fordított gyakoriságát a teljes szövegállományban, végül (3) a szöveghosszt, amelyben megjelenik a kifejezés. Tehát növeli a relevanciát, ha egy kifejezés sokszor szerepel egy szövegben, ha a kifejezés a szövegállományban ritkának számít (és megjelenik a szövegben), illetve, ha a kifejezés rövid szövegben (címbe, leadbe) jelenik meg (Székely, 2020). E három tényező figyelembevételével mutatja ki a modell egy adott médiatartalom relevanciaértékét.

4 Eredmények

A 3. ábrán az látható, hogy az előzetesen összeállított lista szavai hány alkalommal fordultak elő a különféle magyar médiatartalmakban (nyomtatott sajtó, online hírportálok, televíziós- vagy rádiós nyilatkozatok) 2018–2020 közt.

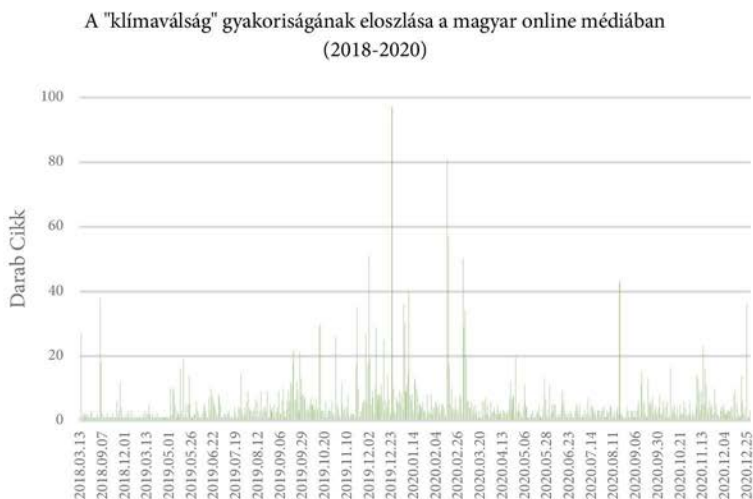
<i>Terminus</i>	<i>N (db)</i>	<i>Terminus</i>	<i>N (db)</i>
klímaváltozás	76 969	klímakatasztrófa	2 506
környezetvédelem	12 389	klímavészhelyzet	2 455
fenntarthatóság	23 661	Párizsi Egyezmény	1 463
globális felmelegedés	20 675	klímasztrájk	595
szén-dioxid kibocsátás	20 075	klímaszorongás	387
biodiverzitás	8 762	klímabajnok	330
(Greta Thunberg)	4 375	klímatagadó	70
klímaváltság	3 320	ökogász	16

3. ábra: A magyar médiában megjelent terminusok és gyakoriságuk 2018–2020 között

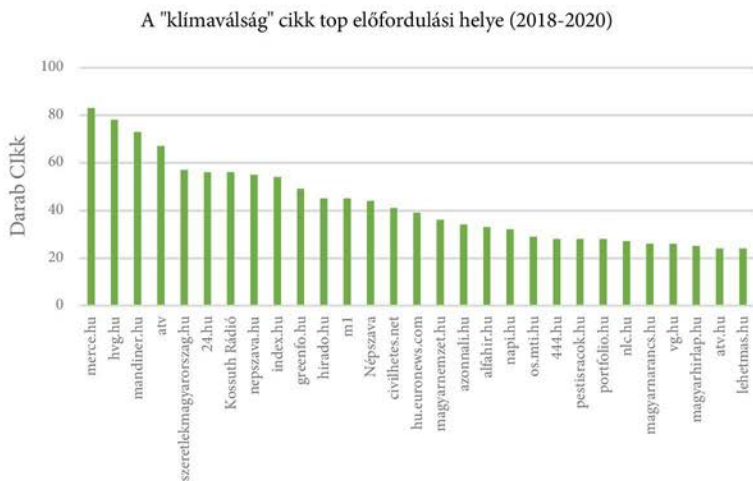
Az adatok alapján szembetűnő, hogy a vizsgált időintervallumban a klímaváltozás erőteljesen tematizálta a magyar médiát – 76 969 olyan médiatermék keletkezett ebben az időszakban, amely említés tesz a jelenségről. Az is látható továbbá, hogy Greta Thunberg neve is számos alkalommal említésre került, és részben vele összefüggésben a leggyakrabban használt új szavak a „klímaválság” és a „klímakatasztrófa” voltak. Ez alátámasztja azt vélekedést, amely alapján a fiatal generáció klímamozgalma a média nyelvezetét is átalakítja. A félkövér betűtípussal jelölt szavak az újonnan megjelent kifejezésekre vonatkoznak – ebben a tekintetben a „klímabajnok” kilóg a sorból. Ezt a kifejezést Orbán Viktor, Magyarország miniszterelnöke használta először az egyik beszédében. Az új szavak közül a The Guardian által preferált negatív csengésű kifejezések élvezik a legnagyobb előnyt. A táblázat alapján összességében az látható, hogy a vizsgált három évben igen élénk klímadiskurzus bontakozott ki a magyar médiában.

4.1 „Klímaválság” a magyar médiában

A „klímaválság” kifejezés 2018. március 22-én jelenik meg először a magyar online médiában, Áder János köztársasági elnök beszédében, amelyet a víz világnapja alkalmából mondott el. A kiugró értékek tekintetében fontos kiemelni 2019. november 20-át, amikor szintén Áder János tartott beszédet Magyarországot 2050-es klímasemlegessé válásáról. Ezt követően 2019. december 2-án terjed rohamos ütemben a „klímaválság” kifejezés. Ezen a napon a vidéki online lapok (pl. veol.hu, feol.hu, zaol.hu stb.) Greta Thunberggel kapcsolatban értekeznek. A legmagasabb értéket 2020. december 24-én látjuk, ahol Orbán Viktor évértékelő beszédében említi a klímaválság kifejezését, viszont kontextusát tekintve a politikai atmoszférára utalva ezzel. Ugyanez a tendencia írható le 2020. március 2-án látható mutatónál is: elhangzik maga a szó, de a politikai kontextusra utal. Végül, de nem utolsósorban érdemes említést tenni 2020. augusztus 21-ről, amikor megjelenik egy hír azzal kapcsolatban, hogy Joe Biden, Amerika elnöke visszalépteti az országot a Párizsi klímaegyezménybe. Az ábra kapcsán megfigyelhető, hogy a koronavírus-járvány a 2019-es év végén történt megjelenése egy időre háttérbe szorította a klímaváltozást, azonban 2020 nyarától a téma ismét utat tört magának a magyar média agendájára.

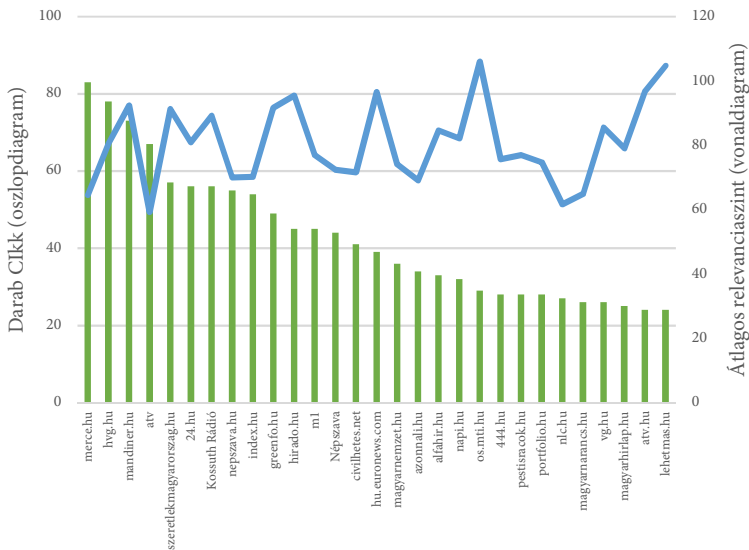
4. ábra: A „klímaválság” gyakoriságának eloszlása a magyar online médiában 2018–2020 között

5. ábra: A „klímaválság” cikk top előfordulási helye 2018–2020 között

Az 5. ábra azt mutatja be, hogy a top harminc online hírportál tekintetében az első két helyen baloldali sajtóorgánumok állnak (merce.hu, hvg.hu). Ezeken a felületeken publikálták a legtöbb olyan írást, amelyben szerepelt a szó, hogy „klímaválság”. A folytatás tekintetében azt láthatjuk, hogy meglehetősen vegyes a lista: egyaránt népszerű a kifejezés a jobb és baloldali sajtó körében.

A „klímaválság” átlagos relevanciája a top 30 média esetében
(2018-2020)

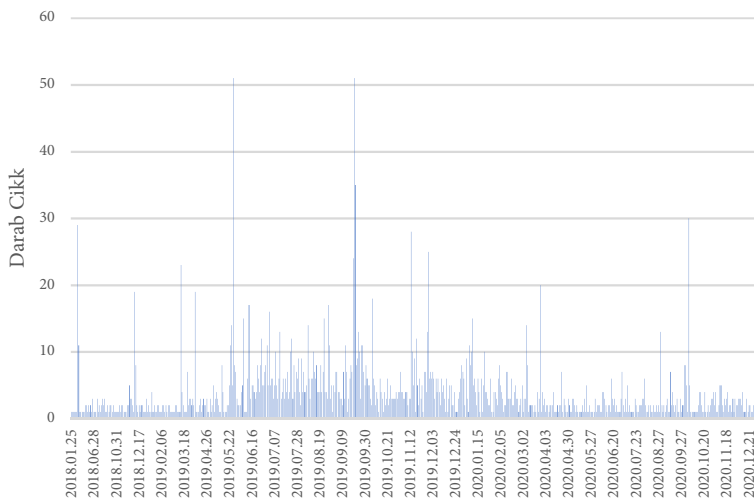
6. ábra: A „klímaválság” átlagos relevanciája a top 30 média esetében 2018–2020 között

Nem elhanyagolható azonban a Boolean modell alapján, hogy melyik portálon jelentek meg a legrelevánsabb cikkek ebben a témában. A 6. ábra arra mutat rá, hogy bár a baloldali hírportálokon (merce.hu, hvg.hu) számszerűsítve több olyan cikk jelenik meg, amely tartalmazza azt a szót, hogy „klímaválság”, mégsem ezeknek a legmagasabb a relevancia értéke. Említettük, hogy növeli a relevanciaértéket, ha már a címben és a felvezetőben szerepel az adott kifejezés. Ezt jól példázzák a Magyar Távirati Iroda cikkei (mti.hu), hiszen az itt megjelent cikkek jellemzően rövidek, tömörek, ugyanakkor nagyban építenek a kulcsszavakra, amely ez esetben magasabb relevanciaszinten eredményez.

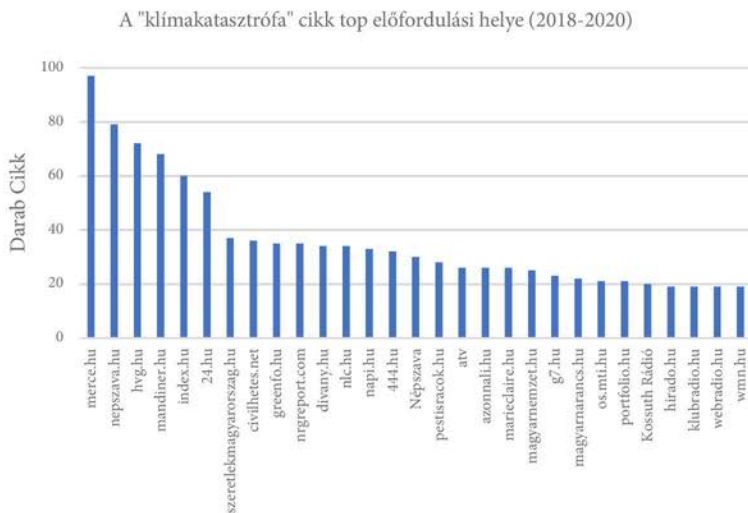
4.2 „Klímakatasztrófa” a magyar médiában

Vizsgáljuk meg tüzetesebben a másik negatív csengésű szó helyzetét is. A „klímakatasztrófa” kifejezés a vizsgált időszakban először 2018. március 20-án jelenik meg. Ugyanúgy, mint a másik szó esetében, ez is Áder János köztársasági elnök beszédében hangzott el („A klímakatasztrófa már nem a jövő, hanem a jelen”). 2019. március 15-én a nemzetközi klímátüntetésektől hangos a magyar sajtó és a legtöbb lap a Fridays For Future demonstrációiról értekezik. Ebben az esetben is megfigyelhető, hogy a kifejezés túllép a környezeti változások leírásán és beépül a politikai párbeszédbe, ugyanis 2019. május 27-én Gyurcsány Ferentctől, a Demokratikus Koalíció elnökétől hangzik el a *klímakatasztrófa* szó. A 2019. szeptember 20-i kiugró érték azt mutatja, hogy az ellenzéki politikusok azonnali klímavészhelyzet hirdetésére sürgetik az ország vezetőit. A „klímaválsággal” egyetemben ezúttal is leszögezhető, hogy a járvány fokozódó hullámai a klímaváltozást is háttérbe szorították, azonban világosan látható, hogy teljesen nem tudták eltörölni.

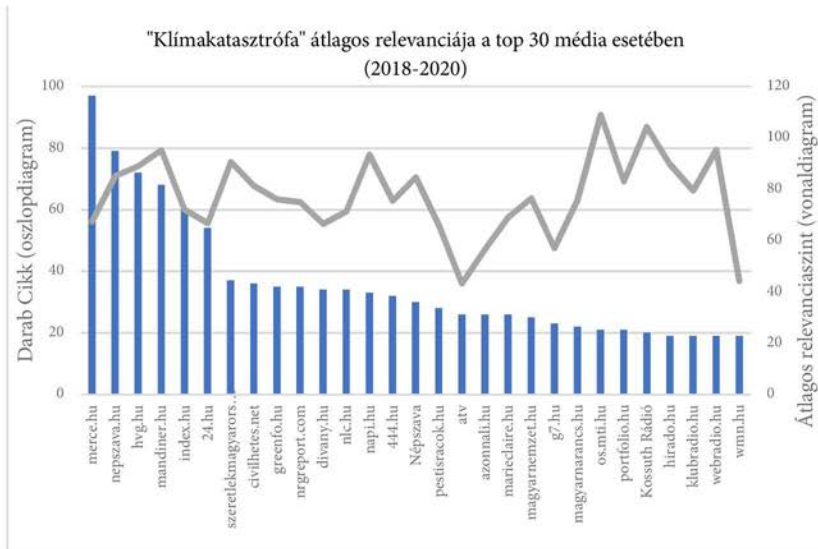
A "klímakatasztrófa" gyakoriságának eloszlása a magyar online médiában (2018-2020)

7. ábra: A „klímakatasztrófa” gyakoriságának eloszlása a magyar online médiában 2018–2020 között

8. ábra: A „klímakatasztrófa” cikk top előfordulási helye 2018–2020 között

9. ábra: A „klímakatasztrófa” átlagos relevanciája a top 30 média esetében 2018–2020 között

A „klímakatasztrófa” is elsősorban a baloldali online sajtóban szerepelt a legtöbbit a vizsgált időszakban. Sőt mi több, ami a nyomtatott sajtót illeti, az első harminc hírportál között több a baloldali, mint a jobboldali napilap. Úgy tűnik, a „klímakatasztrófa” szót inkább preferálják a baloldali lapok, és kevésbé köthető a jobboldali beállítottságú sajtóhoz.

Ezért is nagyon érdekes, hogy az átlagos relevanciaszintet vizsgálva mégsem a baloldali platformok végeznek az élen. A 9. ábra alapján kiváló példa erre a mandiner.hu, ahol ugyan szám szerint kevesebb olyan cikk jelent meg, amelyben szerepel a „klímakatasztrófa”, mégis átlagos relevanciaszintjüket tekintve ezek megelőzik a témában legtöbb cikket publikáló merce.hu-n lévő írásokat és nyilatkozatokat.

5 Diszkusszió

Az eredmények alapján a kérdésre, hogy (K_1) mit tükröz a magyar média nyelve, mely új szavak jelentek meg az elmúlt években, az a válasz adható, hogy 2018–2020 között a magyar médiában minden olyan szó előfordult, amely a Guardian stíluskalauzában is szerepelt. Azt is láthattuk, hogy mindez számokban kifejezve (K_2) is igen magas értékeket mutat. Nem csekély mennyiségben születtek olyan médiatermékek, amelyekben ezek a kifejezések helyet kaptak. Kijelenthető, hogy a magyar média – a „klímabajnok” kivételével – szó szerint lefordította és átvette azokat a szavakat, amelyek az angol nyelvű médiadiskurzusban dominálnak. A részletes elemzések azt mutatják, hogy igaz az a feltevés (H_1), amely szerint a magyar médiában is megjelennek a negatív csengésű szavak („klímakrízis” és „klímakatasztrófa”); a második hipotézis is beigazolóódik (H_2) és mennyiségi szempontból a baloldali online hírportálok vezetik a sort, azonban a relevanciaérték tekintetében a jobboldali hírportálok magasabb értékeket mutatnak.

Nemcsak azt érdekes megvizsgálni, hogy melyik hírportálon szerepelnek ezek a szavak, hanem azt is szemügyre kell venni, kik terjesztik el őket. Érdekesnek tűnhet elsőre, hogy a leggyakrabban a hatalmon lévő politikai elit tagjai használják ezeket a kifejezéseket, mégis a baloldali sajtó hozza le legnagyobb számban a negatív töltetű szavakat. Ennek az a magyarázata, hogy ha elhangzik egy beszéd a politikai elitől, azt az összes vidéki sajtóorgánium is átveszi és így jelentős mértékben terjeszti.

Nem mehetünk el azon tény mellett, hogy a hírek a folyamatos versenyében a klímaváltozás milyen erősnek bizonyul. A COVID-19 megjelenésével az emberiség teljesen új helyzet előtt találta magát, amelyben minden információ tömegeket vonzott a kijelző elé. Mégis, abból kifolyólag, hogy a klímaváltozás nem megoldott ügy, folyamatosan helyet talál magának úgy a globális, mint a hazai média napirendjén – hol kisebb, hol pedig nagyobb intenzitással.

5.1 A kutatás korlátai

Jelen tanulmány a magyar média és a klímaváltozás szókészletének feltérképezésére szolgáló előkutatás. Bár átfogó képet kaphatunk a média egészéről, a további lépések során érdemes még megvizsgálni, hogyan hatnak ezek az új kifejezések a befogadókra: milyen érzelmeket váltanak ki belőlük, hogyan látják ezek tükrében a valóságot. Egyáltalán megfelelőnek tartják-e ezeket a kifejezéseket? A kutatás következő szakaszaiban a különböző generációk véleményét tárom fel a témával kapcsolatban.

6 Összegzés

Az 1980-as évek végétől napjainkig a globális környezetterhelés kérdése áthatja a közbeszédet, a politikai döntéshozatalt, a gazdasági rendszer működését, az oktatást és a média által közvetített tartalmakat is. Jelentős változást hozott a klímaváltozás kérdésének megvitatásában az *újmedia* megjelenése és az információs társadalom expanziója: hogy éppen hol, milyen katasztrófa történik a világban, arról már nemcsak a környezetvédelmi újságírók tudósíthatnak, hanem a közember is. A digitális eszközeink, a számtalan közös platform teret ad annak, hogy bárki szemén keresztül a globális falu egyidejűleg kövesse a való élet katasztrófáit (mindennek egyik kéréslen velejárójaként az álhíreket is). Viszonylag későn reagál a kommunikációtudomány ezekre a változásokra, majd hirtelen a környezetkommunikáció tudományterületének megalakulásával tucatszámra jelennek meg írások a médiahatásokat, a különböző kampányok üzeneteit, a politikai kommunikáció határait kutatva. Bár az elmúlt évtizedekben óriási fejlődés történt a diszciplínán belül a tudásmenedzsment és ismeretfelhalmozás terén, még mindig nagy kihívás a klímaváltozást, vagy éppen a klímakrízist kommunikálni. A klímaváltozás diskurzusának megjelenése a médiában új fejezetet nyitott, amelynek megvannak a maga előnyei és

hátrányai: az újmédia olyan lehetőséget nyújt, hogy sokakhoz eljuthasson a téma jelentősége, és a lokális felelősségvállalás globális testet öltjön. Ez bizonyos értelemben előidézi, hogy az emberek mások által inspirálódjanak és bevonódjanak a kérdéskörbe. Ugyanakkor az érme másik oldala magában hordozza a már említett álhírek elterjedésének lehetőségét. Az újságírók sok esetben nem környezetvédelmi szakemberek – úgy is fogalmazhatnánk pragmatikusan, hogy elsősorban a kattintásokért és a nézettségért dolgoznak. A nyelv pedig igazán ekkor jut nagyon fontos szerephez: nem mindegy ugyanis, hogy a negatív töltetű szavakat a valóság leírásának a szolgálatába állítjuk vagy pedig riasztás és félelemkeltés céljából használjuk őket. A jelen tanulmány is részben arra mutat rá, hogy ma már nincs idő átgondolni, milyen hírt és hogyan veszünk át, milyen szavakat teszünk a szókinccsünk új elemévé, ezért kiemelten fontos, hogy tegyünk egy lépést hátra és vizsgáljuk meg mi magunk, milyen fogalmakkal írjuk a körülöttünk lévő világot, mert ezekből a szavakból lesznek végül tettek.

Felhasznált irodalom

- Anderson, A.G. (2014). *Media, Environment and the Network Society*. Palgrave Studies in Media and Environmental Communication.
- Boykoff, M. T. (2007). Media Coverage of Climate Change: Current Trends, Strengths, Weaknesses. *Political Science*
- Cantrill, J. G., & Oravec, C. L. (1996). Introduction. In J. G. Cantrill & C. L. Oravec (Eds.), *The symbolicearth: Discourse and our creation of the environment* (1–8). Lexington: University of Kentucky Press.
- Carrington, D. (2019, May 17). *Why the Guardian is changing the language it uses about the environment*. The Guardian. Letölve: 2022.03.30. Hozzáférés:
<https://www.theguardian.com/environment/2019/may/17/why-the-guardian-is-changing-the-language-it-uses-about-the-environment>
- Cox, R. (2013). *Environmental Communication And The Public Sphere*. Third Edition. Sage. Education & Communication, 12 (1), 38–45.
- Idén robbant a klímabomba a médiában* (2019). Közvéleménykutatás. Lounge Group & Századvég Alapítvány.

- Kowalski, Gerald J. (1997). *Information Retrieval Systems: Theory and Implementation*. Kluwer Academic Publishers Group.
- Jaskulsky & Richard Besel (2013). *Words That (Don't) Matter: An Exploratory Study of Four Climate Change Names in Environmental Discourse*, *Applied Environmental*.
- Lakoff, G. (2010). *Why it Matters How We Frame the Environment*, *Environmental Communication*, 4 (1), 70–81.
- Lucy, J. A. (2001). Sapir-Whorf Hypothesis. *International Encyclopedia of the Social & Behavioural Sciences*. 13486–13490.
- Nisbet, M. C. (2009): *Communicating Climate Change: Why Frames Matter for Public Engagement*, *Environment: Science and Policy for Sustainable Development*, 51 (2), 12–23.
- Pezzullo, P. C. & Cox, R. (2018). *Environmental Communication and the Public Sphere*. Fifth Edition. Sage.
- Székely L. (2020). *Szürke hattyúk*. Enigma Kiadó, Budapest.
- The language of climate change and environmental sustainability: the OED October 2021 update* (2021, October 5). Oxford English Dictionary. Letöltve: 2022.03.30. Hozzáférés:
<https://public.oed.com/blog/the-oed-october-2021-update/>

Lőrinc Ingrid

EBESZ-missziók Ukrajnában 1994–2017 között

Ukrajna röviddel a függetlenedés után, 1992. január 30-tól kezdve az Európai Biztonsági és Együttműködési Konferencia Parlamenti Közgyűlésének teljes jogú tagjává vált. Azóta részt vesz a Szervezet összes kollektív irányító testületének munkájában (az EBESZ-ben résztvevő államok csúcstalálkozói, a Miniszterek Tanácsa és az EBESZ Állandó Tanácsa), valamint a tevékenységeinek különféle szempontjaira vonatkozó határozatok kidolgozásában és elfogadásában.

1. sz. ábra: Idővonal az EBESZ ukránjai tevékenységéről

Ukrajna együttműködik a Szervezet intézményeivel is, nevezetesen az Egyesült Nemzetek Menekültügyi Főbiztosával (UNHCR), a Demokratikus Intézmények és Emberi Jogok Hivatalával (ODIHR) és az EBESZ médiaszabadság-képviselőjével. Az UNHCR munkájának fókuszában áll egyebek mellett Ukrajna segítése a krími tatárok és más, valaha deportált népek képviselőinek a letelepedésében, akik visszatérnek történelmi hazájukba. Annak érdekében, hogy Ukrajnának pénzügyi támogatást nyújtsanak e probléma számos társadalmi-gazdasági szempontjának kezelésére, három adományozó konferenciát tartottak. Az UNHCR tevékenységének másik aspektusa az időszakban az

orosz kisebbség Ukrajnában, ennek megfelelően az orosz kisebbség helyzetének tanulmányozása, és az ukrán kisebbség helyzetének megismerése Oroszországban.¹

Az ODIHR mandátumának megfelelően megfigyelő missziókat szervezett az EBESZ résztvevő államaiban, köztük Ukrajnában az elnök- és parlamenti választások alkalmával, különféle projekteket hajtott végre intézményeinek fejlesztése és támogatása céljából. Az ukrán kormány kezdeményezésére 1994 augusztusában létrehozták az EBESZ ukrán misszióját, amely 1994. november 24-én kezdte meg működését. Alább a misszió tevékenységét vizsgálom 2017-tel bezárólag.

1 Az EBESZ első ukrainai missziójának létrehozása

1993/94 körül Ukrajnában a Krím-félszigeten növekvő válság az EBESZ közvetlen részvételéhez vezetett. A Krím körül forgó konfliktus, amely egymáshoz kapcsolódó elemként magában foglalta az orosz többség egy részének szeparatista törekvéseit, a volt szovjet Fekete-tengeri flotta megosztását Oroszország és Ukrajna között, a szevasztopoli haditengerészeti bázis jövőjét, valamint a korábban deportált krími tatárok hazájukba való visszatérésének és integrációjának problémáját.²

A helyzet a konfliktus-megelőzés szempontjából kedvező volt, főleg azért, mert még nem alakult ki nagyobb konfliktus, a felek nyitottak voltak a külső közvetítésre, és az EBESZ résztvevő államai, köztük Oroszország is érdekeltek voltak a válság eldurvulásának megakadályozásában. Ezt követően 1994. augusztus 25-én az EBESZ Állandó Bizottsága úgy döntött, hogy az EBESZ nemzeti kisebbségekért felelős főbiztosának és a már érintett szakértői csoportnak a tevékenysége mellett létrehozza az EBESZ ukrainai misszióját.³

Az EBESZ ukrainai missziója 1994. november 24-én kezdte meg működését Kijevben. Az EBEÉ alkotmányos és gazdasági kérdésekkel foglalkozó szakértőinek Ukrajnába küldéséről szóló határozat értelmében a missziót azzal a feladattal hozták létre, hogy többek között támogassa a fent említett szakértők

-
- 1 Komáromi Sándor: Ukrajna nemzeti függetlensége, mint történelmi kompromisszum eredménye. *Kisebbségkutatás*, 1998/4. 471–479.
 - 2 Fedinec Csilla – Font Márta – Szakál Imre – Varga Beáta: *Ukrajna története: régiók, identitás, államiság*. Budapest: Gondolat, 2021. 430.
 - 3 Oberschmidt, Randolf: *Improving the Effectiveness of OSCE Missions: The Case of Ukraine*. Netherlands Institute of International Relations ‘Clingendael’, 2002.

munkáját és beszámoljon a krími helyzetről.⁴ Az Állandó Bizottság döntésének értelmében a misszió feladata volt:

- a kapcsolatfelvétel és információgyűjtés valamennyi érintett hatósággal, az érintett intézményekkel, a különféle közösségek és nem kormányzati szervezetek képviselőivel, valamint a feszültségek megelőzésének és a kölcsönös megértés javításának céljából;
- rendszeres objektív jelentéstétel a Krími Autonóm Köztársaság helyzetének minden aspektusáról, vagy az azt befolyásoló tényezőkről, valamint a problémák megoldására irányuló erőfeszítésekről;
- a Krími Autonóm Köztársaság aktuális helyzetének elemzése és javaslatok benyújtása az illetékes hatóságokhoz a meglévő problémák megoldására;
- támogatás nyújtása az alkotmányos és gazdasági kérdésekben részt vevő szakértőknek, amelyet a vezető tisztségviselők bizottsága küldött Ukrajnának a központi kormány és a krími hatóságok közötti párbeszéd megkönynyítése érdekében a Krím Ukrajnán belüli autonóm státuszáról;
- együttműködés az EBESZ nemzeti kisebbségekkel foglalkozó főbiztosával;
- jelentések készítése az emberi jogok és a nemzeti kisebbségekhez tartozó személyek jogainak helyzetéről a Krími Autonóm Köztársaságban;
- az EBESZ szakértőinek ajánlásai alapján javaslatok megfogalmazása a gazdasági programok fejlesztéséhez való hozzájárulás érdekében, beleértve a Krími Autonóm Köztársaságot;
- a szabad média alapelveinek figyelemmel kísérése és népszerűsítése.⁵

A novemberben megkezdett misszió központja Kijev és Szimferopol volt. A misszió eredeti megbízatása 1994. december 31-ig tartott volna. A későbbi meghosszabbításokról a következő üléseken döntöttek: 42. állandó bizottsági ülés, 1994. november 21.: 1995. június 30-ig; 27. állandó bizottsági ülés 1995. június 29.: 1995. december 31-ig; 48. állandó bizottsági ülés, 1995. november 30.: 1996. június 30-ig; 76. állandó bizottsági ülés, 1996. június 27.: 1996. december 31-ig; 94. állandó bizottsági ülés, 1996. december 12.: 1997. június 30-ig; 118. állandó bizottsági ülés, 1997. június 5.: 1997. december 31-ig; 143. állandó bizottsági ülés, 1997. december 11.: 1998. június 30-ig; 174. állandó bizottsági ülés, 1998. június 25.: 1998. december 31-ig; 202. állandó bizottsági ülés, 1998. december 17.: 1999. április 30-ig.⁶

4 Remek Éva: *Az Európai és Biztonsági Együttműködési Szervezet*. Budapest: Zrínyi Kiadó, 2020. 132.

5 Survey of OSCE Field Operations. The Secretariat Conflict Prevention Centre, 2020.

6 OSCE Permanent Council Decision No. 295. <https://www.osce.org/pc/29031> (2021.02.12.).

2 Az első ukrainai misszió tevékenysége

A misszió megbízatása hat missziótagot irányzott elő a kijevi székházban és Szimferopolban, akiket elsősorban a krími probléma,⁷ beleértve annak politikai, gazdasági és emberi jogi szempontjait kellett vizsgálni és elősegíteni. A misszió résztvevőinek fő feladatai közé tartozott az ukrán hatóságokkal való kapcsolattartás, az információk összegyűjtése és a jelentéstétel, a krími és az ukrán hatóságoknak szóló javaslatok előkészítése. A misszió mandátuma funkcionális és támogató elemek keveréke volt, jelentős feladatokkal a konfliktuskezelés terén.

Randolf Oberschmidt elemző szerint a Krím tekintetében a misszióknak meg kellett győznie a kijevi politikai elitet arról, hogy elfogulatlan álláspontot képvisel.⁸ A misszió fontos szerepet játszott 1995-ben, amikor a krími válság ismét kiéleződött, miután márciusban az ukrán parlament kihirdette a Krím-félszigetre vonatkozó törvényeket. Ezt a lépést egy indítvány követte Leonyid Kucsma elnök részéről, aki közvetlen irányítása alá helyezte a krími kormányt, és a krími parlament feloszlását lebegtette. Ahogy az várható volt, a krími fél a maga részéről kijelentette, hogy népszavazást kezdeményez a krími alkotmány kérdésében. A misszió részletesen beszámolt ezekről a fejleményekről, és figyelmeztetett a helyzet esetleges romlásáról, fontos korai figyelmeztető funkciót töltött be.⁹

A misszió további tevékenységéhez tartozott a felek tárgyalóasztalhoz való invitálása. 1995. május 11–15. között a svájci Locarnóban az ukrán és az orosz fél, valamint a misszió munkatársai tárgyaltak. A párbeszéd megnyitotta a kaput egy tartós tárgyalási folyamat felé, amelynek célja kölcsönösen elfogadható kompromisszumon, az úgynevezett locarnói folyamaton alapult. Az EBESZ-misszió hasznos szerepet játszott a konfliktusban álló felek közötti kapcsolatok elősegítésében és fenntartásában, amelyben a közvetítő a főbízott volt. Van der Stoel ajánlásai nyomán a konfliktusban álló felek a kompromisz-

7 Részletesen lásd Fedinec Csilla: Special Status of the Crimean Tatars in the Legislation of Ukraine. *European Yearbook of Minority Issues*, 2019. 173–187; Sevel, Okszana: A krími tatár kérdés: politika, jogalkalmazás és retorika. In: Fedinec Csilla – Szereda Viktória (szerk.): *Ukrainja színeváltozása. Politikai, gazdasági, kulturális és nemzetiségi attitűdök*. Pozsony: Kaligram, 2009. 364–395.

8 Oberschmidt, i. m.

9 Apakan, Ertuğrul – Sporrer, Wolfgang: The Ukrainian crisis: the OSCE's special monitoring mission. *Turkish Policy Quarterly*, 2017. 18–21.

szum elérését tűzték ki célul. Ez a folyamat azonban lassú és időigényes volt. 1995 novemberében a krími parlament elfogadta a krími alkotmány új tervezetét, amely kiindulópontként szolgált a következő kerekasztal során folytatott további megbeszélésekhez.¹⁰

1995 végétől, 1996 elejétől a misszió egyre többet foglalkozott a Krím-félszigeten az etnikumok közötti kapcsolatokkal, különösen a krími tatárok helyzetével. A misszióvezető prioritásaként azonosította a korábban deportált, egyre nagyobb számban őshazájába hazatérni szándékozó krími tatárok viselkedésével kapcsolatos problémákat. A krími tatárok, akik mintegy 260 ezer főt számláltak, nagyon nehéz társadalmi és gazdasági körülmények között éltek, és nem volt megfelelő képviselőjük a Krím politikai életében. A párbeszéd megindítása érdekében 1995. szeptember 20–22. között az EBESZ ukrainai missziója szervezte meg a „*A deportált népek Krímre történő visszailleszkedésével kapcsolatos problémák leküzdése*” kerekasztalt, amelynek elnöke a nemzeti kisebbségi főbiztos volt. A kerekasztal és a misszió tevékenységének középpontjában a krími tatárok politikai és társadalmi-gazdasági integrációja állt.¹¹

A következő mérőföldkő a kérdés rendezésében az alkotmány elfogadása volt. 1996 áprilisában elfogadták a krími alkotmány azon paragrafusait, amelyeket nem vitattak Kijevben. Újabb mérőföldkő akkor következett, amikor az ukrán parlament 1996. június 28-án elfogadta az ukrán alkotmányt. Ez a Krímről szóló X. fejezet rendelkezéseit tartalmazta, amelyek egyfajta status quo-t tükröztek. 1998-ban elfogadták a Krím saját alkotmányát is.¹²

A misszió külön szemináriumot szervezett Kijevben 1996. július 24-én a krími tatárok állampolgárságának megszerzése kapcsán. A nemzeti kisebbségek főbiztosa és a misszió együttes erőfeszítései révén Ukrajna új törvényt fogadott el az állampolgárságról. Született egy szerződés Üzbegisztánnal, ahonnan a krími tatárok nagy része származott, a kettős állampolgárság elkerülése, valamint az eljárások egyszerűbbé és olcsóbbá tétele érdekében.¹³ Miután kezdett javulni az orosz–ukrán viszony, illetve a krími tatárok helyzete is megoldódni látszott, a misszió helyzete is megváltozott.

10 Lund, Michael S.: *Preventing Violent Conflict: A Strategy for Preventive Diplomacy*. Washington DC: Institute of Peace Press, 1996.

11 Oberschmidt, i. m., 101.

12 Fedinec Csilla – Halász Iván – Tóth Mihály: *A független Ukrajna: Államépítés, alkotmányozás és elsüllyesztett kincsek*. Budapest: Kalligram, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, 2016. 181.

13 Oberschmidt, i. m., 109.

1997 májusában Oroszország és Ukrajna aláírta a régóta várt keretmegállapodásokat,¹⁴ amelyekben többek között Ukrajna szuverenitását és területi integritását is elismerték. Így a Krím Ukrajna autonóm, de szerves részét képező státuszát ily módon is megerősítették. Az EBESZ-misszió Ukrajnában való jelenlétének folytatásáról szóló határozatot 1996 nyarán nagyrészt az Orosz Föderáció akkor még nem egyértelmű álláspontja motiválta. Az új helyzet logikusan új megbeszéléseket tett szükségessé a misszió jövőjéről, ami azonban nem befolyásolta a mandátum következő, június 5-i meghosszabbítását 1997 végéig. 1997 végére várható volt a misszió fokozatos megszüntetése.¹⁵

1997-ben, amikor megalakult az EBESZ médiaszabadsággal foglalkozó képviselője, a misszió számára is fontossá vált az ehhez az intézményhez fűződő kapcsolat, hiszen az ukrainai médiahelyzet figyelemmel kísérése kifejezetten része volt a misszió megbízásának.

1998-tól az ukrán fél, különösen Borisz Taraszjuk külügyminiszter a misszió megszüntetését szorgalmazta. Álláspontját az EBESZ miniszteri tanácsának 1998-as oslói ülésén is kifejtette. Végül az Állandó Tanács a missziót újabb négy hónappal meghosszabbította. Ez idő alatt a hivatalban lévő elnök 1999-ben Norvégiát arra kérte, hogy kezdeményezzen konzultációkat az ukrán fél és az EBESZ együttműködésének jövőbeli formáiról. 1999. április 30-án az EBESZ ukrán missziója befejezte tevékenységét. A lezárás gördülékenyen zajlott. Ezt a következő körülmények magyarázzák:

- a potenciális biztonsági kockázatokat csökkentették Ukrajnán belül (a krími alkotmány kérdésének végleges rendezésével) és regionális kontextusban (az ukrán–orosz barátsági szerződés megkötésével 1999. április 1-jén és a Fekete-tengeri flottáról szóló szerződés hatálybalépésével 1999. március 24-én Ukrajna és Oroszország között);
- az EBESZ ukrainai missziójának megszüntetése nem jelentette az EBESZ országbeli jelenlétének végét;
- az EBESZ ukrainai missziójának kérdése nem volt az EBESZ kiemelt prioritása 1999 tavaszán, a Koszovóban és környékén történt eseményekhez képest.¹⁶

14 Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією. 31 травня 1997. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_006#Text (2021.12.01).

15 Oberschmidt, i. m., 112.

16 Мігряєва С.І.: *Європейська безпека і Україна*. Ужгород: Ліра, 2008. 16.

3 A projektkoordinátori misszió Ukrajnában

1999. június 1-jén az Állandó Bizottság 295. sz. döntésének értelmében Ukrajnában projektkoordinátori missziót hívtak életre. A misszió egy új együttműködési formát jelentett az EBESZ és Ukrajna között. Miután az ukrán fél 1999. június 13-án aláírta az együttműködést, a misszió elindult.¹⁷ A projektkoordinátori misszió feladata olyan projektek megtervezése, végrehajtása és nyomon követése volt, amelyek segítik Ukrajnát biztonságának növelésében, valamint jogszabályainak, intézményeinek és gyakorlatának a demokratikus normáknak megfelelő fejlesztésében. A cél az ország támogatása abban, hogy a jogszabályokat, intézményeket harmonizálja a demokratikus elvekre épülő modern demokrácia irányelveivel.¹⁸ A projektkoordinátori misszió a Szervezet és Ukrajna közötti együttműködés megújuló formája volt. A koordinátori tevékenység az ukrán fél által meghatározott prioritásoknak megfelelően kidolgozott és az érdekelt kormányzati szervekkel és a civil társadalommal közösen végrehajtott projektek adminisztrációja. Fő területek:

- demokratizálás és jó kormányzás: a civil társadalom fejlesztése; segítség az ukrain választási folyamatok megerősítésében; a nemzeti párbeszéd előmozdítása Ukrajnában;
- jogállamiság és emberi jogok: a jogállamiság további megerősítése Ukrajnában; az állami szervek és az állami szervezetek kapacitásának megerősítése az emberkereskedelem elleni küzdelem terén; a nemek közötti egyenlőség biztosítása és a családon belüli erőszak elleni küzdelem; a közigazgatási igazságszolgáltatás fejlesztésének támogatása; a jogi oktatás minőségének javítása Ukrajnában; az emberi jogok területén a bírói gyakorlat egységének támogatása; az emberi jogok garantálása az igazságszolgáltatásban; az ukrain belügyi szervek reformjának támogatása; a reformokkal, az igazságszolgáltatással és a fejlesztéssel kapcsolatos nemzeti párbeszéd támogatása;
- gazdasági, környezeti és katonai-politikai irányvonal: az ukrain Állami Határőr Szolgálat hatékonyságának növelése; az elmúlt háborúk robbanóanyag-maradványaival szennyezett területek rehabilitációja; a terrorizmus és a transznacionális szervezett bűnözés elleni küzdelem stb.

¹⁷ Remek, i. m., 132.

¹⁸ OSCE Permanent Council. DECISION No. 295. <https://www.osce.org/files/f/documents/3/a/29031.pdf> (2021.03.12.).

Ukrajna továbbá aktívan együttműködik a Szervezet intézményeivel, különösen az EBESZ nemzeti kisebbségek főbiztosával, a Demokratikus Intézmények és Emberi Jogok Hivatalával és az EBESZ médiaszabadság-képviselőjével. Az EBESZ Demokratikus Intézmények és Emberi Jogok Hivatala (ODIHR), amely egyebek mellett figyeli az EBESZ résztvevő államainak választásait, 1998 óta figyelemmel kíséri az ukrajnai választási folyamatokat.

Az ukrán fél nagy jelentőséget tulajdonított konstruktív párbeszéd kialakításának az EBESZ szólásszabadság-képviselőjével, az EBESZ gazdasági és környezetvédelmi koordinátorával a regionális biztonság ezen elemének fejlesztése érdekében, valamint az EBESZ emberkereskedelem elleni küzdelemért felelős különleges képviselőjével. A misszió vezetője 2018 novembere óta a dán származású diplomata, Henrik Villadsen. 2021. április 1-jei adatok szerint a missziónak 104 munkatársa van, 100 ukrajnai és 4 külföldi személy (68 nő és 36 férfi).

A misszió immár több mint 20 éve tevékenykedik ugyanazon irányvonalak mentén, s folyamatosan megújul az aktuális helyzet tükrében. A projektkoordinátori misszió támogatja Ukrajna reformjait, és segíti az országot a válsággal kapcsolatos kihívások kezelésében. A projektek aktívan hozzájárulnak az ország stabil és demokratikus jövőjéhez. A misszió tevékenysége kiterjed: az alkotmányos reformra; a jogi és büntető igazságszolgáltatási reformra; az emberi jogokra és az oktatásra; a párbeszéd, mint a társadalmi kohézió erősítésének és a reformok végrehajtásának eszköze erősítésére; a válság sújtotta területeken élő emberek pszichológiai és társadalmi rehabilitációjára; a számítógépes bűnözés és az emberkereskedelem elleni küzdelemre; aknamentesítésre és a biztonsági ágazat demokratikus ellenőrzésére; a határbiztonságra; a környezetvédelemre; a vegyi és biológiai biztonságra; a választások szabadságára; a média szabadságának és a civil társadalom fejlesztésére; végül a nemek közötti egyenlőség elősegítésére.¹⁹

4 A Speciális Megfigyelő Misszió

Az EBESZ Ukrajnában működő különleges megfigyelő misszióját (Special Monitoring Mission – SMM) 2014. március 21-én indították Ukrajna kormányának kérésére és az összes EBESZ 57 résztvevő állam konszenzusos döntése

19 The Secretariat Conflict Prevention Centre. Survey of OSCE Field Operations, 2020. 24.

alapján. A 2014-es események óta az Oroszország által támogatott fegyveres csoportok Donyeckben és Luhanszkban kihívást jelentenek az ukrán szuverenitás és területi integritás megőrzésének szempontjából. Ez a helyzet továbbra is regionális és globális biztonsági kihívásokat jelent. Mintegy 800 ezer polgár élt Kelet-Ukrajnában a kapcsolattartó vonal közelében, ebből 600 ezren olyan területen élnek, amely nem az ukrán kormány ellenőrzése alatt áll. Ezek közül sok a kiszolgáltatott személy: idős emberek, fogyatékos emberek, nők és gyermekek.

Németország pénzügyi hozzájárulásokkal támogatja az EBESZ Ukrajnában tett erőfeszítéseit. Ezen túlmenően Németország támogatja az ODIHR és az EBESZ által vezetett projekteket a nemzeti párbeszéd ösztönzése, reformok végrehajtása érdekében, például a korrupció elleni küzdelemben, vagy a rendőrségi és igazságszolgáltatási rendszer átalakításában. Az SMM kezdetben legfeljebb 500 megfigyelőből állt. A legnagyobb létszámot, 1000 főt 2015 márciusában érték el. 2021-ben mintegy 700 megfigyelő tartózkodott Ukrajnában több mint 40 EBESZ résztvevő államból. Az SMM a székhelye Kijevben van, de dolgoznak megfigyelő csoportok Ivano-Frankivszkban, Lembergben és Csernyivciben, valamint Herszonban, Donyeckben, Dnyipróban, Luhanszkban és Odesszában. Az SMM jelenlétének célja a feszültségek csökkentése, napi jelentéseinek pedig hozzá kell járulniuk az átláthatósághoz és következetesen a stabilizációhoz. Az SMM vezetője – csakúgy, mint a külképviseleteken – a misszióvezető. Az SMM első misszióvezetője Ertugrul Apakan török származású diplomata volt.

A 2014. szeptemberi minszki dokumentumokkal és a 2015. február 12-i minszki csomaggal az SMM további és nélkülözhetetlen feladatokat vállalt a megállapodás szerinti tűzszünet nyomon követésével és a nehézfegyverek kivonásának igazolásával kapcsolatban. E feladatok elvégzésének alapvető feltétele, hogy a konfliktusban résztvevőknek együttműködniük kell az SMM-mel a megfigyelők biztonságának és szabad mozgásának biztosítása érdekében.²⁰ A Megfigyelő Misszió az orosz ellenőrző pontokban (OM) az Orosz Föderáció területén működik. A 20 fős misszió 2014 júliusa óta figyeli a forgalmat az orosz–ukrán határ gukovói és donyecki ellenőrzőpontjain.

Az EBESZ intézményei a válság kezdete óta Ukrajnában számos más tevékenységet folytattak. Ide tartozik az emberi jogi helyzet felmérése 2014 tava-

20 Special Monitoring Mission to Ukraine. OSCE. <https://www.osce.org/special-monitoring-mission-to-ukraine> (2021.11.21.).

szán, valamint a 2014 májusi elnökválasztás, az ugyanazon év októberi parlamenti választások és a 2015 októberi és novemberi helyhatósági választások megfigyelő missziói.

Németország személyzetet, képzést, technikai felszerelést és finanszírozást biztosít az EBESZ Ukrajnában folytatott tevékenységeinek támogatására. Németország 35 szakértőt küldött ki az SMM-hez és az OM-hez, és az SMM éves költségvetésének kb. 12%-át finanszírozza. A német kormány ezenkívül a műholdas képanalízisből származó információkkal látja el az SMM-et, fegyverfelismerést, felszerelést és kiegészítő felszerelést biztosít a megfigyelőknek és a misszió műszaki képességeinek fejlesztéséhez.²¹

A válság- és konfliktuskezelés az EBESZ keretében továbbra is prioritás marad. Az EBESZ továbbra is döntő szerepet játszik az Oroszország és Ukrajna közötti konfliktus rendezésében.

5 Az SMM Ukrajnában 2014–2015-ben²²

Az EBESZ Állandó Tanácsának speciális plenáris ülése, 2014. március 21-én hozott döntést a fegyvertelen Különleges Megfigyelő Misszió (Special Monitoring Mission in Ukraine, SMMU) nemzetközi megfigyelő küldetés elindításáról. A misszió két legfontosabb alapelve a pártatlanság és az átláthatóság. Minden csoport élén csoportvezető áll és a csoportokban nincsenek specifikus beosztások, csak megfigyelőként tevékenykednek és gyűjtenek információt. A későbbi események, az ukrainai helyzet és uralkodó állapotok egyértelművé tették, hogy sok minden másra is szükség van, így hadműveleti törzsre, logisztikára, adminisztratív apparátusra stb.

Az előkészületeket követően 2014 tavaszán a megfigyelők 500 fős csapata meg is kezdte a munkát Ukrajna szerte. Az EBESZ speciális megfigyelő missziója munkatársainak hivatalos felmérése szerint a kelet-ukrajnai konfliktus kiterjedésétől kezdve 2014 nyaráig 117 000 embernek kellett elhagynia lakóhelyét az érintett területeken.²³ A Krím elcsatolásával párhuzamosan és az azt követő

21 EBESZ-megfigyelők feladatai Ukrajnában. <https://infostart.hu/kulfold/2014/04/19/ebesz-megfigyelok-feladatai-ukrajnaban-631454> (2021.11.21.).

22 Részletesen lásd Lőrinc Ingrid: Az EBESZ Ukrajnai Speciális Megfigyelő Missziójának tevékenysége 2014–2015-ben. *Annales III. Az ELTE Márton Áron Szakkollégium évkönyve 2020.* 83–100.

23 OSCE Status Report No. 246201. 17 August 2014. Deployment of an OSCE Special Monitoring Mission to Ukraine. <http://www.osce.org/pc/116747> (2020.10.17.).

időszakban a szeparatisták fokozatosan ellenőrzés alá vették a donyecki és luhanszki terület nagy részét, Mariupol, Donyeck, Horlivka, Kramatorszk, Szlovjanszk településeket. Az előre nyomulás célja – a minél nagyobb terület ellenőrzés alá vétele mellett – egyértelműen az volt, hogy fizikai kapcsolat jöjjön létre a két szakadár állam és a Krím-félsziget között.

2014. szeptember 5-én a felek Minszkben tűzszünetet kötöttek, amelyben az EBESZ is szerepet játszott. A minszki folyamat feladata lett a tűzszünet betartásának ellenőrzését. A felek ütközőzóna létrehozásában is megállapodtak. A további 2014-es tevékenység őszig a munkafolyamatok kiépítéséről, megfigyelésekről, illetve a megfigyelők által végzett felmérésből, interjúzásból állt. Ertuğrul Apakan misszióvezető novemberben látogatott Kramatorszkba és találkozott a luhanszki kormányzóval. Továbbá az őszei időszak alatt az SMMU elősegítette az ideiglenes tűzszünet létrehozását Trjohizbenka faluban, humanitárius segítségnyújtást adtak a helyiek számára, a víz- és villamosenergia-ellátást is javították.

2015. január elején a konfliktus tovább súlyosbodott. Erre válaszul Ertuğrul Apakan felszólította az orosz és ukrán felet, hogy gyakoroljanak maximális visszafogottságot Kelet-Ukrajnában. Az SMMU arra is felhívja a feleket, hogy haladéktalanul szüntessék meg az ellenségeskedést, vonják vissza a nehézfegyvereket és fegyveres csoportokat a donyecki repülőtérről, valamint az összes szomszédos lakónegyedből, mindezt összhangban a minszki megállapodásokkal.²⁴

A kiújuló harcok miatt új tűzszünet (Minszk II. egyezmény) megkötésére volt szükség, amelyet hatalmas politikai erőfeszítések után 2015. február 5-én írtak alá a felek.

Februárban az EBESZ főtitkára, Lamberto Zannier és az SMMU misszióvezetője Dnyipropetrovszkban találkoztak. Egy nappal később, február 13-án Zannier és Apakan együttes nyilatkozatban kijelentették, hogy az SMMU kész figyelemmel kísérni a tűzszünet betartását, és mindkét felet felszólították annak betartására. Február végén Kelet-Ukrajnában humanitárius segélyt adott át Hug misszióvezető-helyettes.²⁵

24 OSCE Status Report No. 135556. 20 January 2015. Deployment of an OSCE Special Monitoring Mission to Ukraine. <https://www.osce.org/files/f/documents/6/f/135556.pdf> (2021.10.17.).

25 OSCE Status Report No. 142541. 24 February 2015. Deployment of an OSCE Special Monitoring Mission to Ukraine. <https://www.osce.org/files/f/documents/9/f/142541.pdf> (2021.10.17.)

Március 9-én az SMMU munkatársai megkönnyítették a fegyveres erők által végzett munkát Pikuzi faluban, ahol aknamentesítést végeztek. Március 12-én az EBESZ 57 tagállamának konszenzusos határozatával az SMMU felhatalmazást kapott, és a tevékenységet 2016. március 31-ig meghosszabbították. A határozat lehetővé tette, szükség esetén akár ezer emberre növeljék a megfigyelők számát. Az SMMU misszióvezetője megköszönte mind az 57 államnak, hogy továbbra is támogatták a missziót, és kijelentette, hogy az SMMU továbbra is döntő szerepet játszik az ukrán béke és stabilitás előmozdításában.

Az SMMU felügyeleti tevékenysége biztonsági okokból korlátozott: nem kaptak teljes rálátást a bányákban és környékén folyó tevékenységre. Miután egyik fél sem hagyta abba a harcokat, ezzel megsértve a tűzszünetet, a misszióvezető kifejezte csalódottságát, s azonnali hatállyal felszólította az ukrán és orosz katonai vezetőket a tűzszünet betartására.²⁶

Az SMMU megfigyelők április elején jelentették, hogy növekszik az aknákkal kapcsolatos események száma és egyre több a fel nem robbant lőszer Kelet-Ukrajnában, valamint ezzel hozható összefüggésbe, hogy növekszik a robbanások száma Ukrajna más régióiban. Az SMMU munkatársak információi továbbra is korlátozottak a bányák helyzetével kapcsolatban. Április során Apakan és Hug többször is járt Kelet-Ukrajnában, miután a harcok nem csillapodtak. Több alkalommal is kifejezték csalódottságukat, hiszen nem mutatnak elköteleződést a minszki egyezmény iránt, s nem kötöttek tűzszünetet. A Sirokinében történt húsvéti súlyos események után az SMMU maga rendelt el háromnapos kötelező érvényű tűzszünetet.²⁷

Május elsején a megfigyelőknek első alkalommal volt lehetőségük megtekinteni Dzerzsinszk (Toreck), Leninszke (Amvroszjivka), Oktyabrszk, Zajicsenko és Sztaromarevka községeket. Ezek voltak a frontvonalban lévő falvak a mariupoli harcok során, elsőként most láthatták a megfigyelők a megsemmisült otthonokat, a szétlőtt iskolákat, a tönkrement intézményeket.²⁸

Július végén Minszkben az SMMU-misszióvezető Ertuğrul Apakan és a misszióvezető-helyettes Alexander Hug részt vettek a kelet-ukrajnai harcok-

26 OSCE Status Report No. 146836. 25 March 2015. Deployment of an OSCE Special Monitoring Mission to Ukraine. <https://www.osce.org/files/f/documents/0/a/146836.pdf> (2021.11.04.).

27 OSCE Status Report No. 152841. 23 April 2015. Deployment of an OSCE Special Monitoring Mission to Ukraine. <https://www.osce.org/files/f/documents/5/f/152841.pdf> (2021.11.04.).

28 OSCE Status Report No. 159621. 20 May 2015. Deployment of an OSCE Special Monitoring Mission to Ukraine. <https://www.osce.org/files/f/documents/f/2/159621.pdf> (2021.11.06.).

kal foglalkozó munkacsoport hatodik ülésén. Sikertől elérni egy előzetes megállapodást a tankok és a kézi lőfegyverek kivonásáról.²⁹

Augusztus során a megfigyelők arról tettek jelentést, hogy jelentősen növekedett a nehézfegyverek használata, és azon esetek száma is, amikor a felek megsértették a tűzszünetet. Augusztus végétől kezdve megfigyeléseket kezdtek a Krím-félsziget határában, a chongari ellenőrzőponton.³⁰

Szeptember elején az SMMU vezetője, Ertuğrul Apakan és az EBESZ főtitkára, Lamberto Zannier közösen meglátogatta a donyecki területeket, hogy felmérjék a humanitárius feladatok állapotát és a biztonsági helyzetet. Szeptember során három hétig tartó tűzszünet volt, mely idő alatt a megfigyelők csak elenyésző számban észleltek szabálysértést. A megfigyelők jelentései szerint a vízellátás problémájának megszűnése, ami az SMMU segítségével történt, jelentősen csökkentette a feszült helyzetet. Szeptemberi hónap során további három ellenőrzőponton végeztek megfigyeléseket az SMMU munkatársai a Krím-félszigeten.³¹

Októberrel bezárólag immár kéthónapos tűzszünet volt a kelet-ukrajnai térségben. A megfigyelők csak aknamentesítés, vagy harci gyakorlatok során észleltek robbanást, lövést.³² A novemberi hónap során az SMMU megfigyelők Doneck régióban egyre több esetben észlelték a tűzszünet megszegését. Luhanszk megye még nyugalmat tanúsított.³³

Az év utolsó havában kiújultak a harcok. Továbbá ebben a hónapban sikerült először az SMMU megfigyelőknek a Horlivkában és Debalcevéban lévő bázist megfigyelni. Ezek a bázisok a kijevi kormány által nem ellenőrzött területek közé tartoztak. A harcok napról napra fokozódtak, már a bányák terü-

29 OSCE Status Report No. 177251. 12 August 2015. Deployment of an OSCE Special Monitoring Mission to Ukraine. <https://www.osce.org/files/f/documents/1/8/177251.pdf> (2021.11.12.).

30 OSCE Status Report No. 177251. 26 August 2015. Deployment of an OSCE Special Monitoring Mission to Ukraine. <https://www.osce.org/files/f/documents/1/8/177251.pdf> (2021.11.12.).

31 OSCE Status Report No. 184776. 23 September 2015. Deployment of an OSCE Special Monitoring Mission to Ukraine. <https://www.osce.org/files/f/documents/5/d/184776.pdf> (2021.12.02.).

32 OSCE Status Report No. 193436. 21 October 2015. Deployment of an OSCE Special Monitoring Mission to Ukraine. <https://www.osce.org/files/f/documents/c/0/193436.pdf> (2021.12.02.).

33 OSCE Status Report No. 205561. 02 December 2015. Deployment of an OSCE Special Monitoring Mission to Ukraine. <https://www.osce.org/files/f/documents/b/5/205561.pdf> (2021.12.10.).

letén is. A harcok centruma a donecki repülőtér volt. Más súlyos eseményeket is jelentettek az élvonalból az SMMU megfigyelői.³⁴

6 Az SMM Ukrajnában 2016–2017-ben

A 2016-os év elején csillapodni látszottak harcok. Bár január folyamán továbbra is jelentettek tűzszünetstörténetet, azok száma érezhetően csökkent az előző (igencsak heves) időszakhoz képest.³⁵

A februári hónap során az SMM több mint 1800 robbanást regisztrált Donyeck-régióban. A tűzszünet megsértésére a legtöbb alkalommal a donyecki repülőtér közelében, az attól északabbra fekvő Horlivkában, illetve Mariupoltól északkeletre regisztrálták. Az SMM megfigyelői rögzítették a tiltott fegyverek használatát a fronton, beleértve a rakétahajtású gránátvetőket. Február végén az EBESZ állandó tanácsa 2017. március 31-ig hosszabbította meg az EBESZ Ukrajnában működő különleges megfigyelő misszióját. Továbbá döntés született a misszió műszaki és potenciális felszerelésének növeléséről.³⁶

Március során heves összecsapásokról számoltak meg a megfigyelők főként Sztvitlodarszk és Donyeck környékén. Luhanszk és vidéke továbbra is nyugodt volt. Az SMM mozgásszabadsága továbbra is problémás volt március során, főleg a kormány által nem ellenőrzött területeken, legfőképpen az orosz határ mentén és Mariupol északkeleti részén. A harcok az érintett területeken továbbra is zajlottak, március 31-re pedig Luhanszkban is kiújultak.

Áprilisban az SMM jelentései szerint továbbra is észlelték a tiltott fegyverek jelenlétét és használatát. A fel nem robbant lövedékek továbbra is fennálló probléma. A minszki megállapodásban foglaltak szerint ezidőre már a bányászott területek kijelölését, térképeinek elkészítését, belépési és kilépési pontok létesítését végre kellett volna a feleknek hajtani. Az SMM eddig nem látott erőfeszítéseket a felek részéről mindezeket a műveleteknek az elvégzésével kapcsolatban. Az SMM figyelemmel kísérte a Zolote ellenőrzőpont közelében lévő civilek helyzetét. Az ukrán fegyveres erők áprilisban bejelentették, hogy

34 OSCE Status Report No. 210126. 02 December 2015. Deployment of an OSCE Special Monitoring Mission to Ukraine. <https://www.osce.org/files/f/documents/1/e/210126.pdf> (2020. 12.10.).

35 OSCE Special Mission to Ukraine (SMM) Daily Report 218736. <https://www.osce.org/files/f/documents/4/f/218736.pdf> (2021.12.12.).

36 OSCE Special Mission to Ukraine (SMM) Daily Report 224221. <https://www.osce.org/files/f/documents/4/f/224221.pdf> (2021.12.12.).

új belépési és kilépési ellenőrző pontot hoznak létre, amely lehetővé teszi a békés átlépést a lakosok számára. Az ún. Luhanszki Népköztársaság (LNK) fegyveres tagjai azonban, biztonsági megfontolásokra hivatkozva, nem engedték át őket. Így több mint 300 polgár találta magát az ellenőrző pontok közötti úton. Nekik az SMM munkatársai segítettek.³⁷

Május során voltak feljegyzések, melyek 10 lövésről adtak számot, de volt, hogy napi szinten 100 lövés is eldőrdült. A legintenzívebb harcok továbbra is a repülőtér környékén voltak. Korábban rögzítették a nehézfegyverek számát és tárolási helyét. Május hónapban jelentették, hogy a fegyverek bizonyos mértékben hiányoznak, vagy nem megfelelő módon vannak tárolva. Május 30-án Hug misszióvezető-helyettes Donyeckben és Luhanszkban tett látogatása során összehívta az érintett feleket, s arra kérte őket, a helyzet normalizálásnak érdekében kössenek békét.³⁸

A nyár első két havában, június és július során Luhanszk viszonylag nyugalmi állapotban volt, míg Donyeck és környéke harcban állt. A megfigyelők adatai szerint voltak napok, amikor 35%-kal nőtt a lövések száma az előző év azonos napjához képest, s másnap ez a szám 150%-ra ugrott. Továbbá napokon át hosszú sorokba szegődve várakoztak az átkelési pontokon a civilek ezen időszak alatt, de az átkelést vagy leállították, vagy nagyon nehezen engedték át a civileket.³⁹

Augusztus során is a harcok gócpontja Donyeckben összpontosult. Az SMM jelentések szerint továbbra sem sikerült kialakítani egy célnak megfelelő fegyvertároló raktárépületet az érintett területeken. Mivel mindkét fél hivatalosan a tűzszünet megújítása mellett köteleződött el, Ertuğrul szorgalmazta, hogy mindezt minél előbb, még az új tanév előtt tegyék meg. Mindezt megelőzően Ertuğrul Bécsben számolt be a harcok fokozódásáról, s arra kérte a nemzetközi döntéshozókat, szorgalmazzák a tűzszünetet a felek irányában. Ennek ellenére augusztus végén a jelentések lövésekről számoltak be.⁴⁰

Szeptemberben Zolote, Sztanicja, Luhanszka és Petrovszke községekben az SMM figyelemmel kísérte a haderő és az erőforrások elhelyezését. Továbbá

37 OSCE Special Mission to Ukraine (SMM) Daily Report 231561. <https://www.osce.org/files/f/documents/4/f/231561.pdf> (2021.12.12.).

38 OSCE Special Mission to Ukraine (SMM) Daily Report 242861. <https://www.osce.org/files/f/documents/4/f/242861.pdf> (2021.12.17.).

39 OSCE Special Mission to Ukraine (SMM) Daily Report 251191. <https://www.osce.org/files/f/documents/4/f/251191.pdf> (2021.12.17.).

40 OSCE Special Mission to Ukraine (SMM) Daily Report 262221. <https://www.osce.org/files/f/documents/4/f/262221.pdf> (2021.12.17.).

az új tanév kezdetét követően a harcok csillapodtak, a felek betartották a tűzszünetet. Az SMM állandó rendszerességgel, az új technikai eszköztár használatával, éjszakai és légi felvételek által ellenőrizték a felek kötelezettségeinek és a tűzszünetnek a betartását. A jelentések értelmében a következő kockázati tényezők továbbra is fennálltak: az ólomvezetékekre vonatkozó követelmények megsértése; aknák jelenléte, fel nem robbant lövedékek és robbanásveszélyes maradványok; a fegyveres erők elhelyezkedése a gócpontokon és ezek veszélyes közelsége.⁴¹

Az ősz második felére már nem volt jellemző az azt megelőző békésebb időszak. Kiújultak a harcok, napi szinten több mint 1000 lövést rögzítettek, majd nemsokkal később 2000-re emelkedett az erőszakos kitérőések száma. A harcok a donyECKI repülőTér, Jaszinuvata-Avgyjivka területén, Horlivka területén, a mariupoli területeken, valamint a Luhanszki-régió nyugati részén összpontosultak. November során a harcok tovább folytatódtak. A megfigyelők a minszki megállapodásban foglalt tiltott fegyverek használatát, illetve más fegyverek nagy számát és azok használatát észlelték.⁴² Az év utolsó havában sem javult a helyzet. Továbbra is harcok zajlottak, s mellette a jelentésekben a civil lakosság nehézségeiről is beszámoltak. Sokan víz, elektromos energia nélkül maradtak. A helyzet különös abszurditása, hogy ennek az volt az oka, hogy a lakosságnak volt miből kifizetni ezeket a közüzemi díjakat.⁴³

A 2017-es év első havában továbbra is arról számoltak be a megfigyelők, hogy mindkét fél megszegi a tűzszünetet, s időről időre robbanások, lövések észlelhetőek. Bár ez elsősorban Donyeck és környékén volt intenzív, de Luhanszk vidékén is számoltak be lövésekről. A januári hónap során voltak területek, melyeket az aknák és a fel nem robbant lövedékek miatt nem tudnak felmérni az SMM munkatársai, de számítástechnikai eszközökkel ezeket a helyeket is sikerült megfigyelés alatt tartani. A víz, gáz és elektromos energia ellátás az infrastruktúra sérülése miatt egész januárban szünetelt. Emellett pedig a téli fagyok és havazások miatt további problémákkal kellett szembenéznie a civil lakosságnak. Január végén az SMM misszióvezetője, Ertuğrul

41 OSCE Special Mission to Ukraine (SMM) Daily Report 270336. <https://www.osce.org/files/f/documents/4/f/270336.pdf> (2021.12.17.).

42 OSCE Special Mission to Ukraine (SMM) Daily Report 280626. <https://www.osce.org/files/f/documents/4/f/280626.pdf> (2021.12.17.).

43 OSCE Special Mission to Ukraine (SMM) Daily Report 287421. <https://www.osce.org/files/f/documents/4/f/287421.pdf> (2021.12.17.).

Apakan újból felszólította a feleket, hogy tartsák be a minszki megállapodásokat.⁴⁴

Február során folytatódtak a harcok, a megfigyelők szerint a helyzet Donyeck és Luhanszk környékén feszült és instabil volt. 20%-kal növekedett a lövések és robbanások száma az előző hónaphoz képest. Annak ellenére, hogy a misszió felszólította a feleket, hogy szolgáltassanak információt a fegyverekkel kapcsolatban. Február 21-ig a misszió munkatársai nem kapták meg a kivonandó fegyverek ellenőrzéséhez szükséges információkat, egyik fél részéről sem.⁴⁵

A márciusi hónapban a kelet-ukrajnai katonai helyzet továbbra is ingatag és feszült volt. Annak ellenére, hogy március első két hetében az SMM által észlelt robbanások és lövések száma relatívan csökkent, az erőszak szintje továbbra is magas maradt. A tűzszünetek túlnyomó többsége a következő területeken történt: Szvetlodartól délkeletre és keletre, Mariupoltól keletre és északkeletre eső területeken, a donyecki repülőtéren környékén, valamint a Luhanszki-régió nyugati részén. Az SMM továbbra is nyilvántartotta a fegyverek hiányát, illetve a tiltott fegyverek használatát a harcok során.⁴⁶

Április elején újabb alkalmakat regisztráltak a megfigyelők, amikor a felek megsértették a tűzszünetet, április 8-án például 1700 alkalommal. A misszió felhívta a figyelmet az erőszak fő kockázati tényezőire, nevezetesen: a biztonsági övezethez a katonai erők és fegyvereik elhelyezkedésének közelsége, valamint a tiltott fegyverek jelenléte a térségben. Az SMM munkatársai megfigyelte a fegyverek felhalmozódását a térségben. A hónap végén az SMM munkatársai segítettek a harcok során megsérült csővezetékeket megjavítani.⁴⁷

Májusban tovább folytatódtak a harcok, a tűzszünetet a felek napról napra, folyamatosan megszegték. A lövések átlagosan 45–50%-kal növekedtek napi szinten az előző hónaphoz képest. Továbbá a biztonsági helyzet annyira kockázatosnak minősült a teljes májusi hónap során, hogy a misszió munkatársai, a megfigyelők, kutatást végzők kockázatnak voltak kitéve a térségben. Már

44 OSCE Special Mission to Ukraine (SMM) Daily Report 295681. <https://www.osce.org/files/f/documents/4/f/295681.pdf> (2021.12.27.).

45 OSCE Special Mission to Ukraine (SMM) Daily Report 301646. <https://www.osce.org/files/f/documents/4/f/301646.pdf> (2021.12.27.).

46 OSCE Special Mission to Ukraine (SMM) Daily Report 301691. <https://www.osce.org/files/f/documents/4/f/301691.pdf> (2021.12.27.).

47 OSCE Special Mission to Ukraine (SMM) Daily Report 312406. <https://www.osce.org/files/f/documents/4/f/312406.pdf> (2021.04.27.).

szándékosan is nehezítették a megfigyelők munkáját, amikor 17-én egy megfigyelést végző SMM jármű elé gránátot dobtak. Mivel speciális páncéljárműről volt szó, a támadásban senki nem sérült meg.

A polgári lakosság élete is veszélynek van kitéve. A misszió rögzíti a harcok miatt elhunytak és sérültek számát. 2017 kezdete óta májusig 233 személy sérült meg, közülük 44-en meghaltak. A hónap végén az EBESZ delegációja érkezett Kijevbe, majd a fronton is látogatást tettek annak érdekében, hogy értékeljék az SMM Ukrajnában végzett munkáját, illetve a lakosság körében folytatott humanitárius tevékenységüket.⁴⁸

Annak ellenére, hogy június során csökkent a konfliktus intenzitása, 1000 fölötti tűzszünet sértést regisztráltak a megfigyelők június folyamán. A harcok során 5 civil megsérült, 6 személy életét veszítette. A hónap során ismét nehezíteni próbálták az SMM megfigyelők munkáját. Egy járőröző kocsira rátámadtak, megpróbálták betörni az ablakait. Zolota területén a megfigyelőktől 100 méterre kezdődtek harcok pillanatok alatt, csak a szerencsének volt köszönhető, hogy az elszivító golyók nem sebeztek meg a megfigyelőket.⁴⁹ Júliusban is hasonlóan kritikus volt a helyzet Kelet-Ukrajnában, folyamatos harcok, a tűzszünet megszegése, illetve a megfigyelőket nem engedték be Novoazovszk területére, melyet az ún. Donyecki Népköztársaság és az Orosz Föderáció közötti határnak nyilvánítottak.⁵⁰

A nyár utolsó havában az SMM megállapította, hogy csökkent a jogsértések száma a tűzszünettel kapcsolatban és jelentősen kevesebbszer alkalmazták a fegyvereket. Az előző időszakra való tekintettel a rend ellenőrzését a misszió elsősorban pilóta nélküli kamerákkal és hőkamerákkal végezte. Az SMM munkatársainak szabad mozgását továbbra is korlátozta az aknák és a fel nem robbant lövedékek jelenléte a térségben.⁵¹

Szeptemberben tovább csökkentek a zavargások és a lövések. A nyár eleji időszakhoz képest folyamatosan kevesebb lövés dördült. Szeptember 4-től 17-ig a „csendablakok” lehetőséget teremtettek a javítási munkálatok elvégzésére

48 OSCE Special Mission to Ukraine (SMM) Daily Report 321111. <https://www.osce.org/files/f/documents/4/f/321111.pdf> (2021.12.29.).

49 OSCE Special Mission to Ukraine (SMM) Daily Report 327002. <https://www.osce.org/files/f/documents/4/f/327002.pdf> (2021.12.29.).

50 OSCE Special Mission to Ukraine (SMM) Daily Report 332816. <https://www.osce.org/files/f/documents/4/f/332816.pdf> (2021.12.29.).

51 OSCE Special Mission to Ukraine (SMM) Daily Report 336586. <https://www.osce.org/files/f/documents/4/f/336586.pdf> (2021.12.29.).

a térségben, amiben az SMM munkatársai is segítettek. Megjavították a scsaszti hőerőművet, az artemi vízszivattyú-állomást, a vízellátó rendszert Luhanszk közelében és a vízvezetékét Nyizsnye közelében. Az új tanév kezdete miatt a megfigyelők folyamatosan ellenőrizték az iskolákat, illetve az oktatási folyamat zavartalanságát. 60 iskolát kerestek fel a térségben, s azt tapasztalták, hogy az előző tanévhez képest többen iratkoztak be. A front közeli iskolákban hiány volt tanárokból és iskolai személyzetből. Szeptemberben bemutatták a misszió által támogatott két kutatás eredményeit: „*Polgári áldozatok Kelet-Ukrajnában 2016-ban*” és „*A mozgás szabadságának korlátozásai és az SMM-megbízás végrehajtásának akadályai*”.⁵²

A kelet-ukrán biztonsági helyzet lassan, de folyamatosan romlott október során, annak ellenére, hogy augusztus végén a felek megújították kötelezettségeiket a tűzszünet kapcsán. Különösen az október 23–29. közötti hét folyamán a rendszer több mint 5000 alkalmat rögzített a tűzszünet rögzítésére. Október utolsó két hetében a missziós csapatok elősegítették és végrehajtották a vízellátó állomások javítását és karbantartásának Donyeckben.⁵³ A november 13–26. közötti időszakban Kelet-Ukrajnában a biztonsági helyzet romlott. Az SMM több mint 14 500 alkalmat rögzített, amikor megszegtek a tűzszünetet. Továbbra is használatban voltak tiltott nehézfegyverek. A telepített aknáknak és a fel nem robbant lőszernek főleg a belépési és kilépési ellenőrző pontokon és azok közelében lehettek fel.⁵⁴

Decemberben az öt ismert forróponton folyamatosan megszegték a tűzszünetet, voltak napok, amikor 3500 alkalommal. A misszió adatai szerint a teljes 2017-es év során 470 civil sérült meg a harcok során, közülük 85-en elhunytak. A „csendablakoknak” köszönhetően 15 alkalommal a misszió munkatársai tíz helyszínt megvizsgáltak, javítani és karbantartani tudták az infrastruktúrát az ütközési vonal mindkét oldalán.⁵⁵

52 OSCE Special Mission to Ukraine (SMM) Daily Report 344351. <https://www.osce.org/files/f/documents/4/f/344351.pdf> (2021.12.29.).

53 OSCE Special Mission to Ukraine (SMM) Daily Report 354636. <https://www.osce.org/files/f/documents/4/f/354636.pdf> (2021.12.29.).

54 OSCE Special Mission to Ukraine (SMM) Daily Report 360101. <https://www.osce.org/files/f/documents/4/f/360101.pdf> (2021.12.29.).

55 OSCE Special Mission to Ukraine (SMM) Daily Report 364436. <https://www.osce.org/files/f/documents/4/f/364436.pdf> (2022.01.10.).

7 Összefoglalás

Összegezve a fenn leírtakat, a legátfogóbb biztonsági szervezet, amely Vancouver-től Vlagyivosztokig jelen van, Ukrajnát több külön tevékenységgel veszi górcső alá. Az EBESZ első sikeres missziója Ukrajnában 1994-től 1999-ig tartott, majd átalakult projekt koordinációs misszióvá. Napjainkra a nemzetközi szervezet jelen van Ukrajnában egyrészt az immár 21 éves projektkoordinációs misszióval, illetve a speciális megfigyelő misszió által. A projektkoordinációs misszióknak átlagosan 50–100 munkatársa volt a különböző időszakokban, és tevékenysége a következőkre irányult: a párbeszéd, mint a társadalmi kohézió erősítésének és a reformok végrehajtásának eszköze; a válság sújtotta régiókban élő emberek pszichológiai és társadalmi rehabilitációja; a számítógépes bűnözés és az emberkereskedelem elleni küzdelem; aknamentesítés és a biztonsági ágazat demokratikus ellenőrzése; határbiztonság; környezetvédelem, kémiai és biológiai biztonság; választások ellenőrzése; a média szabadsága és a civil társadalom fejlesztése; a nemek közötti egyenlőség monitoringja.

Az EBESZ Ukrajnában működő különleges megfigyelő misszióját 2014. március 21-én indították, az összes EBESZ résztvevő állam (57) konszenzusos döntése alapján. Munkám során azt figyeltem meg, hogy 2014–2016-ig kisebb mértékben zajlottak a harcok, mint 2017-től. Az első szakaszban súlyosnak számított, ha 1000 lövéssel szegték meg a tűzszünetet. A második szakaszban folyamatosan növekedtek a lövések, a tűzszünet megszegésének száma.

Az EBESZ Ukrajnában végzett megfigyelő tevékenysége fontos, szerteágazó, és a béke megteremtéséhez szükséges. Az EBESZ külső, harmadik, független félként figyeli az eseményeket. Mindezen túl rálátást és képet ad mind az ország lakóinak, mind az EBESZ résztvevő államainak és mindenki másnak is az aktuális ukrajnai helyzetről. A kutatott időszakot igyekeztem maximálisan bemutatni, de a témával kapcsolatban még számos olyan kérdés van, amelyekre nem sikerült munkám során választ kapni. A jövőben mindenképp szeretnék ezen kérdések megválaszolásával foglalkozni.

Források és irodalom

- Apakan, Ertuğrul – Sporrer, Wolfgang: The Ukrainian crisis: the OSCE's special monitoring mission. *Turkish Policy Quarterly*, 2017.
- Fedinec Csilla – Font Márta – Szakál Imre – Varga Beáta: *Ukrajna története: régiók, identitás, államiság*. Budapest: Gondolat, 2021.

- Fedinec Csilla – Halász Iván – Tóth Mihály: *A független Ukrajna: Államépítés, alkotmányozás és elsüllyesztett kincsek*. Budapest: Kalligram, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, 2016.
- Fedinec Csilla: *Special Status of the Crimean Tatars in the Legislation of Ukraine*. *European Yearbook of Minority Issues*, 2019. 173–187.
- Komáromi Sándor: *Ukrajna nemzeti függetlensége, mint történelmi kompromisszum eredménye*. *Kisebbségkutatás*, 1998/4. 471–479.
- Lund, Michael S.: *Preventing Violent Conflict: A Strategy for Preventive Diplomacy*. Washington DC: Institute of Peace Press, 1996.
- Oberschmidt, Randolph: *Improving the Effectiveness of OSCE Missions: The Case of Ukraine*. Netherlands Institute of International Relations ‘Clingendael’, 2002.
- Remek Éva: *Az Európai és Biztonsági Együttműködési Szervezet*. Budapest: Zrínyi Kiadó, 2020.
- Survey of OSCE Field Operations. The Secretariat Conflict Prevention Centre, 2020.
- The Secretariat Conflict Prevention Centre. *Survey of OSCE Field Operations*, 2020.
- Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією. 31 травня 1997. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_006#Text (2021.12.01.).
- Мітряєва С. І.: *Європейська безпека і Україна*. Ужгород: Ліра, 2008.

Papp Andrea-Kinga

Kognitív károsodás vizsgálata temporalis lebeny epilepsiában*

1 Bevezetés

Az epilepszia az egyik leggyakoribb és legrégebb óta ismert neurológiai kórkép, amely világszerte mintegy 50 millió embert érint, ezáltal nagy terhet ró a társadalomra és az egészségügyre.¹ Klinikai megnyilvánulását tekintve visszatérő rohamok jellemzik, amelyek háttérben kóros neuronális szinkronizáció áll.² A recurrens rohamok pszichológiai, társadalmi és kogníciót érintő következményeket vonnak maguk után,³ amelyek által az epilepszia jelentősen rontja az életminőséget.

A temporalis lebeny epilepszia (TLE) a leggyakoribb focalis epilepszia típus. Ez esetben az epileptogén fókus az temporalis lebenyben található, annak mesialis vagy lateralis részén (ez előbbi a gyakoribb).⁴ Igen magas a terápiára rezisztens formák hányada⁵ – ezt az állapotot sok tényező együttese befolyá-

* A kutatást dr. Faragó Péter témavezető (SZTE SZAOK Neurológiai Klinika) szakmai irányításával végeztem; az adatgyűjtésben való közreműködéséért Pitrik Fruzsínának (SZTE SZAOK) tartozom köszönettel.

- 1 E. Beghi *et al.*, “Global, regional, and national burden of epilepsy, 1990–2016: a systematic analysis for the Global Burden of Disease Study 2016,” *Lancet Neurol.*, vol. 18, no. 4, pp. 357–375, 2019.
- 2 P. Jiruska, M. de Curtis, J. G. R. Jefferys, C. A. Schevon, S. J. Schiff, and K. Schindler, “Synchronization and desynchronization in epilepsy: Controversies and hypotheses,” *J. Physiol.*, vol. 591, no. 4, pp. 787–797, 2013.
- 3 R. S. Fisher *et al.*, “Epileptic seizures and epilepsy: Definitions proposed by the International League Against Epilepsy (ILAE) and the International Bureau for Epilepsy (IBE),” *Epilepsia*, vol. 46, no. 4, pp. 470–472, 2005.
- 4 E. P. T. Kerja, “Klinikai epileptológia,” *Angew. Chemie Int. Ed.* 6(11), 951–952., vol. 13, no. April, pp. 15–38, 1967.
- 5 P. A. K. Wan, “Early identification of refractory Epilepsy,” *The New England Journal of Medicine*, 2000.

solhatja,⁶ mint a korai betegségkezdés, a strukturális eltérés jelenléte vagy a társuló mentális retardáció, esetleg pszichiátriai komorbiditás.

A temporális lebeny szerzteágazó összeköttetéseinek köszönhetően számos folyamatban vesz részt, ilyenek az auditoros és vizuális feldolgozás, epizódikus és szemantikus memória, beszédértés és beszédképzés, szociális és emocionális aspektusok.⁷ A kognitív funkciók és ezáltal kutatásunk témáját tekintve kiemelt a szerepe a rövid- és hosszútávú memóriafolyamatokban. A két féltekei temporális lebenyhez részben eltérő feladatok kötődnek. A bal temporális lebenyhez kapcsolódik a verbális memória, nyelvi figyelmi készség, szófelismerés, szöfelidézés, míg a jobb oldalihoz társítjuk rendszerint a non-verbális memóriát, a zenei és térbeli emlékezést, arcfelismerést – fontos azonban megjegyezni, hogy ezen funkciók a régi hiedelemmel ellentétben nem olyan élesen elhatároltak.⁸

A kognitív érintettség gyakori komorbiditás epilepsziában,⁹ akár az esetek 65%-ában is találkozhatunk valamilyen eltéréssel.¹⁰ Az elhúzódo, nem megfelelő rohamkontroll felgyorsíthatja a kognitív hanyatlást, eszerint az érintettség mértéke összefüggésbe hozható az élet során elszenvedett rohamok számával (amit a betegségtartam és a rohamfrekvencia határoz meg).¹¹ Ugyanakkor a klasszikus nézettel ellentétben, számos esetben már a diagnózis pillanatában is károsodott kogníciót találunk, akár objektívizálható strukturális eltérés hiányában is.¹²

6 A. B. Bjørke, C. G. Nome, R. S. Falk, L. Gjerstad, E. Taubøll, and K. Heuser, “Evaluation of long-term antiepileptic drug use in patients with temporal lobe epilepsy: Assessment of risk factors for drug resistance and polypharmacy,” *Seizure*, vol. 61, no. July, pp. 63–70, 2018.

7 C. J. Bajada, H. A. Haroon, H. Azadbakht, G. J. M. Parker, M. A. Lambon Ralph, and L. L. Cloutman, “The tract terminations in the temporal lobe: Their location and associated functions,” *Cortex*, vol. 97, pp. 277–290, 2017.

8 M. M. Saling, “Verbal memory in mesial temporal lobe epilepsy: Beyond material specificity,” *Brain*, vol. 132, no. 3, pp. 570–582, 2009.

9 C. Helmstaedter and J. A. Witt, “Epilepsy and cognition – A bidirectional relationship?,” *Seizure*, vol. 49, pp. 83–89, 2017.

10 M. Osler, E. L. Mortensen, K. Christensen, and G. T. Christensen, “A bidirectional association between cognitive ability in young adulthood and epilepsy: A population-based cohort study,” *Int. J. Epidemiol.*, vol. 47, no. 4, pp. 1151–1158, 2018.

11 C. B. Dodrill, “Progressive cognitive decline in adolescents and adults with epilepsy,” *Prog. Brain Res.*, vol. 135, no. Box 359745, pp. 399–407, 2002.

12 A. B. Bjørke *et al.*, “Cognition in adult patients with newly diagnosed non-lesional temporal lobe epilepsy,” *Epilepsy Behav.*, vol. 116, 2021.

Egyéb tényezők is befolyásolják a kognitív állapotot. Ezek közt említhetjük a gyógyszeres terápiát: az irodalmi adatok alapján az antiepileptikumok közül a régebbi szerek esetén kifejezettebb lehet az eltérés az új típusúakkal szemben, viszont a politerápia mindenképpen negatív hatású ebben a tekintetben.¹³ A magasabb iskolázottság lassíthatja a hanyatlást, azáltal, hogy nagyobb kognitív rezervet jelent a beteg számára.¹⁴

Egy másik aspektus, amit érdemes figyelembe venni a kognitív állapot tárgyalásakor, az epilepszia klinikai manifesztációjának időpontja. Amennyiben az epilepszia gyermekkorban jelenik meg, tehát a fejlődésben lévő agyat érinti, nem ritkán mentális retardáció, developmentális elmaradás, globális intelligenciacsökkenés az eredmény.¹⁵ Habár a korai kezdetű epilepszia megzavarja az agy normális fejlődését, mégis ebben a korban a legnagyobb a plaszticitás, amelynek köszönhetően más területek kompenzálhatják a kiesett vagy károsodott funkciókat.¹⁶ Ezzel szemben, amennyiben felnőtt korban jelentkezik a kórkép, nem alakul ki mentális retardáció, hanem részleges érintettséget találunk, ilyen például a memóriadeficit – ekkor lényegesen kisebb a funkcionális plaszticitástól várható javulás.¹⁷

TLE-ban a leggyakoribb eltérés a deklaratív memória érintettségében nyilvánul meg, de fontos megjegyezni, hogy extratemporalis funkciók és az intelligencia is károsodást szenvedhet.¹⁸ Tulajdonképpen minden kognitív domain érintett lehet (tanulás és memória, nyelv, percepció, figyelem, végrehajtott funkciók és szociális kogníció), és az eltérések fontosságát az is hangsúlyozza, hogy tovább rontják az epilepsziával élő betegek életminőségét.¹⁹

13 R. A. Sarkis, S. McGinnis, S. N. Rushia, S. Park, E. E. Ansari, and K. C. Willment, “Growing older with drug-resistant epilepsy: cognitive and psychosocial outcomes,” *J. Neurol.*, vol. 265, no. 5, pp. 1059–1064, 2018.

14 H. Jokeit and A. Ebner, “Long term effects of refractory temporal lobe epilepsy on cognitive abilities: A cross sectional study,” *J. Neurol. Neurosurg. Psychiatry*, vol. 67, no. 1, pp. 44–50, 1999.

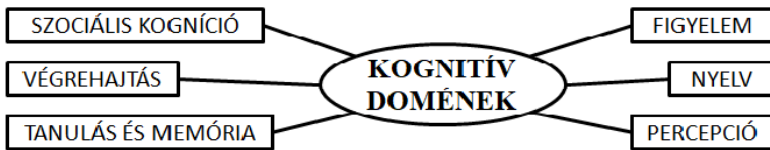
15 C. Helmstaedter and E. Kockelmann, “Cognitive outcomes in patients with chronic temporal lobe epilepsy,” *Epilepsia*, vol. 47, no. SUPPL. 2, pp. 96–98, 2006.

16 Uo.

17 Uo.

18 Uo.

19 T. Ehrlich *et al.*, “Beyond depression: The impact of executive functioning on quality of life in patients with temporal lobe epilepsy,” *Epilepsy Res.*, vol. 149, no. August 2018, pp. 30–36, 2019.

1. ábra: A kognitív domének

Jelen kutatás célkitűzése a kognitív károsodás vizsgálata volt temporalis lebeny epilepsziában, illetve annak jelenléte esetén a potenciálisan befolyásoló tényezők azonosítása.

Anyag és módszer

Adatgyűjtés és kognitív felmérés

Prospektív tanulmányunk során a Szegedi Tudományegyetem Szent-Györgyi Albert Klinikai Központ, Neurológiai Klinika TLE-val diagnosztizált felnőtt betegeknek kognitív felmérését végeztük el. A tanulmány a Szegedi Tudományegyetem etikai bizottsága által elfogadott normák között zajlott (referenciaszám: 202/2020-SZTE)

A felmérés során első lépés volt a beleegyező nyilatkozat tartalmának ismertetése és annak a beteg és a vizsgálatot végző általi aláírása. Ezt követően az alanyok kitöltötték egy általános beteginformációkat tartalmazó kérdőívet, amely a következőket tartalmazta: kor, nem, iskolázottság, betegség kezdete, rohamok gyakorisága, gyógyszerelés, egyéb központi idegrendszert érintő patológia.

A rohamfrekvencia és a betegségtartam szorzata eredményezte az összhatszámot. Ez magasabb számérték esetén egy megközelítés, viszont amennyiben a betegnek élete során kis számú rohama volt, azokra pontosan emlékezni fog és egzakt választ ad. Egy egyszerűsített *Edinburgh Handedness Inventory*-t is használtunk a kezesség eldöntése céljából, amely a domináns félteke meghatározásában segített.

Három neurokognitív teszt került felvételle. Elsőként a California Verbal Learning Test (CVLT), amelynek során 16 szót olvastunk fel (ezek négy szemantikus kategóriába tartoztak), megismételve öt tanulási kísérletben, melyek

mindegyike után azok felidézésére kértük a betegeket a sorrend kötelező betartása nélkül. A CVLT ezek alapján tehát a verbális memóriát, nyelvi figyelmi készséget, ismétlés utáni tanulást, szófelidézést, szemantikus organizációt vizsgálja.²⁰ 15 perccel a teszt után egy késleltetett felidézési kísérletet végeztünk: arra kértük a betegeket, hogy sorolják fel a 16 szót, anélkül, hogy ezeket ismételten felolvastuk volna nekik.

A Brief Visuospatial Memory Test (BVMT) a térbeli és vizuális emlékezés tanulmányozására szolgált.²¹ Három egymás követő kísérletben 10 másodpercig mutattunk a betegeknek egy hat ábrát tartalmazó lapot (lásd 2. ábra), ezután arra kérve, hogy minél pontosabban és a megfelelő helyre rajzolják le őket.

2. ábra. A Brief Visuospatial Memory Test során használt hat ábra

Egyes tanulmányok szerint a BVMT eredményére a térbeli memórián kívül más funkció intakt vagy érintett volta is hatással lehet, egyik ilyen a feldolgozási sebesség.²² Itt is végeztünk késleltetett felidézést, a CVLT-nél leírtakhoz hasonlóan.

Harmadikként a Symbol Digit Modalities Test (SDMT) került felvételre, amely az egyik legszenzitívebb neuropszichológiai teszt a kognitív károsodás felismerésére.²³ Ennek során a betegeknek megoldókulcs segítségével kellett az egyes szimbólumokhoz a megfelelő számjegyet párosítani. Az SDMT ered-

20 R. W. Elwood, "The California Verbal Learning Test: Psychometric characteristics and clinical application," *Neuropsychol. Rev.*, vol. 5, no. 3, pp. 173–201, 1995.

21 J. W. Tam and M. Schmitter-Edgecombe, "The role of processing speed in the brief visuospatial memory test - Revised," *Clin. Neuropsychol.*, vol. 27, no. 6, pp. 962–972, 2013.

22 Uo.

23 R. L. Soiza, A. I. C. Donaldson, and P. K. Myint, "Vaccine against arteriosclerosis: an update," *Ther. Adv. Vaccines*, vol. 9, no. 6, pp. 259–261, 2018.

ményét a feldoldolgozási sebesség befolyásolja, ugyanakkor összefogó képet ad az egyén kognitív státuszáról. A feldolgozási sebesség elemi kognitív funkció, amely olyan, összetettebb domainekre van hatással, mint a tanulás és memória, a végrehajtott funkciók.²⁴

A betegek a 21 kérdésből álló Beck Depresszió Skálát (*Beck Depression Inventory*, továbbiakban BDI) is kitöltötték. A kérdések a depresszió fontosabb tüneteire koncentrálnak, mint hangulat, pesszimizmus, elégedetlenség, bűntudat, étvágytalanság, testképzavar, kóros fáradtság, libidocsökkenés – tehát a szomatikus tüneteket is figyelembe veszi a skála.²⁵ A végeredményt tekintve: 0–9 között normális hangulati állapotról beszélünk, 10–18 között enyhe depresszióra gondolhatunk, 18–25 közötti pontszám esetén közép súlyos depresszió állhat fenn, míg 25 feletti pontszám súlyos depresszióra utalhat. A vizsgálatból kizárásra kerültek azon alanyok, akik esetén a BDI pontszáma közép súlyos vagy súlyos depresszióra utal.

Mindemellett megkérdeztünk minden vizsgálatba bevont alanyt, hogy a felmérést megelőző 24 órában hány órát aludt, mennyi koffeint, alkoholt vagy egyéb tudatmódosító szert fogyasztott, valamint hogy volt-e valamilyen kimerítő fizikai vagy szellemi megerőltetésben része. Ezek a tényezők ugyanis mind hatással lehetnek az egyén kognitív teljesítményére.

A klinikai és a kognitív teljesítményre vonatkozó mutatók mellett egyéb adatok is begyűjtésre kerültek. Egyrészt, amennyiben a betegekről készült MRI vizsgálat, a képeken látható eltéréseket rögzítettük. Továbbá a klinikai rutinban elvégzett EEG felvételek áttekintése során a lassú hullám aktivitások, illetve az interiktális aktivitási mintázatok számát feljegyeztük minden 30 másodperces epochban. Hogyha az adott epochban látható volt eltérés, azt annak hosszától függetlenül egy eltérésként rögzítettük, valamint abban az esetben, ha interictális és lassú hullám aktivitás is megjelent, akkor interictálisaként került besorolásra. Megjegyzem, hogy lassú hullám aktivitásnak az egyértelmű alfa tevékenység alatti hullámokat tekintettük. Az interictális aktivitás meghatározásakor elfogadott definíció alapján dolgoztunk.²⁶

24 S. L. Costa, H. M. Genova, J. Deluca, and N. D. Chiaravalloti, "Information processing speed in multiple sclerosis: Past, present, and future," *Mult. Scler.*, vol. 23, no. 6, pp. 772–789, 2017.

25 F. Warmenhoven *et al.*, "The Beck Depression Inventory (BDI-II) and a single screening question as screening tools for depressive disorder in Dutch advanced cancer patients," *Support. Care Cancer*, vol. 20, no. 2, pp. 319–324, 2012.

26 N. Kane *et al.*, "A revised glossary of terms most commonly used by clinical electroencephalographers and updated proposal for the report format of the EEG findings. Revision 2017," *Clin. Neurophysiol. Pract.*, vol. 2, pp. 170–185, 2017.

Statisztikai módszerek

A statisztikai elemzéshez egyrészt az egyszempontos variancia analízist (más néven egyutas ANOVA-t) használtuk az egyes kognitív tesztek hatásának vizsgálatára. Ez több csoport folytonos, normális eloszlású tulajdonságának átlagát veti össze, csak egy szempont (esetünkben egy teszt) eltérésére fókuszálva. Analízisünkben fontosnak tartottuk megvizsgálni, hogy az általunk kiértékelt klinikai tesztek, MRI és EEG leletek, valamint a felvett klinikai paraméterek alapján automatikusan lehetséges-e csoportokat alkotni. Ebben egy többváltozós variancia analízis segített. Emellett, a k-means clustering algoritmust is használtuk a statisztikai elemzés során. A klaszteranalízis által adattömböket tudunk különálló, homogén csoportokba (úgynevezett klaszterekbe) különválasztani.

Eredmények

Demográfiai adatok

Összesen 25 beteg kognitív felmérését végeztük el. A vizsgálatból első körben kizárásra kerültek azon alanyok, akiknél a BDI pontszáma közép-súlyos vagy súlyos depresszióra utalt. Három ilyen beteg volt: az ő pontértékük 16, 26, illetve 34 volt a kérdőív szerint – ezen betegeknek egyébként mindhárom teszten volt azonosítható kognitív eltérés. Egy beteg diagnózis módosulása miatt került kizárásra a vizsgálatból. A továbbiakban tehát huszonegy beteg adatait és kognitív teljesítményét szeretném ismertetni. A 1. táblázat foglalja össze a klinikai vizsgálati paramétereket és kognitív teljesítményre vonatkozó adatokat, amelyek feldolgozásával a későbbiekben foglalkoztunk.

A klinikai vizsgálati paramétereket tekintve elmondható, hogy a nemek eloszlása homogén volt a populáción belül. Az életkor szempontjából viszonylag nagy szórást látunk. A betegek 33%-a ($n=7$) fiatal (35 év alatti) és 38%-a ($n=8$) idősebb (65 év feletti) volt, a fennmaradó 29% ($n=5$) pedig 35 és 65 év közötti. Az iskolázottság tekintetében, 62% ($n=13$) végzett maximum 12 osztályt, míg az alanyok 38%-a ($n=8$) esetén a tanult évek száma ennél több volt.

Az epilepsziabetegségre vonatkozó adatokra rátérve, 57% volt az alanyok közül a felmérés időpontjában korai betegségszakaszban (legtöbb két év telt el

a diagnózis felállítása óta), míg 43% már régebb óta ismert TLE-val. A betegség kezdete egy alanynál tehető gyermekkorra, a többiek esetén a kórkép felnőttkorban manifesztálódott. A betegek 62%-ának volt élete során kevesebb mint 10 rohama, így ők nagyrészt pontosan emlékeztek az összrohamszámra, 38%-nál ez a paraméter csak egy megközelítő értéket jelöl.

Az elektrofiziológiailag azonosított fókuszt legtöbbször (42%-ban) a bal oldalon volt leírva, de több esetben is (28%-ban) talákoztunk bilaterális epileptogén aktivitással. Az MRI felvételek alapján, 24%-ban volt a TLE-val ismert betegeknél strukturális eltérés azonosítható, a többiek esetén a képalkotón ez nem látható.

alanyszám (férfi)	21(11)
életkor (évek: átlag;szórás)	51(20)
kezesség (jobb)	18
iskolázottság (tanult évek: átlag, szórás)	13 (2)
EEG oldaliság (jobb;bal; kétoldali)	6, 9, 6
össz-rohamszám (átlag; szórás)	33 (76)
betegség időtartama (hónap: átlag; szórás)	60 (84)
SDMT (átlag; szórás)	41 (14)
BVMT (átlag; szórás)	20 (8)
CVLT (átlag; szórás)	47 (12)
BDI (átlag; szórás)	4.4 (2.6)

1. táblázat: Klinikai vizsgálati adatok és kognitív teszteken kapott eredmények az átlag és a szórás (standard deviáció) feltüntetésével

Kognitív tesztek kiértékelése

A CVLT pontértékek alapján mindössze három felmért alanynál derült fény kognitív károsodásra. Nemek tekintetében a két csoport között különbség nem volt véleményezhető (3. ábra). Az EEG-n látott oldaliság alapján szintén nem mutatkozott eltérés a csoportok CVLT pontszámára vonatkozóan (4. áb-

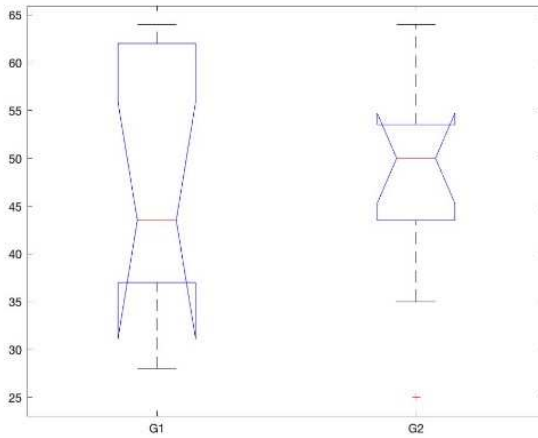
ra). Mindemellett fontos megemlíteni, hogy ezen betegek mindegyike teljesítménycsökkenést mutatott a másik két kognitív teszten is. Amennyiben felfedezték a négy szemantikus kategóriát (három ilyen beteg volt), lényegesen jobb volt az eredmény ($56,33 \pm 11,59$) a többiekhez viszonyítva ($46,11 \pm 11,86$).

A késleltetett felidézés tekintetében, átlagosan 9,71 (standard deviáció: 3,95) szóra sikerült az alanyoknak emlékezni. Szoros összefüggés mutatkozott a CVLT összpontszáma és a a késleltetett felidézés eredménye között: aki az elsőben kiemelkedően jól teljesített, az a másodikban is átlagon felüli pontot ért el. Ugyanakkor a 15 perc utáni emlékezés (vagyis a késleltetett felidézés) azon betegeknél volt a legrosszabb, akiknél a CVLT pontszáma, továbbá a nem és az életkor alapján meghatározott T-score kognitív érintettségére utalt (a talált eltérés minden esetben enyhe károsodásként sorolható be).

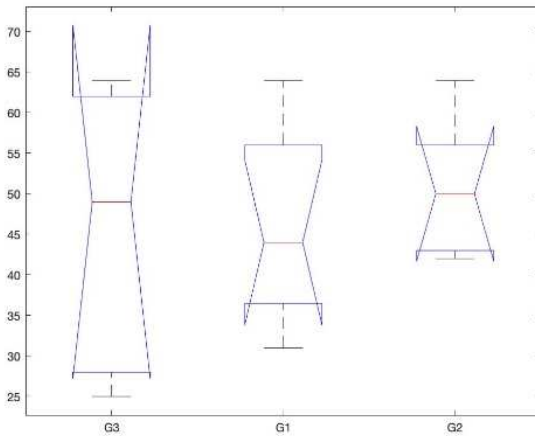
A felmért alanyok 33%-ánál találtunk funkciókiesést a térbeli-vizuális memória tekintetében. Nemek szempontjából nem igazolódott különbség a térbeli emlékezés funkciójában (5. ábra), valamint az EEG által meghatározott lateralizáció sem bizonyult befolyásoló tényezőnek (6. ábra). Ezen esetek közül két betegnél volt leírható izolált károsodás, a többieknél a másik két teszten is funkciókiesés volt tapasztalható.

A legtöbb beteg BVMT pontszáma és a késleltetett felidézési kísérlet eredménye összefüggést mutat: akkor számíthatunk romlásra a késői felidezésben, amennyiben a BVMT össz pontérték és az életkor alapján, kognitív károsodás véleményezhető. A BVMT eredménye alapján normális vizuospatialis emlékezéssel rendelkező betegek a késleltetett felidézésnél átlagosan $10,21 \pm 1,05$, míg a károsodott funkcióval véleményezettek $4,42 \pm 3,35$ pontot értek el.

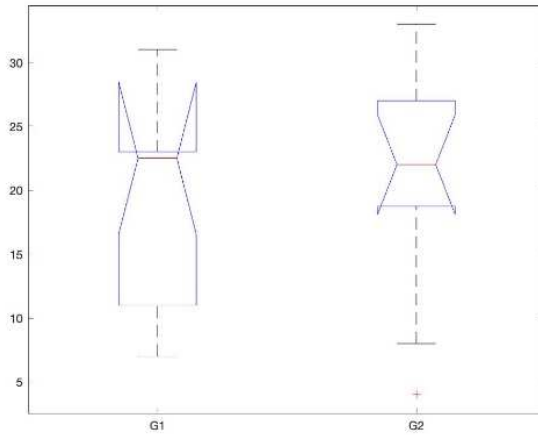
A SDMT kiértékelésekor a TLE-val ismert betegek 38%-ánál igazoltunk eltérést az elért pontszám, az életkor és az iskolázottság (vagyis tanult osztályok száma) figyelembe vételével. A nők és férfiak csoportja között nem találtunk különbséget (7. ábra). Ezen teszt eredménye alapján három olyan betegnél volt funkcióromlás, amelyek esetén a másik két módszerrel intakt kognitív státuszt véleményeztünk, a többieknél igazolódott más területen is károsodás. A szimbólum-szám megfeleltetések során a rendelkezésre álló 90 másodperc alatt a legtöbb beteg egyszer sem hibázott (átlagosan $0,76 \pm 1,17$ -et tévedtek). Amint azt a 8. ábra is szemlélteti, nem igazolódott összefüggés a góc lateralizációja és a teszt elvégzése során kapott pontszámok között.

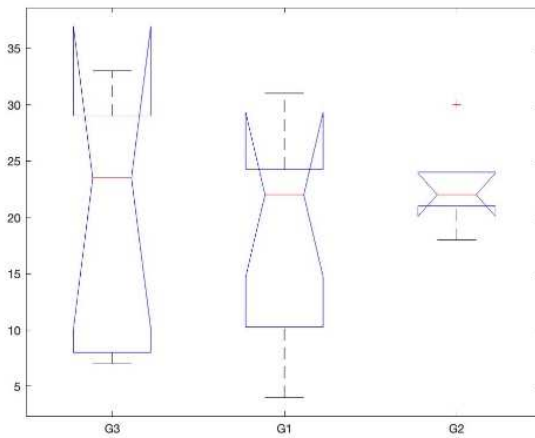
3. ábra: A CVLT pontszámok megoszlása a nemek figyelembe vételével:
G1 a nők, G2 a férfiak csoportja

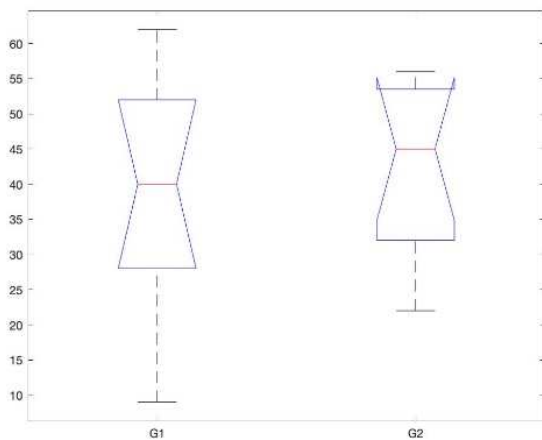
4. ábra: A CVLT pontértékek az EEG által meghatározott epileptogén góc lokalizációja alapján csoportosítva: G1 esetén a fókuszt baloldali, G2-nél jobb oldalon található, míg G3 bilaterális epileptogén aktivitást jelöl

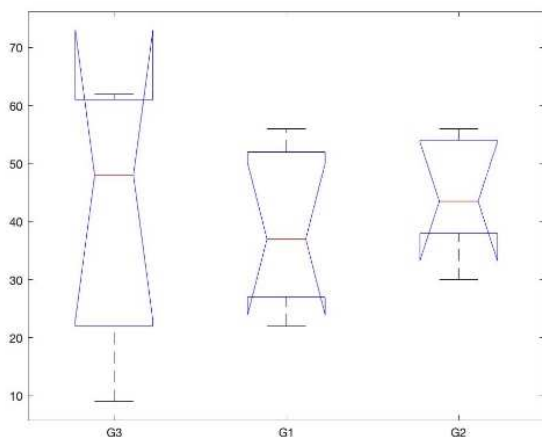
5. ábra: A BVMT pontszámok megoszlása a nemek szerint:
G1 a nők, G2 a férfiak csoportja

6. ábra: A BVMT pontértékek az EEG által meghatározott epileptogén góc lateralizációja alapján csoportosítva: G1 esetén a fókuszt baloldali, G2-nél jobb oldalon található, míg G3 bilaterális epileptogén aktivitást jelöl

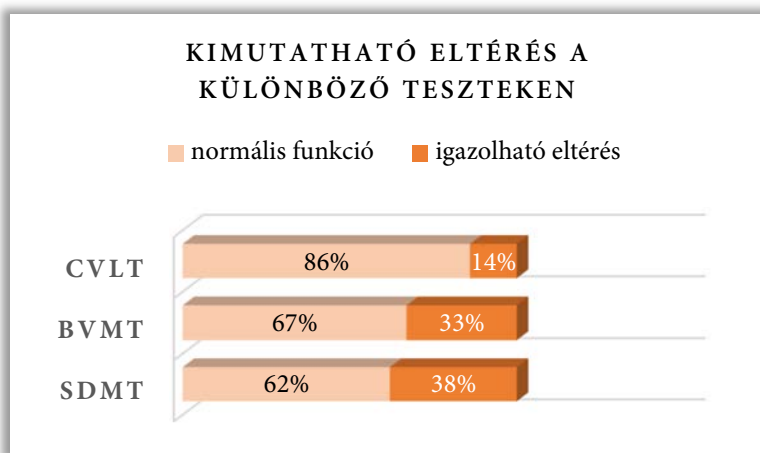
7. ábra: A SDMT eredményének bemutatása a nemek szerint:
G1 a nők csoportja, G2 a férfiak csoportja

8. ábra: A SDMT pontértékek az EEG által meghatározott epileptogén góc lokalizációja alapján csoportosítva: G1 esetén a fókuszcsoport baloldali, G2-nél jobb oldalon található, míg G3 bilaterális epileptogén aktivitást jelöl

Kognitív károsodás és demográfiai adatok részletes elemzése

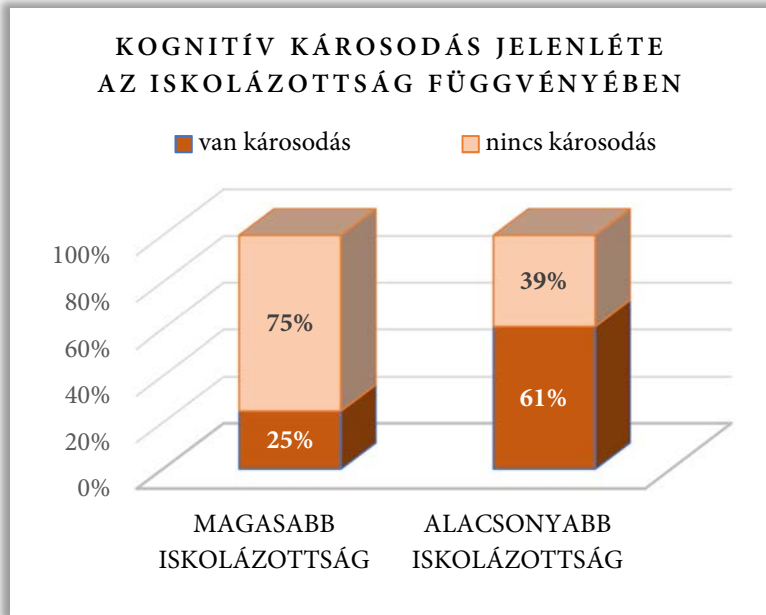
A fentiek értelmében tehát a legtöbb eltérés az SDMT és a BVMT kapcsán mutatkozott. Ezek pontos megoszlását a 9. ábra is szemlélteti:

9. ábra: A különböző kognitív teszteken kapott funkciókiesés megoszlása

A vizsgált betegcsoportban a kognitív károsodás jelenlétének prevalenciáját tekintve, az esetek 48%-ában találtunk objektívizálható eltérést. Ennek mértéke (súlyossága) polimorf képet mutatott. A betegek felénél csak egy területen azonosítottunk funkcióromlást, 20%-nál két teszten, míg 30%-nál mindhárom teszten volt kimutatható eltérés.

A tanult évek számát figyelembe véve, különbséget találunk a magasabb iskolai végzettségűek (több mint 12 tanult osztály) és alacsonyabb iskolázottságúak (legfeljebb 12 elvégzett osztály) között. A kognitív hanyatlás kevésbé volt kifejezett a magasabban képzett személyek esetén, amint azt a 10. ábra is szemlélteti.

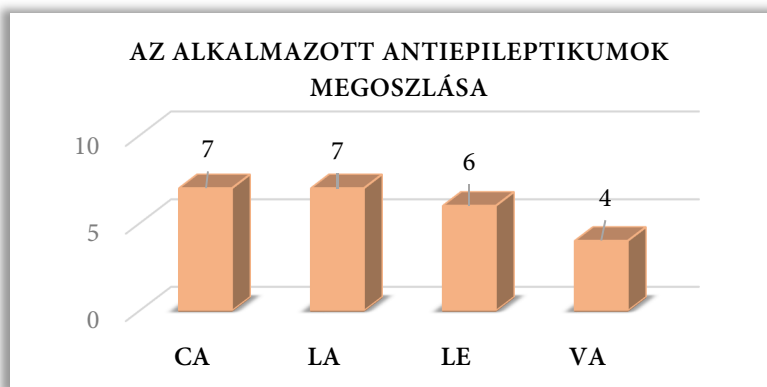
10. ábra: A kognitív károsodás előfordulásának összehasonlítása a különböző iskolázottságú csoportok között

Azon betegek kognitív teljesítményét tekintve, akiknél a TLE diagnózis felállítása legfeljebb két éve történt, szintén nagy arányban (58%-ban) fordult elő valamilyen érintettség. A gyermekkorban manifesztálódó epilepsziában szenvedő beteg intakt kognitív státusszal rendelkezett. A kognitív hanyatlás nemcsak az idős korosztályra jellemző, a fiatal betegek közel egyharmadánál talá-lunk eltérést legalább egy teszten.

A gyógyszerelés kapcsán elmondható, hogy habár minden vizsgálatba bevont alany részesült antikonvulzív kezelésben, mindössze két betegnél volt ez politerápia formájában alkalmazva, a többieknél a monoterápia megfelelő rohamkontrollt eredményezett. Az alkalmazott antiepileptikumok a következők voltak, csökkenő gyakorisági sorrendben: carbamazepine, lamotrigin, levetiracetam és valproát.

Érdekes tény, hogy a politerápiában részesülő betegknél nem volt objektívizálható eltérés a kognitív funkciók terén. A carbamazepine-kezelt alanyokat vizsgálva: három betegnél intakt volt a kognitív státusz, egynél volt izolált

funkcióromlás, egy esetben két területen találtunk eltérést, míg két betegnél mindhárom teszten azonosítható érintettség volt. A lamotrigin terápiában részesülők közül hat alanynál ép funkciókat találtunk, míg egy alanynál minden próbán eltérés igazolódott. A levetiracetam kezelés alatt állókat tekintve, három esetben normális volt minden vizsgált funkció, két esetben egy teszten és egy esetben két teszten volt objektivizálható hanyatlás. A valproát terápiában részesülők között fele-fele arányban találunk intakt státuszt illetve egy területet érintő eltérést. Ezek alapján nem találtunk összefüggést az alkalmazott terápia és az egyén kognitív állapota között.

11. ábra. A betegcsoport esetén alkalmazott antiepileptikumok megoszlása: politerápia esetén az illető alany mindenik gyógyszer típusnál szerepel, amelyben részesül (vízszintes tengelyen az antikonvulzív szerek láthatóak: CA=carbamazepine, LA=lamotrigin, LE=levetiracetam, VA=valproát; az egyes oszlopok felett a szám jelzi, hogy hány betegnél alkalmazott az adott terápia)

Azon alanyoknál, ahol az MRI felvételen látható strukturális eltérés volt, 40%-ban találtunk kognitív funkcióromlást (amely két teszten volt objektivizálható), 60%-ban pedig intakt státusz véleményezhető.

Klaszter alapú csoportosítás

A vizsgálatba bevont 21 alany közül 16 esetén rendelkezésünkre állt klinikai EEG felvétel. A klaszter analízishez ezen betegek adatait használtuk. Hét változó segítségével dolgoztunk, amelyek a következők voltak: EEG-n látható in-

terictalis, illetve lassú hullám aktivitások száma, továbbá a kognitív felmérés során objektivizált teljesítmény (vagyis a CVLT, BVMT, SDMT teszteken elért pontszámok), kor és összehajtszám. Így tehát mind demográfiai, mind a kognitív állapotra vonatkozó és paraklinikai (elektrofiziológiai) faktorokat is figyelembe vettünk. Az egyes faktorok klaszterenkénti centroidtól való távolságát a 2. számú táblázatban ismertetem. Ezen adatok alapján két csoportot kaptunk eredményként, az egyes csoportok legfőbb klaszterezési szempontjai az életkor és a BVMT pontszámok voltak.

	lassú hullám aktivitás	interictalis epileptiform aktivitás	kor
klaszter 1	6.50000000000000	7.75000000000000	38.37500000000000
klaszter 2	9	8.37500000000000	55.50000000000000

CVLT pontszáma	BVMT pontszáma	SDMT pontszáma	összehajtszám
14.62500000000000	27	4.50000000000000	2.83333333333333
26.62500000000000	53.12500000000000	8.87500000000000	9

2. táblázat: A betegpopulációból klaszter analízis segítségével létrehozott két csoport vizsgált elkülönítési szempontjai, az egyes paraméterek klaszterenkénti centroidtól való távolságának feltüntetésével

Megbeszélés

A kognitív érintettség és a depresszív állapot viszonya

Bár a statisztikának nem képezték részét a BDI pontszáma alapján közepes vagy súlyos depresszióval vélemezhető alanyok eredményei, érdekes, hogy ezen betegeknek mindhárom teszt kognitív hanyatlás jelenlétét igazolta. Fontos megemlíteni, hogy egyik beteg sem volt korábban depresszióval diagnosztizálva, így nem részesültek ennek megfelelő kezelésben sem. Ezen alanyoknál mind a verbális és térbeli-vizuális emlékezés, mind a feldolgozási sebesség és az átfogó kognitív státusz terén eltérés mutatkozott, ami kiterjedt károsodást feltételez. Továbbá ezen betegek esetén nagy számú interictalis és lassú hullámú aktivitás volt vélemezhető az EEG regisztrátum alapján.

Ilyen esetekben a teljesítmény romlásának összetett okai lehetnek, melyek között említhető a depresszió okozta alulmotivált állapot vagy a potenciálisan észlelhető pseudodementia, amely minden kognitív domainre kiterjedhet.²⁷ Mindemellett az epilepszia és a depresszió komorbiditásának egy másik aspektusa is mérlegelendő, miszerint ugyanazon neuronális hálózati diszfunkció, amely a rohamok kialakulásáért és továbbterjedéséért felelős, affektív zavarok megjelenését is elősegítheti.²⁸ A legfrissebb kutatásokban igazolt, kiterjedt funkcionális érintettség jelenlétének legfontosabb üzenete az, hogy az epilepsiát neuronális hálózati betegségnek kell tekinteni.²⁹ Ennek értelmében a depresszív tünetek jelenléte epilepsziabetegségben olyan, kiterjedtebb károsodásra utalhat, amely természetesen a kognitív funkciók intakt voltáért felelős ideghálózatokra is vonatkozik.³⁰

Tehát a depresszió közvetlenül is ronthatja a teszteken nyújtott teljesítményt, emellett amennyiben jelen van, a tulajdonképpeni kognitív károsodás is nagyobb mértékű lehet a kiterjedt hálózati diszfunkció okán. Ezek alapján az említett affektív zavar és a kogníció romlásának kapcsolata nem teljesen tisztázott, ez indokolta a depresszióval véleményezhető betegek kizárását klinikai vizsgálatunkból.

Fontos megjegyezni, hogy a depresszió megfelelő kezelésétől a kognitív teljesítmény javulása várható.³¹ Emellett, a kognitív és affektív tünetek összekapcsolása pontosabb fenotipizálásban segíthet az epilepszia-szindrómák tekintetében, a jövőben pedig célzottabb terápiák alkalmazását teheti lehetővé.³²

A teszteredményekben megfigyelhető jelenségek

A továbbiakban az egyes kognitív tesztek kiértékelése során megfigyelt jelenségeket szeretném értelmezni. Amennyiben a CVLT elvégzése során az alany

27 H. Kang *et al.*, "Pseudo-dementia: A neuropsychological review," *Ann. Indian Acad. Neurol.*, vol. 17, no. 2, pp. 147–154, 2014.

28 G. Rayner, "The contribution of cognitive networks to depression in epilepsy," *Epilepsy Curr.*, vol. 17, no. 2, pp. 78–83, 2017.

29 V. L. Ives-Deliperi and H. Jokeit, "Impaired Social Cognition in Epilepsy: A Review of What We Have Learnt From Neuroimaging Studies," *Front. Neurol.*, vol. 10, 2019.

30 G. Rayner, i. m. [28].

31 R. Galioto, G. Tremont, A. S. Blum, W. C. LaFrance, C. L. Crook, and J. D. Davis, "Depressive symptoms contribute to executive deficits in temporal lobe epilepsy," *J. Neuropsychiatry Clin. Neurosci.*, vol. 29, no. 2, pp. 135–141, 2017.

32 G. Rayner, i. m. [28].

felfedezte a négy szemantikus kategóriát, amelybe a szavak tartoznak, lényegesen jobb eredmény ért el. Az intakt szemantikus organizáció pozitívan befolyásolja a memóriafolyamatokat, segítséget nyújtva a felidőzésben. A kategorizálás ugyanis (mind a taxonomikus, mind a tematika alapú) esszenciális és adaptív kognitív tevékenység, amelynek köszönhetően hatékonyabban tudjuk az információt rendszerezni.³³ A szemantikus organizáció képessége és preferált típusa összefüggést mutathat az edukáció szintjével,³⁴ ez vizsgált betegcsoportunkban is megfigyelhető, hiszen a négy kategóriát felfedező alanyok magasabb iskolázottságúak.

Az SDMT-vel kapcsolatban elmondható, hogy a betegek átlagosan nagyon kevés hibát ejtettek a szimbólum-szám megfeleltetésekor. A vizuális figyelem jellemzésére jól használható a SDMT során ejtett hibák száma: minél több hibát találunk a teszt során, annál súlyosabban érintettek a figyelmi funkciók.³⁵ Megfigyelhető, hogy főként azon alanyok hibáztak legalább egyszer, akiknél egyébként is eltérés igazolódott a teszten. Ahol az elért pontszám a referenciatablázat alapján a kornak és iskolázottságnak megfelelően elvárt tartományban volt, tehát normálisak voltak a végrehajtó funkciók, a feldolgozási és a motoros sebesség, vagyis intakt volt az egyén kognitív státusza, ott a figyelem is épnek bizonyult, így a hibázás valószínűsége alacsony volt.

Analíziseink alapján nem volt különbség a nők és a férfiak csoportja között a teszteken elért pontszámok tekintetében. Ez érdekes tény, mivel például a CVLT eredmények referenciatablázatokhoz való illesztése során figyelembe kellett venni a nemet (ugyanis a nőknél enyhén magasabb pontszámokat várnunk a verbális memória funkcióját illetően) – ezzel szemben a nyers pontértékek tekintetében nincsen nyilvánvaló különbség.

Kognitív károsodás jelenléte és sajátosságai

Kognitív károsodás ismert és gyakran leírt komorbiditás terápiarezisztens epilepsziában.³⁶ Fontos azonban megemlíteni, hogy betegcsoportunkat nem

33 V. Favaretto, A. G. Coni, F. Magani, and J. R. Vivas, "Semantic Memory Organization in Children and Young Adults," *Procedia - Soc. Behav. Sci.*, vol. 140, no. 223, pp. 92–97, 2014.

34 Uo.

35 Kapil Kumar Singh, Arvind Trivedi, Nikunj Jain, and Mohd Irteza, "A comparative study of visual attention in hearing impaired and normal schoolgoing children," *Indian J. Otol.*, vol. 23, no. 3, pp. 261–265, 2018.

36 R. A. Sarkis *et al.*, i. m. [13]

gyógyszerrezisztens epilepsziabetegek képezték: a legtöbb betegnél az alkalmazott antiepileptikummal (vagy antiepileptikum rezsimmel) megfelelő rohamkontrollt sikerült elérni.

Az irodalmi adatok megoszlanak a kognitív eltérések prevalenciájának tekintetében, egyes szerzők szerint akár 60–70%-ban is találkozhatunk valamilyen károsodással a krónikus epilepsziában szenvedő betegek csoportjában,³⁷ míg mások ennél kisebb arányban említenek hanyatlást. Vizsgálatunk során 48%-ban találtunk valamilyen objektivizálható funkcióromlást – ez az adat voltaképpen illeszkedik a más kutatásoknak köszönhetően kialakult képbe.

Összességében az epilepsziabetegségben azonosítható kognitív eltérések szélesebb spektrumot fednek le: egyes betegeknél intakt lehet a kogníció, másoknál szindróma-specifikus érintettség van, bizonyos esetekben globális hanyatlással is találkozhatunk.³⁸ Ez a jelenség igazolódott tanulmányunkban is: a kogníciót érintő esetleges eltérések mértéke és kiterjedése változatos volt.

A potenciálisan azonosított eltérés kétféleképpen is jellemezhető: egyrészt az egyes tesztek esetén a károsodás enyhe, közepes vagy súlyos volta által (amely a referenciatáblázatok alapján volt megállapítható), másrészt aszerint, hogy hány terület volt érintett a vizsgáltak közül (vagyis hány teszten találtunk eltérést).

Valamely teszten kimutatott funkcióromlás az esetek felében nem izoláltan jelentkezett, hanem társult egyéb területet érintő zavarokkal. Fontos észrevétel, hogy nem talákoztunk kizárólag a verbális memóriát érintő hanyatlással: amennyiben károsodott verbális emlékezés volt véleményezhető, a többi teszten is a teljesítmény romlása igazolódott. Ezen tényre magyarázat lehet a különböző funkciók szoros kapcsolata, esetenként a globális hanyatlás jelenléte, továbbá az is, hogy a régi hiedelemmel ellentétben nem olyan élesen elhatárolt a két temporalis lebeny által betöltött szerepkör.³⁹

A legtöbb eltérés az SDMT és a BVMT teszteken mutatkozott. Eredményeinkből úgy tűnik, az SDMT a legszenzitívebb a kognitív eltérések azonosítására – ezt a tényt korábbi tanulmányok is megerősítik.⁴⁰ Másrészt, az említett két teszt főként a jobb temporalis lebeny funkcióinak épségét méri fel, tehát a

37 C. Helmstaedter and J. A. Witt, i. m. [9].

38 B. Hermann *et al.*, “Network, clinical and sociodemographic features of cognitive phenotypes in temporal lobe epilepsy,” *NeuroImage Clin.*, vol. 27, no. June, 2020.

39 M. M. Saling, i. m. [8].

40 R. L. Soiza, A. I. C. Donaldson, and P. K. Myint, “Vaccine against arteriosclerosis: an update,” *Ther. Adv. Vaccines*, vol. 9, no. 6, pp.

legtöbb megnyilvánuló eltérés a jobb oldalhoz kapcsolódik. Egy friss kutatás szerint subdomináns (rendszerint jobb oldali) TLE-ban kiterjedtebb morfológiai károsodást látunk a bal oldali TLE-ban találtakkal szemben.⁴¹ Továbbá valószínűleg az ép bal temporalis lebeny kevésbé képes kompenzálni az ellenoldali érintettség miatt módosult funkciókat.

Az irodalmi adatokból tudjuk, hogy az epilepsziabetegség gyakrabban alakul ki valamilyen neurokognitív kórképben szenvedőknél, mint Alzheimer-kór, vascularis vagy más típusú dementia.⁴² Az átlagpopulációhoz viszonyított prevalenciakülönbség akkor magasabb, ha a kognitív zavarok fiatalabb életkorban kezdődtek vagy ha ismeretlen az etiológia.⁴³ Fontos azonban megjegyezni, hogy a vizsgálatba bevont alanyok közül egyik sem volt korábban demenciával ismert.

A kognitív eltéréseket befolyásoló tényezők

A klasszikus nézettel ellentétben, miszerint a kognitív romlás mértéke korrelál a betegség tartammal és a rohamaktivitással (vagyis az élet során elszenvedett rohamok számával),⁴⁴ számos esetben már a TLE diagnózisának felállítása idején vagy az epilepsziabetegség korai szakaszában is találoztunk károsodott kognícióval. Egyes irodalmi adatok is megerősítik a már diagnózis pillanatában károsodott kognitív funkciók jelenlétét, amely akár strukturális eltérés hiányában is kimutatható lehet.⁴⁵

Elmondható tehát, hogy a betegség tartam önmagában nem prediktora a kogníció épségének. Ez nemcsak a korai betegség szakaszra igaz, hanem a már régebb óta ismert epilepsziabetegek teljesítményére is. Annak ellenére, hogy évek, esetleg évtizedek teltek el a diagnózis felállítása óta, a kognitív funkciók intakt volta megőrzött lehet.

Három beteg esetén kiugróan magas volt az élet során elszenvedett rohamok száma a csoport többi részéhez viszonyítva. Klinikai paramétereiket te-

41 I. Buksakowska *et al.*, “Distinctive Patterns of Seizure-Related White Matter Alterations in Right and Left Temporal Lobe Epilepsy,” *Front. Neurol.*, vol. 10, no. October, pp. 1–10, 2019.

42 X. Wang, S. M. Loi, E. Foster, Z. Chen, D. Velakoulis, and P. Kwan, “Predictors of New-Onset Epilepsy in People With Younger-Onset Neurocognitive Disorders,” *Front. Aging Neurosci.*, vol. 13, no. March, pp. 1–11, 2021.

43 Uo.

44 C. B. Dodrill, i. m. [11].

45 A. B. Bjørke *et al.*, i. m. [12].

kintve nőbetegek voltak, ketten fiatalok és magasán iskolázottak, míg egy időskorú és alacsonyabb iskolai végzettségű. Kiemelendő, hogy a várakozással ellentétben mindhárom alany esetén a kognitív státusz normálisként volt besorolható.

A tesztek kiértékelése és klinikai paraméterekkel való korreláltatása kapcsán azt találtuk, hogy a kognitív károsodás prevalenciája kisebb a magasabb iskolai végzettségűek között az alacsonyabb iskolázottságú csoporthoz viszonyítva. Ez alapján a tanult évek száma és a kognitív státusz épsége összefüggést mutatott. Korábbi tanulmányok is hasonló eredményeket mutattak, így a magasabb iskolázottság egy protektív tényezőnek tekinthető a kogníció épsége szempontjából, amely annak köszönhető, hogy egy nagyobb rezervet jelent a beteg számára.⁴⁶ Ez a jelenség nem csak epilepsziabetegek körében ismert, hanem más kórképek, például agyi vaszkuláris esemény után kialakuló kognitív leépülés tekintetében is megfigyelhető: a magasán iskolázottak esetén jelentősen kisebb a post-stroke dementia kialakulásának veszélye az alacsony és közepes iskolai végzettséggel rendelkezők csoportjához képest.⁴⁷

Fiatal korban normális esetben nem találunk kognitív érintettséget, ugyanis a fiziológiás, öregedéssel járó leépülés csak az ötödik-hatodik évtizedben jelentkezik (habár egyes szerzők szerint sokkal korábban elindul a folyamat).⁴⁸ Ezzel ellentétben a kognitív teszteken tapasztalható eltérések nemcsak az idősebb betegekre jellemzőek, a tanulmányunkba bevont fiatal populáció közel egyharmad arányban érintett. Elmondható, hogy azon fiatal TLE-val ismert betegek, akik esetén kognitív károsodás volt objektívizálható, az alacsonyabb iskolázottságú csoportba tartoztak.

Az elektrofiziológiailag azonosított epileptogén fókuszos oldalisága nem bizonyult befolyásoló tényezőnek sem az eltérések jelenlétének, sem azok jellegének tekintetében. Ez egyrészt megerősítheti azt a nézetet, miszerint a különböző funkciók nem olyan élesen elhatároltak a két féltekei temporalis lebeny között.⁴⁹ Másrészt azt is alátámaszthatja, hogy a rutinban elvégzett EEG nem elég szenzitív és precíz a léziók detektálására.⁵⁰ Ez esetben egy részletes kog-

46 H. Jokeit and A. Ebner, i. m. [14].

47 S. S. Mirza *et al.*, "Higher education is associated with a lower risk of dementia after a stroke or TIA. The Rotterdam study," *Neuroepidemiology*, vol. 46, no. 2, pp. 120–127, 2016.

48 T. A. Salthouse, "When does age-related cognitive decline begin?," *Neurobiol. Aging*, vol. 30, no. 4, pp. 507–514, 2009.

49 M. M. Saling, i. m. [8].

50 S. J. M. Smith, "EEG in the diagnosis, classification, and management of patients with epilepsy," *Neurol. Pract.*, vol. 76, no. 2, 2005.

nitív felmérés pontosabb klinikai diagnózishoz vezethet, főként az epileptogén góc lokalizációjának tekintetében. Ezzel szemben egyes kóros agyi aktivitás-mintázatok gyakori megjelenése összefüggésbe hozható a kognitív állapottal.

A strukturális károsodások kapcsán fontos megemlíteni, hogy az alanyok kognitív státusza és az MRI felvételen esetlegesen vizualizálható lézió között nem volt összefüggés. Érdekes tény, hogy az MRI lézióval rendelkező epilepsziabetegek tulajdonképpen jobban teljesítettek a teszteken, mint a látható lézióval nem rendelkezők. Ennek értékelésekor viszont nem szabad elfelejteni, hogy habár az epilepszia-protokollal készült koponya MRI egy szenzitív vizsgálat, megvannak a korlátai: a mikrostrukturális károsodásokat nem tudja dektálni és – az fMRI-vel ellentétben – nem ad információt a funkcióról.

Az irodalmi adatok alapján a politerápia negatívan befolyásolja a TLE-ban szenvedő betegek kognitív funkcióit, mintegy rizikó tényezőt képezve a hanyatlás felgyorsulására.⁵¹ Ezzel ellentétben a vizsgált csoportban politerápiában részesülő betegeinknél (n=2) intakt volt a kogníció. Emellett a régebbi antiepileptikumok alkalmazása kapcsán általában gyakrabban látunk kognitív eltérést az új típusú szerekhez viszonyítva.⁵² Saját adatainkban viszont nem találtunk jelentős különbséget a gyógyszerek kognitív státuszra kifejtett hatását tekintve. Eddigi eredményeink alapján tehát az alkalmazott gyógyszerek száma és típusa, illetve az egyén kognitív státusza között nem találtunk összefüggést.

Klaszter analízis értelmezése

A vizsgált paramétereket tekintve (kor, élet során elszenvedett összrohamszám, CVLT, BVMT és SDMT pontszámok, illetve interictalis és lassú hullámú aktivitás) elmondható, hogy a legmeghatározóbb tényezőnek a klaszterezési szempontból a kor, valamint a BVMT eredménye mutatkozott.

Idős korban fizioiogiás esetben is hanyatlik a kogníció, így ez csak korlátozottan értékelhető. Ugyanakkor a kognitív tesztek elemzése során, a referenciatáblázatokhoz való illesztésnél figyelembe vettük az életkort. Ezáltal eldönthető, hogy mi az a teljesítményromlás, ami a fiatal populációhoz képest áll fenn, amely a természetes öregedésnek tudható be és mi az, amely a korban illesztett egészséges kontrollokhoz képest látható és az epilepsziabetegséghez kötődik.

51 R. A. Sarkis *et al.*, i. m. [13].

52 Uo.

A másik jelentősen meghatározó klaszterezési tényező a BVMT pontszáma volt. Megjegyzendő, hogy ez a jobb oldali temporalis lebeny működésének intakt vagy károsodott voltával van összefüggésben. Úgy tűnik tehát, hogy a jobb féltekei léziók (amelyek nem minden esetben láthatóak képalkotó felvételeken) fontos csoportosítási szempontot jelentenek. Utalok ismételt arra a megfigyelésre, miszerint jobb oldali (subdomináns féltekei) TLE esetén kiterjedtebb morfológiai károsodásokat látunk,⁵³ és feltehetően az ép bal temporalis lebeny kevésbé képes kompenzálni a kiesett vagy másodult funkciókat.

Mindemellett kis mértékben a lassú hullám aktivitás és az interictalis epileptiform aktivitás is kifejezettebb volt, amennyiben kognitív károsodás jelenléte igazolódott.

Következtetések

Vizsgált betegcsoportunkban a kognitív károsodás jelenléte és mértéke nem mutat összefüggést a klinikai vizsgálati paraméterekkel, mint betegségtartam, rohamaktivitás. Ellenben a magasabb iskolázottság bizonyos fokú védelmet jelenthet a hanyatlás ellen azáltal, hogy egy nagyobb kognitív rezervet képez. Továbbá egyik gyógyszerről sem állítható, hogy protektívebb lenne a többenél a kogníció szempontjából. Az MRI-vel esetlegesen látható góc jelenléte nem bizonyult meghatározó tényezőnek az objektivizált eltéréseket tekintve. Az EEG által meghatározott fókusz oldalisága nem, ellentétben az interictalis epileptiform és a lassú hullám aktivitás előfordulásának gyakorisága összefüggésbe hozható volt a kognitív státusszal.

Az SZTE ÁOK Szent-Györgyi Albert Klinikai Központ, Neurológiai Klinikán vizsgált, TLE-val ismert, nem terápiarezisztens betegcsoportunkban az esetek jelentős hányadában volt kimutatható kognitív károsodás, amely akár korai betegségszakaszban is megjelenhet és a fiatal populáció is érintett.

Limitációk

Fontos megemlíteni, hogy megfigyeléseink egy viszonylag kis betegcsoport klinikai vizsgálati paraméterein és kognitív felmérése során nyert adatain ala-

53 I. Buksakowska *et al.*, i. m. [40].

pulnak. A továbbiakban tehát egy nagyobb populáció bevonása szükséges a pontosabb összefüggések megtalálása érdekében.

Az EEG vizsgálatról elmondható, hogy nem minden esetben jó a lokalizációs képessége, vagyis nem feltétlenül van azon az oldalon a strukturális károsodás, ahol az EEG aktivitás erre utal. Kiemelendő, hogy a kognitív tesztek lokalizáló szerepe a betegség elején nagyobb lehet.

Mindemellett a strukturális károsodások jelenléte a klinikai rutinban látott MRI képek alapján lett megállapítva és kiterjesztettebb analízis (mint atrófia analízis, morfometria analízis) nem történt. Célunk a jövőben a mélyebb imagisztikai analízis, amely az MRI vizsgálat szenzitivitásának növekedését vonja maga után.

Szanyi István

Részecskekeltéssel járó diffraktív proton–proton-ütközések modellezése*

A teljes proton-proton szórási hatáskeresztmetszet közel egyötödét a diffraktív folyamatok járulékaik adják LHC energiákon. Jelen munkában a diffraktív folyamatokkal járó proton-proton ütközéseket modellezem a Regge elmélet keretén belül a faktorizációs szabály alkalmazásával. Alapul véve a korábbi ismereteket, miszerint a rugalmatlan proton-pomeron vertex járuléka az egyszeres és a dupla diffrakciós folyamatok differenciális hatáskeresztmetszeteihez a proton szerkezeti függvény segítségével adható meg, a modellezést a centrális diffrakciós folyamatokra is kiterjesztem, ahol a jelenlévő pomeron-pomeron vertex járulékát a pomeron szerkezeti függvény segítségével adom meg. A pomeron szerkezeti függvényt a virtuális foton szerkezeti függvénnyel analóg módom írom fel úgy, hogy az a proton szerkezeti függvényhez hasonlóan tartalmazza a diffraktív folyamatokban keletkező rezonanciák járulékait is. A modelleket felhasználva becsléseket adok a LHC mérésekre.

1 Bevezetés

Az Európai Nukleáris Kutatási Szervezet (CERN) részecskegyorsítója, a Nagy Hadronütköztető (LHC), közel tíz éve szolgáltat mérési adatokat az élvonalbeli részecskefizikai kutatások számára. Az LHC második nagy leállása (LS2) után idén, 2022-ben kezdi meg harmadik adatfelvételi időszakát (Run 3), amely során többek között részecskekeltéssel járó diffraktív proton-proton (pp) ütközéseket is mérnek.

* Jelen kutatás a Márton Áron Szakkollégium program keretén belül valósult meg.

Ebben a munkában a diffraktív eseményekkel járó proton-proton ütközéseket elméleti úton vizsgálom. Ezeket a folyamatokat (1. és 2. ábra) nagy üres, részecskekeltés nélküli térbeli tartományok, nagy pszeudorapiditás-rések, $\Delta\eta$ -k, jellemzik a vákuum kvantumszámaival rendelkező kvantumok cseréje, a Pomeron csere dominanciájából fakadóan. Ahogy azt az 1a. ábrán láthatjuk, rugalmas szórás (EL) esetén nem keletkeznek új részecskék, a protonok nem bomlanak fel, a pomeron csak energiát és impulzust közvetít az ütköző protonok között. Az egyszeres diffrakció (SD) esetén (1b. ábra) az egyik proton már disszociál (felbomlik) és belőle új részecskék keletkeznek. Dupla diffrakcióban (DD) pedig mindkét proton disszociál (1c. ábra). A centrális diffrakció (CD) során (2a. ábra) a virtuális pomeronok ütközése következtében keletkeznek új, valódi részecskék a protonok közötti tartományban. Kevert folyamatok is bekövetkezhetnek. Ez olyankor történhet például, amikor a centrális diffrakciót egyszeres (CDS) vagy dupla diffrakció (CDD) is kíséri (2b. és 2c. ábra). Ezenkívül még olyan diffraktív folyamatok is elképzelhetőek, mikor többszörös pomeron-pomeron kölcsönhatás következtében középen nem csak egy, de több nagy rapiditás réssel elválasztott részecskekeltési tartomány jön létre. Az ilyen folyamatokra a MCD rövidítést használom, azonban ezekkel ebben a munkában nem foglalkozom.

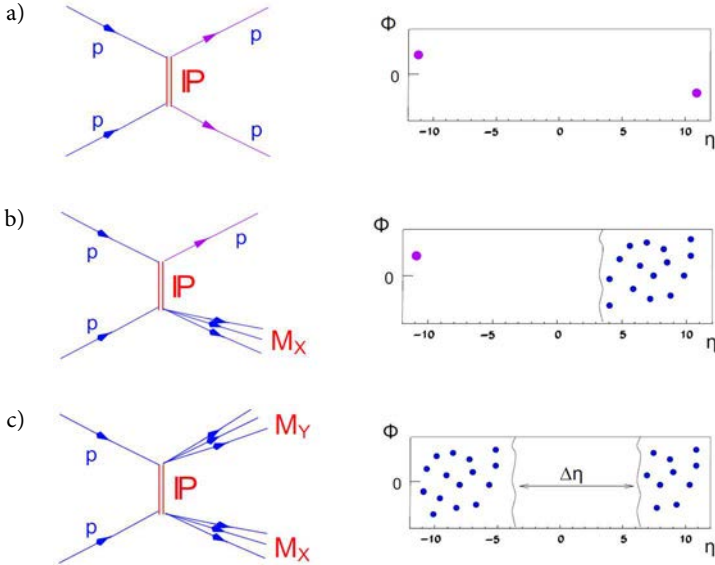
A teljes proton-proton szórási hatáskeresztmetszet (σ_{tot}) a teljes rugalmas (σ_{el}) és rugalmatlan (σ_{in}) hatáskeresztmetszetek összege: $\sigma_{tot} = \sigma_{el} + \sigma_{in}$. A σ_{in} a diffraktív σ_d és az általános, nem diffraktív σ_{nd} teljes hatáskeresztmetszetek összegeként adható meg: $\sigma_{in} = \sigma_d + \sigma_{nd}$. A σ_d tehát a diffraktív folyamatok teljes hatáskeresztmetszeteiből kap járulékat: $\sigma_d = 2\sigma_{SD} + \sigma_{DD} + \sigma_{CD} + 2\sigma_{CDS} + \sigma_{CDD} + \sigma_{MCD}$. A teljes proton-proton szórási hatáskeresztmetszet közel egyötödét a diffraktív folyamatok járulékaik adják. A diffraktív komponens közel 80%-át az SD és DD folyamatok járulékaik teszik ki.

Az LHC elég nagy ütközési energiát biztosít ahhoz, hogy a diffraktív folyamatokban egzotikus részecskék keletkezzenek: az elemi gluonok kötött állapotából kialakuló gluonlabdák és az elemi, nagy tömegű kvarkok illetve antikvarkok kötött állapotából kialakuló mezonok, barionok és antibarionok. Emiatt ez a tudományterület nagy nemzetközi érdeklődésnek örvend.

Az 1970-es években Jaroszkiewicz és Landshoff az egyszeres diffrakció folyamatában a differenciális hatáskeresztmetszet proton-pomeron vertexből

* Az egyszeres diffrakciót tartalmazó folyamatok teljes hatáskeresztmetszetei előtt megjelenik egy kettes szorzó, arra utalva, hogy nem csak a $pp \rightarrow pX$, de a $pp \rightarrow Xp$ folyamat is végbemehet egyenlő valószínűséggel, minek következtében keresztmetszeteik egyformák.

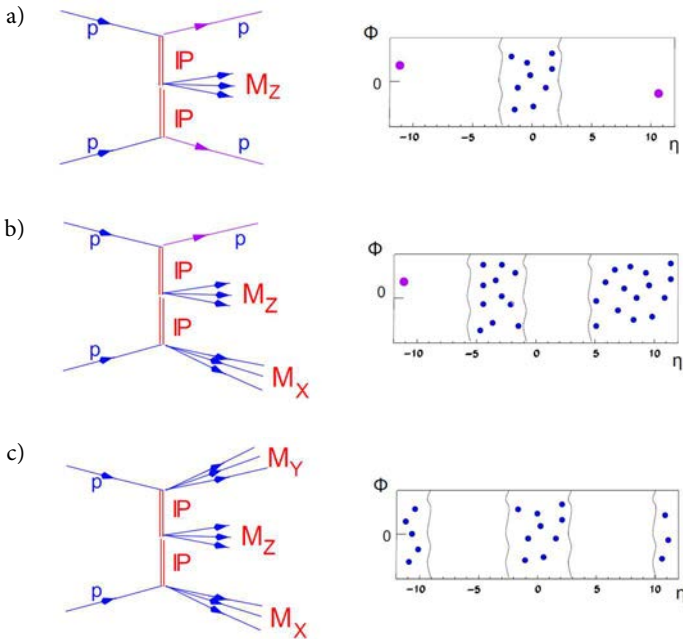
jövő járulékára a proton szerkezeti függvényt használta.¹ Ezt az alapötletet kihasználva témavezetőm és kutatótársai 2011-ben a rezonanciák járulékat is figyelembe véve az egyszeres diffrakció folyamatát vizsgálták,² majd ezt az elméletet 2012-ben a dupla diffrakcióra is kiterjesztették.³ A jelen tanulmányban

1. ábra: Proton-proton ütközési folyamatok: a) rugalmas ütközés (EL), b) egyszeres diffrakció (SD) és c) dupla diffrakció (DD). Bal oldalon a folyamatok diagramjait láthatjuk, ahol \mathbb{P} a folyamatban domináns kicserélődő részecskét, a pomeront jelöli továbbá az M_X és M_Y a folyamat során keletkezett részecskék tömegét jelölik. A jobb oldalon pedig a folyamatok fázistérbeli ábrázolásait láthatjuk, ahol Φ a nyílra merőleges síkbeli szöget, míg η a pszeudorapiditást jelöli.

-
- 1 G. A. Jaroszkiewicz and P. V. Landshoff, *Phys. Rev. D* 10, 170 (Jul 1974), doi:10.1103/PhysRevD.10.170.
 - 2 L. Jenkovszky, O. E. Kuprash, J. W. Lämssä, V. K. Magas and R. Orava, *Phys. Rev. D* 83, 056014 (Mar 2011), doi:10.1103/PhysRevD.83.056014; L. Jenkovszky, O. Kuprash, J. Lamsa and R. Orava, *Mod. Phys. Lett. A* 26, 2029 (2011), <http://arxiv.org/abs/1106.3299>, doi:10.1142/S0217732311036346.
 - 3 L. Jenkovszky, O. Kuprash, R. Orava and A. Sali, *Odessa Astron. Pub.* 25, 102 (2012), <http://arxiv.org/abs/1211.5841>, doi:10.1134/S1063778814120072.

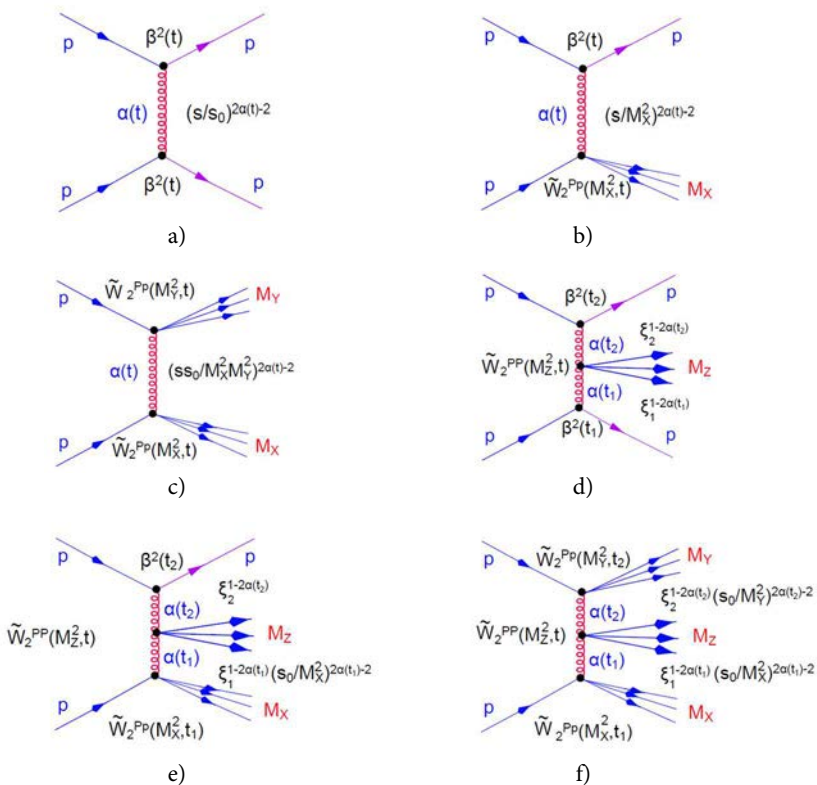
célom az, hogy továbbblépjek és a centrális diffrakciós folyamatokat is modellezem. Az egységességre törekedve, a rugalmas szórás modelljével kiindulva, felírom az egyszeres és dupla diffrakciós folyamatok hatáskeresztmetszeteit, ezt követően a centrális diffrakciós folyamatok hatáskeresztmetszeteit is.

2. ábra: Proton-proton ütközési folyamatok: a) centrális diffrakció (CD), b) centrális+egyszeres diffrakció (CDS) és c) centrális+dupla diffrakció (CDD). Bal oldalon a folyamatok diagramjait láthatjuk, ahol \mathbb{P} a folyamatban domináns kicserélődő részecskét, a pomeront jelöli továbbá az M_X , M_Y és M_Z a folyamat során keletkezett részecskék tömegét jelölik. A jobb oldalon pedig a folyamatok fázistérbeli ábrázolásait láthatjuk, ahol Φ a nyálábra merőleges síkbeli szög, míg η a pszeudorapiditást jelöli.

2 Diffrakciós folyamatok modelljei

Ha a kis impulzuscserékkel kísért ütköző protonok energiája elegendően nagy, a folyamatokban a gluonikus pomeron csere dominál, a mezonikus reggeon cserék járuléka elhanyagolhatóan kicsi. Ez érvényesül az LHC energiák esetén, így Regge faktorizáció van érvényben. Ez utóbbi azt jelenti, hogy az adott folyamatot jellemző amplitúdó és annak abszolútértéknyezetével arányos differenciális hatáskeresztmetszet, vertex és propagátor járulékok szorzataként írható fel. A 3. ábra mutatja a rugalmas és diffraktív folyamatok differenciális hatáskeresztmetszeteihez tartozó vertex és propagátor járulékokat.

3. ábra: Proton-proton ütközési folyamatok diagramjai a differenciális hatáskeresztmetszeteiket meghatározó vertex és propagátor járulékok feltüntetésével.

A 3a. ábra a rugalmas proton-proton szórás diagramja, ahol a folyamat differenciális hatáskeresztmetszetét meghatározó vertex és propagátor járulékok is fel vannak tüntetve. A pomeront az $\alpha(t)$ Regge trajektória adja meg, a proton-pomeron rugalmas vertexeket pedig a $\beta(t)$ proton-pomeron csatolás jellemzik. A pomeron cserét egy s -től függő propagátor adja meg.* Ennek megfelelően a rugalmas szórás differenciális hatáskeresztmetszetére a következő modellt írhatjuk fel:

$$(1) \quad \frac{d\sigma_{EL}}{dt} = A_{EL}\beta^2(t)\beta^2(t)|\eta(t)|^2 \left(\frac{s}{s_0}\right)^{2\alpha(t)-2},$$

ahol A_{EL} szabad paraméterként jelenik meg, magába foglalja a különböző konstans faktorokat és megadja a helyes dimenziót. A proton-pomeron csatolás esetén egy egyszerű választással élek: $\beta^2(t) = e^{bt}$, ahol b szabad paraméter és értéke $b \approx 1.97 \text{ GeV}^{-2}$.⁴ Az $\alpha(t)$ pomeron trajektóriára is a legegyszerűbb választással élek, azt lineárisnak választom meg: $\alpha(t) = 1 + \epsilon + \alpha't$, ahol $\epsilon \approx 0.08$ és $\alpha' \approx 0.3 \text{ GeV}^{-2}$.⁵ Az $\eta(t)$ az ún. szignatúra faktor: $\eta(t) = e^{-i\frac{\pi}{2}\alpha(t)}$, amelynek járuléka a differenciális hatáskeresztmetszethez $|\eta(t)|^2 = 1$. Ennek következtében a szignatúra faktort odaértem, de nem írom ki expliciten a munka további részében.

LHC energiákon tehát a domináns járulékot a rugalmas és a részecskekeléssel járó diffraktív szórás leírásban a pomeron adja. Jelen van azonban az odderon járulék is, amelyre nemrégiben a közreműködésemmel sikerült felfedezést jelentő, 5σ -nál nagyobb statisztikai szignifikanciájú bizonyítékot találni.⁶ Mindazonáltal az odderon járuléka még mindig sokkal kisebb a pomeronéhoz képest, ezért a jelen egyszerű modellben csak az utóbbi járulékát veszem figyelembe.

A 2. és 3. jegyzetben feltüntetett munkákban alkalmazott formalizmusban a rugalmatlan proton-pomeron vertexek járuléka az SD és DD diagramjaiban a mélyen rugalmatlan elektron-proton szórás elméletében megjelenő proton

* A t és s mennyiségek Mandelstam változók, amelyek megfelelően az átadott négyesimpulzus-négyzetet és a tömegközépponti energia-négyzetet jelentik.

4 I. Szanyi, L. Jenkovszky, R. Schicker and V. Svintozelskyi, *Nucl. Phys. A* 998, 121728 (2020), <http://arxiv.org/abs/1910.02494>, doi:10.1016/j.nuclphysa.2020.121728.

5 Uo. [5]

6 TOTEM, Do Collaboration (V. M. Abazov ... I. Szanyi *et al.*), *Phys. Rev. Lett.* 127, 062003 (2021), <http://arxiv.org/abs/2012.03981>, doi:10.1103/PhysRevLett.127.062003; T. Csorgo and I. Szanyi, *Eur. Phys. J. C* 81, 611 (2021), <http://arxiv.org/abs/2005.14319>, doi:10.1140/epjc/s10052-021-09381-5; T. Csörgő, T. Novak, R. Pasechnik, A. Ster and I. Szanyi, *Eur. Phys. J. C* 81, 180 (2021), <http://arxiv.org/abs/1912.11968>, doi:10.1140/epjc/s10052-021-08867-6.

szerkezeti függvénnyel fejezhetőek ki. A Regge faktorizáció alkalmazásával a 3b. ábra alapján tehát az SD differenciális hatáskeresztmetszet az LHC energiartományában a következőképp írható fel:

$$2 \cdot \frac{d^2 \sigma_{SD}}{dt dM_X^2} = A_{SD} \beta^2(t) \tilde{W}_2^{PP}(M_X^2, t) \left(\frac{s}{M_X^2} \right)^{2\alpha_P(t)-2}, \quad (2)$$

ahol is a \tilde{W}_2^{PP} az F_2^p proton szerkezeti függvénnyel van kapcsolatban, $\tilde{W}_2^{PP}(M_X^2, t) \sim F_2^p(M_X^2, t)$, melynek pontos alakját a 3. szakaszban részletezem.

Ha a második rugalmas proton-pomeron vertex is rugalmatlanná válik, akkor a dupla diffrakció esetét kapjuk, melynek differenciális hatáskeresztmetszete a 3c. ábra alapján:

$$\frac{d^3 \sigma_{DD}}{dt dM_X^2 dM_Y^2} = A_{DD} \tilde{W}_2^{PP}(M_X^2, t) \tilde{W}_2^{PP}(M_Y^2, t) \left(\frac{ss_0}{M_X^2 M_Y^2} \right)^{2\alpha_P(t)-2}. \quad (3)$$

A következőkben kiterjesztem ezt a formalizmust a centrális diffrakciós folyamatokra is. Ebben a folyamatban a középső PP vertex járulékat, ami M_Z tömegű bozonikus állapotot hoz létre, a mélyen rugalmatlan pomeron-pomeron szórást jellemző pomeron szerkezeti függvény segítségével írom fel.

A 3d., 3e. és 3f. ábráknak megfelelően a CD, CDS és CDD folyamatok hatáskeresztmetszetei a következők:

$$\frac{d^4 \sigma_{CD}}{dt_1 dt_2 d\xi_1 d\xi_2} = A_{CD} \beta^2(t_1) \beta^2(t_2) \tilde{W}_2^{PP}(M_Z^2, t_1, t_2) \xi_1^{1-2\alpha_P(t_1)} \xi_2^{1-2\alpha_P(t_2)}, \quad (4)$$

$$2 \cdot \frac{d^5 \sigma_{CDS}}{dt_1 dt_2 d\xi_2 d\xi_2 dM_X^2} = A_{CDS} \beta^2(t_2) \tilde{W}_2^{PP}(M_X^2, t_1) \tilde{W}_2^{PP}(M_Z^2, t_1, t_2) \times \xi_1^{1-2\alpha_P(t_1)} \left(\frac{s_0}{M_X^2} \right)^{2\alpha(t_1)+2} \xi_2^{1-2\alpha_P(t_2)}, \quad (5)$$

$$\frac{d^6 \sigma_{CDD}}{dt_1 dt_2 d\xi_2 d\xi_2 dM_X^2 dM_Y^2} = A_{CDD} \tilde{W}_2^{PP}(M_X^2, t_1) \tilde{W}_2^{PP}(M_Y^2, t_2) \tilde{W}_2^{PP}(M_Z^2, t_1, t_2) \times \xi_1^{1-2\alpha_P(t_1)} \left(\frac{s_0}{M_X^2} \right)^{2\alpha(t_1)+2} \xi_2^{1-2\alpha_P(t_2)} \left(\frac{s_0}{M_Y^2} \right)^{2\alpha(t_2)+2}, \quad (6)$$

ahol $M_Z^2 = \xi_1 \xi_2 s$ és \tilde{W}_2^{PP} a F_2^p pomeron szerkezeti függvénnyel arányos: $\tilde{W}_2^{PP}(M_X^2, t) \sim F_2^p(M_X^2, t)$, amelyet a 3. szakaszban részletezek.* A ξ a pome-

* Az $M_Z^2 = \xi_1 \xi_2 s$ nem egzakt egyenlőség. Ha a két bejövő proton négyesimpulzusa p_1 és p_2 , akkor $\xi_1 p_1$ négyesimpulzust visz el az egyik pomeron és $\xi_2 p_2$ négyesimpulzust a másik. Ebből a centrális rendszer tömege, $M_Z^2 = (\xi_1 p_1 + \xi_2 p_2)^2 = (\xi_1^2 + \xi_2^2) m_p^2 + 2\xi_1 \xi_2 (s/2 - m_p^2)$, ami az $m_p^2 \ll s$ esetben $M_Z^2 \approx \xi_1 \xi_2 s$, ahol m_p a proton tömege.

ron és a proton négyes-impulzusának aránya, tehát azt mutatja, hogy a pomeron a proton négyes-impulzusának hányad részét viszi el. Az A_{CD} , A_{CDS} és A_{CDD} paraméterek értékeit az illesztésekből kapott A_{SD} és A_{DD} paraméterek alapján lehet becsülni. A proton-proton ütközésekben végbemenő centrális diffrakciós folyamatok hatáskeresztmetszeteire egyelőre nem elérhető publikus adat. A centrális diffrakció esetén így becsléseket tudok adni a jövőben publikussá váló és/vagy elvégzendő mérések eredményeire.

3 A Pp és PP vertexek járulékai

A 2. fejezetben ismertetett elméleti modellek akkor lesznek teljesen meghatározottak ha a proton és pomeron szerkezeti függvényekkel kapcsolatban lévő \tilde{W}_2^{Pp} és \tilde{W}_2^{PP} függvényeket meghatározzuk. A \tilde{W}_2^{Pp} alakja korábbi munkákban már megjelenik:⁷

$$(7) \quad \tilde{W}_2^{Pp}(M_X^2, t) \equiv \frac{W_2^{Pp}(M_X^2, t)}{2m_p},$$

ahol

$$(8) \quad W_2^{Pp}(M_X^2, t) = \frac{F_2^p(M_X^2, t)}{v(M_X^2, t)},$$

$$F_2^p(M_X^2, t) = -t(1-x)4\pi\alpha(1-4m_p^2x^2/t)\sigma_t^{Pp}(M_X^2, t),$$

σ_t^{Pp} a teljes proton-pomeron hatáskeresztmetszet, m_p a proton tömege és

$$(9) \quad x \equiv x(M_X^2, t) = \frac{-t}{M_X^2 - m_p^2 - t},$$

$$(10) \quad v(M_X^2, t) = \frac{-t}{2m_p x(M_X^2, t)}.$$

A teljes Pp hatáskeresztmetszetet a következőképp írhatjuk:

$$(11) \quad \sigma_t^{Pp}(M_X^2, t) = \sigma_{t,0}^{Pp}(M_X^2, t) + \sigma_{t,res}^{Pp}(M_X^2, t), \quad \text{ahol}$$

$$(12) \quad \sigma_{t,0}^{Pp}(M_X^2, t) = \sigma_0 \left(\frac{M_X^2}{s_0} \right)^{\alpha(t)-1}, \quad \text{és}$$

$$(13) \quad \sigma_{t,res}^{Pp}(M_X^2, t) = \frac{8\pi}{P_{CM}M_X} \text{Im} A_{res}^{Pp}(M_X^2, t),$$

továbbá $\sigma_0 = 2.82 \text{ mb}$ vagy 7.249 GeV^{-2} ,⁸ $P_{CM} = \frac{M_X^2 - m_p^2}{2(1-x)} \sqrt{\frac{1-4m_p^2x^2/t}{M_X^2}}$ és x

a (9) képlet által megadott. A $\sigma_{t,0}^{Pp}$ a Pp teljes hatáskeresztmetszet rezonan-

7 Ld. a 2. és 3. lábjegyzetben szereplő tételeket.

8 R. Ciesielski and K. Goulianos, *PoS ICHEP2012*, 301 (2013), <http://arxiv.org/abs/1205.1446>, doi:10.22323/1.174.0301.

ciákat nem tartalmazó, háttérszerű komponense, míg a $\sigma_{t,res}^{PP}$ a diffraktív folyamatban keletkező rezonanciák, a hamar elbomló részecskék járulékát adja meg.

A PP vertex járuléka az $Im A_{res}^{PP}(M_X^2, t)$ megadásával lesz teljes. Mivel a PP teljes hatáskeresztmetszetet kis tömegeknél a nukleon rezonanciák határozzák meg, ezért az amplitúdó képzetes részére a következő képletet írhatjuk:⁹

$$Im A^{PP}(M_X^2, t) = \sum_J \frac{[f(t)]^{J+3/2} \Delta m \alpha_{N^*}(M_X^2)}{(J - \alpha_{N^*}(M_X^2))^2 + (Im \alpha_{N^*}(M_X^2))^2}, \quad (14)$$

ahol α_{N^*} a nukleon trajektória,

$$f(t) = (1 - t/t_0)^{-2}, \quad (15)$$

és $t_0 = 0.71 \text{ GeV}^2$. A nukleon trajektória explicit alakja megtalálható ugyanott. A rezonanciák ezen a trajektórián $J = 5/2, 9/2, 13/2, \dots$ teljes impulzusmo-mentumokkal jelennek meg. A domináns nukleon trajektória mellett még más barion trajektóriák (például a Δ^* trajektória) is járulékot adhatnak, de mi-vel szerepük másodlagos kisebb tömegeknél, így most ezeket elhanyagolom.

A PP vertex járuléka a differenciális hatáskeresztmetszethez:

$$\tilde{W}_2^{PP}(M_Z^2, t_1, t_2) \equiv \frac{F_2^P(M_Z^2, t_1, t_2)}{v^P(M_Z^2, t_1, t_2)}, \quad (16)$$

ahol

$$F_2^P(M_Z^2, t_1, t_2) = \frac{-t_1}{4\pi^2 \alpha \sqrt{|t_1| - \frac{4x^P x^P t_1 t_2}{|t_1|}}} \sigma_t^{PP}(M_Z^2, t_1), \quad (17)$$

a pomeron szerkezeti függvény a virtuális foton szerkezeti függvény esetéhez analóg módon,¹⁰ továbbá

$$x^P \equiv x^P(M_Z^2, t_1, t_2) = \frac{-t_1}{M_Z^2 - t_1 - t_2}, \quad (18)$$

$$v^P(M_Z^2, t_1, t_2) = \frac{1}{2}(M_Z^2 - t_1 - t_2). \quad (19)$$

A teljes PP hatáskeresztmetszetet a következőképp írhatjuk:

$$\sigma_t^{PP}(M_Z^2, t_1) = \sigma_{t,0}^{PP}(M_Z^2, t_1) + \sigma_{t,res}^{PP}(M_Z^2, t_1), \quad (20)$$

9 L. Jenkovszky, O. E. Kuprash, J. W. Lamsa, V. K. Magas and R. Orava, *Phys. Rev. D* 83, 056014 (Mar 2011), doi:10.1103/PhysRevD.83.056014.

10 C. Berger and W. Wagner, *Physics Reports* 146, 1 (1987), doi:https://doi.org/10.1016/0370-1573(87)90012-3.

ahol a $\sigma_{t,0}^{PP}$ háttérszerű komponenszt a $\sigma_{t,0}^{PP}$ -vel veszem azonosnak,¹¹

$$(21) \quad \sigma_{t,res}^{PP}(M_Z^2, t_1) = \frac{8\pi}{P_{CM} M_Z} \text{Im} A_{res}^{PP}(M_Z^2, t_1),$$

továbbá $P_{CM} = \frac{M_Z^2 - t_2}{2(1-x)} \sqrt{\frac{1-4t_2x^2/t_1}{M_Z^2}}$ és x , (18) képlet által megadott, $x \equiv x^P$. A

teljes hatáskeresztmetszet rezonanciákat tartalmazó $\sigma_{t,res}^{PP}$ komponensét a szórási amplitúdó imaginárus része határozza meg:¹²

$$(22) \quad \Im m A^{PP}(M_Z^2, t_1) = \sum_{i=f,P} \sum_J \frac{[f_i(t_1)]^{J+2} \Im m \alpha_i(M_Z^2)}{(J - \text{Re} \alpha_i(M_Z^2))^2 + (\Im m \alpha_i(M_Z^2))^2},$$

ahol az i index végigfut azokon a trajektóriákon, amely járulékot ad az amplitúdóba, és minden egyes trajektória esetén összegzés történik a J teljes impulzusmomentumú kötött állapotokon. Az $f_i(t)$ pólus reziduum tagot minden trajektória esetén azonosnak választom meg és a (15) képlettel definiálom.

A $PP \rightarrow M_Z^2$ pomeron-pomeron csatorna a pomeron és az f -mezon csatornához csatolódik a kvantumszámok megmaradásának következtében. Ennek megfelelően a PP teljes hatáskeresztmetszet kiszámolásához a gluonikus pomeron trajektória mellett figyelembe kell vennünk az $f_0(980)$ és $f_2(1270)$ mezonikus rezonanciákhoz kapcsolódó trajektóriákat is.¹³

4 A részecskekeltéssel járó diffraktív szórások teljes hatáskeresztmetszetei

A differenciális hatáskeresztmetszetek kiszámítása előtt rögzíteni kell az A_i , $i = \{SD, DD, CD, CD_S, CD_D\}$ normalizációs tényezőket. A kutatás jelenlegi fázisában a numerikus számolásokat az SD, DD és CD folyamatokra végeztem el. Ezeket az eredményeket részletezem a dolgozat következő részében. A CD_S és CD_D folyamatokkal kapcsolatos numerikus számolások a kutatás következő fázisát fogják képezni a későbbiekben.

11 R. Ciesielski and K. Goulianos, *PoS ICHEP2012*, 301 (2013), <http://arxiv.org/abs/1205.1446>, doi:10.22323/1.174.0301.

12 R. Fiore, L. Jenkovszky and R. Schicker, *Eur. Phys. J. C* 78, 468 (2018), <http://arxiv.org/abs/1711.08353>, doi:10.1140/epjc/s10052-018-5907-9.

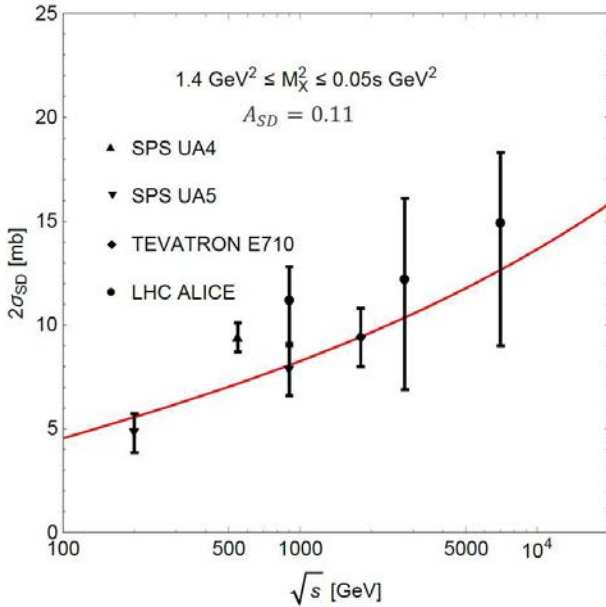
13 Ezek explicit alakjait lásd: R. Fiore, L. Jenkovszky and R. Schicker, *Eur. Phys. J. C* 78, 468 (2018), <http://arxiv.org/abs/1711.08353>, doi:10.1140/epjc/s10052-018-5907-9; I. Szanyi, L. Jenkovszky, R. Schicker and V. Svintozelskyi, *Nucl. Phys. A* 998, 121728 (2020), <http://arxiv.org/abs/1910.02494>, doi:10.1016/j.nuclphysa.2020.121728.

Az SD folyamat teljes integrális hatáskeresztmetszetét a következőképp kaphatjuk meg:

$$2\sigma_{SD} = \int_{M_X^2_{min}}^{M_X^2_{max}} dM_X^2 \int_{t_{min}}^{t_{max}} dt 2 \cdot \frac{d\sigma_{SD}^2}{dM_X^2 dt}, \quad (23)$$

ahol esetünkben $M_X^2_{min} = 1.4 \text{ GeV}^2$, az effektív diffrakciós küszöb,¹⁴ $M_X^2_{max} = 0.05s \text{ GeV}^2$, $t_{min} = -\infty \text{ GeV}^2$ és $t_{max} = 0 \text{ GeV}^2$ (bár a gyakorlatban általában elegendő $t_{min} = -1 \text{ GeV}^2$ értéket venni, mivel a differenciális hatáskeresztmetszet a $|t|$ függvényében exponenciálisan csökken).

A 4. ábra mutatja a modelltől számolt teljes integrális hatáskeresztmetszetet az SD folyamatra a kísérleti adatokkal összehasonlítva. Láthatjuk, hogy a kísérleti adatok trendjét a modell jól reprodukálja. Az adatok és a modell összevetéséből a normalizációs tényező értéke az SD folyamatra $A_{SD} = 0.11$.

4. ábra: Az SD folyamat teljes integrális hatáskeresztmetszetének energiafüggése az $1.4 \leq M_X^2 \leq 0.05s \text{ GeV}^2$ tömeg-négyzet tartományban.

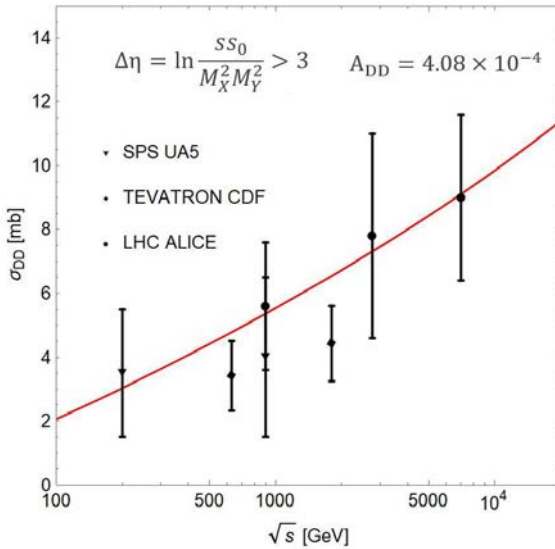
14 K. A. Goulianos, *Phys. Lett. B* 358, 379 (1995), <http://arxiv.org/abs/hep-ph/9502356>, doi:10.1016/0370-2693(95)01023-J [Erratum: *Phys.Lett.B* 363, 268 (1995)].

Hasonlóan a DD folyamat teljes integrális hatáskeresztmetszete a következő:¹⁵

$$(24) \quad \sigma_{DD} = \int_{M_X^2 \min}^{M_X^2 \max} dM_X^2 \int_{M_Y^2 \min}^{M_Y^2 \max} dM_Y^2 \int_{t \min}^{t \max} dt \frac{d\sigma_{DD}^3}{dM_X^2 dM_Y^2 dt},$$

ahol esetünkben $M_X^2 \min = 1.4 \text{ GeV}^2$, $M_X^2 \max = 0.05 s s_0 / M_Y^2 \min \text{ GeV}^2$, $M_Y^2 \min = 1.4 \text{ GeV}^2$, $M_Y^2 \max = 0.05 s s_0 / M_Y^2 \min \text{ GeV}^2$, $s_0 = 1 \text{ GeV}^2$, $t \min = 0 \text{ GeV}^2$ és $t \max = -\infty \text{ GeV}^2$.

Az 5. ábra mutatja a modelltől számolt teljes integrális hatáskeresztmetszetet a DD folyamatra a kísérleti adatokkal összehasonlítva. Láthatjuk, hogy a kísérleti adatok trendjét a modell jól reprodukálja. Az adatok és a modell összehasonlításából a normalizációs tényező értéke a DD folyamatra $A_{DD} = 4.08 \times 10^{-4}$.

5. ábra: Az DD folyamat teljes integrális hatáskeresztmetszetének energiafüggése a $\Delta\eta > 3$ pszeudorapiditás-rés tartományban.

A CD folyamat esetén érdemes átírni a modellt a $\Delta\eta$ pszeudorapiditás-rés és η_c pszeudorapiditás-középpont változók segítségével:¹⁶

¹⁵ Uo.

¹⁶ K. A. Goulios, Diffraction in QCD, in *Corfu Summer Institute on Elementary Particle Physics (Corfu 2001)*, (2001), <http://arxiv.org/abs/hep-ph/0203141>.

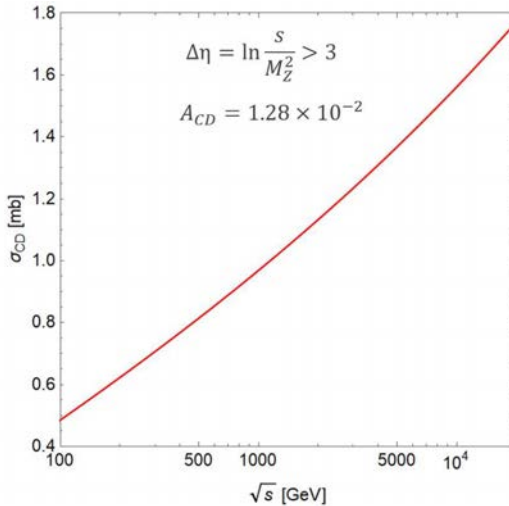
$$\frac{d^4\sigma_{CD}}{dt_1 dt_2 d\Delta\eta d\eta_c} = A_{CD} \beta^2(t_1) \beta^2(t_2) \tilde{W}_2^{pp}(s e^{-\Delta\eta}, t_1, t_2) \times e^{\frac{1}{2}[\alpha_P(t_1)-1][\Delta\eta+\eta_c]} e^{\frac{1}{2}[\alpha_P(t_2)-1][\Delta\eta-\eta_c]}, \quad (25)$$

A CD folyamat teljes integrális hatáskeresztmetszete ekkor:

$$\sigma_{CD} = \int_{t_{1min}}^{t_{1max}} dt_1 \int_{t_{2min}}^{t_{2max}} dt_2 \int_{\Delta\eta_{min}}^{\Delta\eta_{max}} \int_{\eta_{cmin}}^{\eta_{cmax}} \frac{d^4\sigma_{CD}}{dt_1 dt_2 d\Delta\eta d\eta_c}, \quad (26)$$

$$t_{1min} = t_{2min} = -\infty \text{ GeV}^2, \quad t_{1max} = t_{2max} = 0 \text{ GeV}^2, \quad \Delta\eta_{min} = 3, \quad \Delta\eta_{max} = \ln(s/s_0), \quad s_0 = 1 \text{ GeV}^2, \quad \eta_{cmin} = -\frac{1}{2}(\Delta\eta - \Delta\eta_{min}) \text{ és } \eta_{cmax} = \frac{1}{2}(\Delta\eta - \Delta\eta_{min}).^{17}$$

A 6. ábra mutatja a modelltől számolt teljes integrális hatáskeresztmetszetet a CD folyamatra. Felhasználva, hogy $\sigma_{CD} \approx \sigma_{SD}^2 / \sigma_{SD}^{pp}$ a normalizációs tényező értéke a CD folyamatra $A_{CD} = 1.28 \times 10^{-2}$. Megjegyzendő, hogy a kutatás ezen fázisában a numerikusan számolt teljes hatáskeresztmetszet nem tartalmazza a mezonikus trajektóriákból jövő járulékokat, csak a gluonikus pomeron trajektória járulékát.

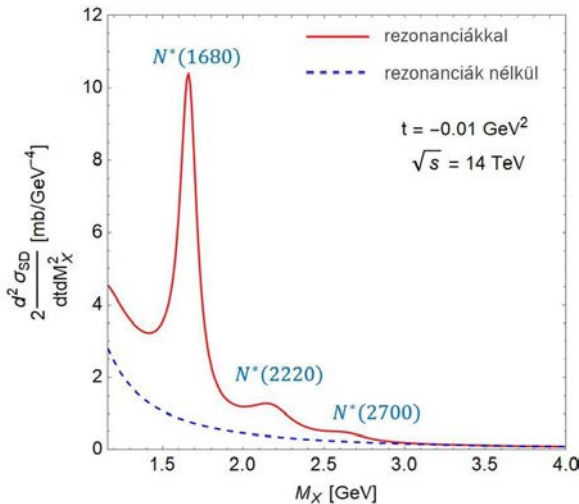
6. ábra: Az CD folyamat teljes integrális hatáskeresztmetszetének energiafüggése a $\Delta\eta > 3$ pszeudorapiditás-rés tartományban.

17 R. Ciesielski and K. Goulios, *PoS ICHEP2012*, 301 (2013), <http://arxiv.org/abs/1205.1446>, doi:10.22323/1.174.0301.

5 A részecskekeltéssel járó diffraktív szórások differenciális hatáskeresztmetszetei

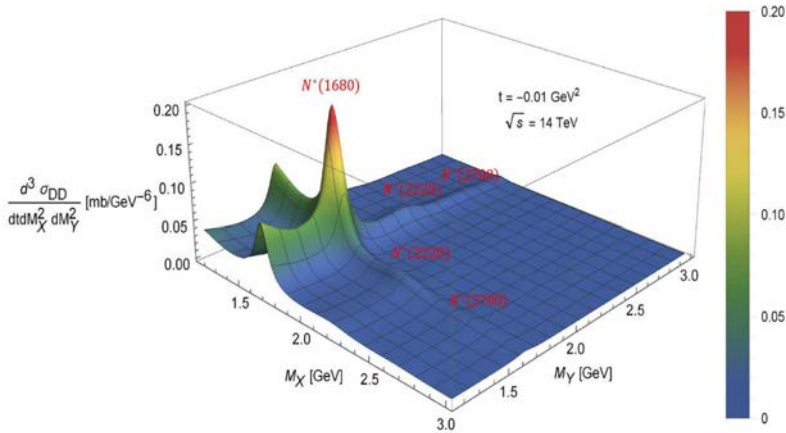
Ebben a szakaszban az SD, DD és CD többszörös differenciális hatáskeresztmetszetekre kapott eredményeket mutatom be a fent részletezett modellek által. Az SD folyamat differenciális hatáskeresztmetszetét $\sqrt{s} = 14$ TeV ütközési energián és $-t = 0.01$ GeV² átadott négyesimpulzus-négyzetnél az M_X^2 tömeg-négyzet függvényében a 7. ábrán láthatjuk. A modellbe beépített nukleon rezonancia csúcsok jól kivehetők.

Az SD folyamat esetéhez képest ugyanabban a kinematikai tartományban hasonló eredményt produkál a DD folyamat modellje is, amint azt a 7. ábrán láthatjuk. Különbség, hogy itt már két hadronikus rendszerhez kapcsolódó tömeg-négyzet, M_X^2 és M_Y^2 függvényében tudjuk ábrázolni a folyamat differenciális hatáskeresztmetszetét. Azt is megfigyelhetjük, hogy a DD hatáskeresztmetszet átlagosan legalább egy nagyságrenddel kisebb, mint az SD folyamat-hoz tartozó.

7. ábra: Az SD folyamat differenciális hatáskeresztmetszete $\sqrt{s} = 14$ TeV ütközési energián és $-t = 0.01$ GeV² átadott négyesimpulzus-négyzetnél rezonanciák nélkül és a modellbe beépített nukleon rezonancia csúcsokkal az M_X^2 tömeg-négyzet függvényében.

A CD folyamat differenciális hatáskeresztmetszetét a 8. ábra szemlélteti $\sqrt{s} = 14$ TeV ütközési energián, $-t_1 = -t_2 = 0.01$ GeV² átadott négyesimpulzus-négyzeteknél és $\eta_c = 0$ pszeudorapiditás-középpont értéknél. Az SD és DD esetéhez képest fontos különbség, hogy itt már nem nukleon rezonancia csúcsok, hanem a pomeron trajektórián elhelyezkedő gluonlabda csúcsok jelennek meg.

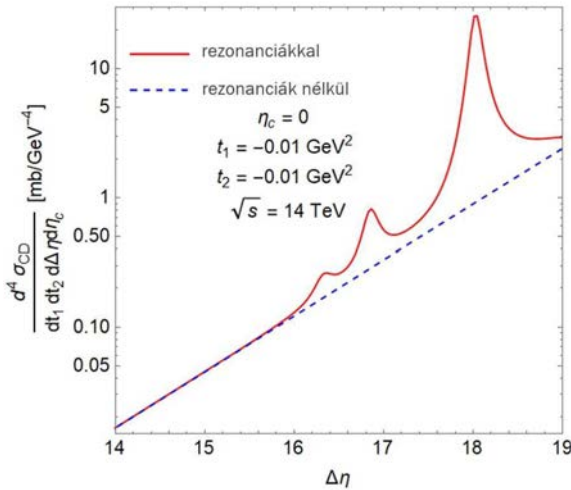
8. ábra: A DD folyamat differenciális hatáskeresztmetszete $\sqrt{s} = 14$ TeV ütközési energián és $-t = 0.01$ GeV² átadott-négyesimpulzusnál a modellbe beépített nukleon rezonancia csúcsokkal az M_X^2 és M_Y^2 tömeg-négyzetek függvényében.

6 Összefoglaló

Munkámban a részecskekeltéssel járó proton-proton ütközéseket leíró modelleket írtam fel a Regge elmélet keretei között a faktorizációs szabály alkalmazásával. A $\gamma^*\gamma^*$ szórási folyamatra vonatkozó ismereteink alapján az egyszeres és a dupla diffrakció esetéhez analóg módon a modellezés szerkezeti függvényes formalizmusának kiterjesztettem a centrális diffrakciós folyamatokra úgy, hogy a pomeron-pomeron vertex járulékat a pomeron szerkezeti függvénnyel azonosítottam. A pomeron szerkezeti függvényt a virtuális foton szerkezeti függvénnyel analóg módon írtam a diffraktív részecskekeltési folyamatokban keletkező rezonanciák járulékaiknak fgyelembevételével.

A kidolgozott modellek segítségével numerikusan kiszámoltam az SD, DD és CD folyamatok integrális és differenciális hatáskeresztmetszeteit. A kutatás

következő lépései között szerepel az SD folyamatok esetén az elérhető további adatok és a modell összehasonlítása, valamint a CD, CDS és CDD folyamatok hatáskeresztmetszeteinek numerikus kiszámítása, de már a mezonok járulékanak figyelembevételével. A végleges eredmények irányadásul szolgálhatnak az új kísérleti méréseknél, a mérések eredményei pedig majd igazolhatják a modellt vagy rámutathatnak annak hiányosságaira.

9. ábra: Az CD folyamat differenciális hatáskeresztmetszete $\sqrt{s} = 14$ TeV ütközési energián, $-t_1 = -t_2 = 0.01$ GeV² átadott négyesimpulzus-négyzeteknél és $\eta_c = 0$ pszeudorapiditás-középpont értékénél rezonanciák nélkül és a modellbe beépített gluonlabda rezonancia csúcsokkal az M_X^2 és M_Y^2 tömeg-négyzetek függvényében. A modell a pomeronhoz kapcsolódó gluonlabda állapotokat tartalmazza.

Walcz Beatrix

A kvén közösség és irodalom helyzete Norvégiában

Bevezetés

De feltette-e már valaki azt a kérdést, hogy Isten vajon merrefelé fordul?¹ – kérdezi Bengt Pohjanen észak-svédországi meänkieli kisebbségi szerző arra utalva, hogy a nyelvi és etnikai kisebbségek által lakott területeket gyakran mint az „Isten háta mögött”-et emlegetik az északi skandináv országokban (is). Ilyen Isten háta mögötti helyzetben található több északi területen élő, finnugor nyelvet beszélő kisebbségi közösség is, a meänkieli mellett a számi (lapp), a kvén, az izsó, a karjalai, illetve a vepsze.² Ezekre a közösségekre jellemző a nyelvi veszélyeztetettség jelensége,³ illetve a láthatóság-láthatatlanság problematikája, amely a kortárs irodalomban és filozófiában igen közkedvelt témává vált.

Jelen dolgozat célja részben a kvén irodalomtörténet rövid összefoglalása, valamint annak vizsgálata, milyen tényezők nehezítik meg a kvén irodalom gazdagodását. Ehhez mindenekelőtt szükséges a *kvén* mint fogalom tisztázása különböző források alapján, hiszen a kisebbség másképp látja önnön történetét és jelen helyzetét, mint a hatalmon lévő történetírás. Ezután pedig tömören bemutatom a kvén irodalom lépéseit a kortárs irodalom irányába.

-
- 1 POHJANEN Bengt, *Előszó a magyar kiadáshoz* = Uő, *A csempészkirály fia*, Kolozsvár, Koinónia, 2011, 7.
 - 2 KÖRTVÉLY Erika, *Igeragozás* = *Uralisztika: Uráli nyelvészet*, szerk. KOZMÁCS István, SIPŐCZ Katalin, Bp., Bölcsész Konzorcium, 2006, 96.
 - 3 SULKALA Helena, *Introduction. Revitalisation of the Finnic minority languages* = Uő, MANTILA Harri, *Planning a new standard language. Finnic minority languages meet the new millennium*, Helsinki, SKS, 2012, 8–9.

1 A kvén közösség

Különböző források szerint más-más időintervallumra lehet tenni a kvének Norvégiába való betelepedésének időpontját. A Nagy Norvég Lexikon⁴ szócikke alapján a kvének olyan, Finnmarkban és Tromsban (Norvégia két nagyobb északi tartományában) hátramaradt finn bevándorlók, akiknek elődei az 1500-as években, illetve 1945 előtt érkeztek. Ezzel ellentétben a Kvén Szervezet honlapja alapján az első kvének az 1700-as években telepedtek le ezen a területen.⁵ Az adott szócikk kiemeli a bevándorlásnak azt a jellegét is, hogy a kvének nem egységesen és egyszerre érkeztek Norvégia területére, hanem az idők során más-más okokból kifolyólag hullámokban vándoroltak a skandináv állam északi vidékeire. Az első hullámot ők tehát az 1700-as évekre datálják, amikor is a Tornio-völgyi finnek a Norvégia területén található könnyebben megművelhető földekre vándoroltak, tehát ennek a hullámnak elsődleges célja a földművelés, a mezőgazdasági folyamatok megkönnyítése volt. A második hullám a következő évszázadban, az 1800-as években vándorolt át több finn településről Norvégiába. Ez már egyfajta modernebb értelemben vett munkásimmigrációnak is nevezhető, hiszen Norvégiában ekkor lendül fel a bányászat, illetve a halipar, és az új munkaigénynek való megfeleléshez nagy számú és hozzáértő munkásra volt szükség (ehhez nem csupán a kvén bevándorlás járult hozzá, hanem például svéd családok férfitagjai is áttelepültek Norvégiába.) Az utolsó hullámot mindkét forrás az 1945 előtti bevándorlási folyamatban jelöli ki. Bár a norvégokat is érintették a második világháború eseményei (1940 tavaszán Németország megkezdte a norvég területek elfoglalását), Finnország már az első perctől kezdve aktívan részt vett a háborúban, így a bizonytalan finnországi helyzetből sokak jobbnak látták a kivándorlást, ezzel létrehozva a harmadik és egyben az utolsó hullámát a Norvégiába költöző finn/kvén betelepülésnek. A Kvén Szervezet szerint ugyanakkor a kvén közösség nem igyekszik elszakadást jelezni az „anyaországtól”. Összehasonlításként: míg például a székelyek között akadnak, akik inkább autonómiára, és mind a Romániától, mind a Magyarországtól való elkülönülésre törekednének, a kvének egyértelműen finn leszármazottakként nevezik meg magukat

4 THEIR Rolf, *Kvensk = Store Norske Leksikon*, szerk. BOLSTAD Erik, <https://snl.no/kvensk>, 2019.

5 A szóban forgó intézet a 2005-ben alapított Kvensk Institutt (norvégul) / Kainun Institutti (kvénül). Ld. *Kvener*, <http://www.kvenskinstitutt.no/kvener/> (2020.03.24.).

(bár ez nem jelenti azt, hogy vissza is kívánnának telepedni Finnországba).⁶ A nyelv megőrzése szempontjából is észrevehető az a tendencia, hogy a „hagyományőrzők” csoportja nem feltétlenül a kvén, hanem akár a finn nyelv el-sajátítását is kitűzi céljául.

Amiről azonban egyik általam olvasott hivatalos norvég forrás sem tesz említést, az a kvéneknek az adott korokban való helyzete a norvég állam elnyomó hatalmának hatása alatt. Annak ellenére, hogy a norvégok is sokáig idegen fennhatóság alatt éltek (előbb a dán, majd a svéd korona alattvalóiként), több forrás szerint is ugyanolyan kegyetlen elnorvégosítási és elnyomói magatartást tanúsítottak számi, kvén, roma és zsidó kisebbségekkel szemben, mint amilyenben korábban nekik is részük volt. Ennek pszichológiai hátterén töprengve érdemesnek tartom Bengt Pohjanen szavait idézni: „kevesen képesek annyira lenézően viselkedni másokkal, mint azok, akiknek nincs erős identitástudatuk”⁷. A fiatal norvég társadalom⁸ sokáig képtelennek mutatkozott túllépni ezen a fajta viszonyuláson. Anitta Viinikka-Kallinen finn kutató tanulmánya⁹ alapján ebbe a problematikába is betekintést nyerhetünk. Érezhetően akkor léptek fel ellenséges indulatok a kvénekkal, illetve a többi norvégiai kisebbséggel (számi, zsidó és roma) szemben, amikor az 1800-as évek második felében a romantikus nemzeti egységtudat nevében értékrendileg a norvégok a hierarchia magasabb szintjére helyezték magukat a kisebbségek rovására. Így a rasszelmélet miatt az árja típustól eltérő fizikai megjelenéssel és/vagy életmóddal rendelkező közösségek erősen háttérbe szorultak, és egyfajta „emancipatorikus” törekvések jegyében igyekeztek minél inkább elfojtani a kisebbségek sajátos kultúráját és hagyományait.¹⁰ A kvénekkal szemben ugyanakkor elsősorban nem fajuk miatt tanúsítottak ellenséges viszonyulást (hiszen a norvég–kvén különbözőség nyelvi-kulturális, nem pedig faji alapú). Inkább azzal vádolták őket, hogy szándékosan szegregációba szerveződnek,

6 „Bár a finn eredet és a szoros nyelvi kapcsolat ténye mindig is élt a kvének között, az anyaországgal mégsem tartottak szoros kapcsolatot.” TAKÁCS Judit, *A kvén revitalizáció legújabb lépései = Folia Uralica Debreceniensia*, szerk. MATICSÁK Sándor, KERESZTES László, Debrecen, Debreceni Egyetem Kiadó, 2016, 248.

7 POHJANEN, *A csempészkirály fia*, 143.

8 Az önálló norvég állam alig több mint 200 éves, 1814. május 17-én született meg az ország első saját alkotmánya, és azóta ez a nap Norvégia nemzeti ünnepének számít.

9 VIINIKKA-KALLINEN Anitta, *Alf Nilsen-Børsskog: The Author Chosen by the Language*, Multiethnica, 2019. dec., 12–24., elérhető: https://www.valentin.uu.se/digitalAssets/686/c_686162-1_3-k_multiethnica392019.pdf.

10 Uo., 13.

nem akarnak beilleszkedni a többségi kultúrába, és ezzel egyfajta passzív ellenállás gyanúját vonták magukra. Ugyanakkor fokozta a kisebbségekkel szembeni bizalmatlanságot az ún. „finske fare”, amelynek értelmében attól tartottak a norvégok, hogy egy orosz támadás esetén a finn nyelvűek nem Norvégiához lennének lojálisak, hanem Oroszországhoz, amelynek alattvalói voltak a finnországi finnek. Mindemellett vallási nézetkülönbségek is felléptek: a lutheránus Norvég Egyház rossz szemmel nézte a sokáig szektának tekintett lestadianizmus¹¹ híveit.¹² Végző soron talán leginkább a (feltételezett) norvégellenesség vádja rontotta a kvének és az állam kapcsolatát, de másfelőlről a közösség hasznát is jelentett a norvég társadalom számára. A betelepült kvéekkel nagy számú hozzáértő munkás is érkezett, akik jelentős szerepet játszottak a norvégiai halászat, az állattenyésztés, a sarki mezőgazdálkodás és a kisipar felendítésében, és professzionalizmusukkal elismerést is váltottak ki, tehát nem nevezhető teljesnek az ellenszenv. Ennek ellenére súlyosan érzékelték a hátrányos megkülönböztetést, így egészen az 1980-as évek világszintű etno-politikai öntudatra ébredéséig a kvének politikailag és irodalmilag „némák” maradnak. Viinikka-Kallinen szerint a kvén kulturális emlékezetben ekkor támadt kollektív trauma rehabilitálására mindmáig kísérleteket tesznek,¹³ ahogyan Agnes Eriksen fogalmaz egyik ismertebb társadalmi vonatkozású versében: „Arc nélkül és hangtalan / Még mindig kutatok”.¹⁴ Azonban miután az 1980-as évektől a kisebbségek elkezdnek szervezetekbe tömörülni, és nyelvük, illetve kultúrájuk revitalizációjának szükségességére felhívni a norvég hatóságok figyelmét, több sikert is elérnek e mozgalmuknak köszönhetően: az iskolákban elkezdnek finn és kvén nyelvet tanítani, saját médiát alakítanak ki (sajtót, rádiót, televíziót és internetes oldalakat), illetve jogot szereznek a politikai döntéshozó műveletekben való részvételle.¹⁵ Norvégia több-kevesebb sikerrel igyekszik pozitív válaszreakciót adni ezekre a követelésekre. Ami napjainkig nehézséget jelent a kvének számára, az a kultúrájuk művelésére fordított finanszírozást illeti: gyakori jelenség, hogy a kisebbségi szerzők csak

11 Bár a lestadianizmus a lutheránus egyházon belüli irányzat, ez a konfliktus mégis más országokban is fellelhető, többek közt éppen a meänkieli lestadiánus közösség és a svéd lutheránus egyház között.

12 VIINIKKA-KALLINEN, i. m., 13.

13 Uo., 14.

14 ERIKSEN Agnes, *Az arc nélküli nép gyermeke = Nyelvi jogok Norvégiában*, MOLNÁR BODROGI Enikő, <http://finnugor.elte.hu/UT/18/10MBodrogiEniko.pdf> (2020.03.24.).

15 Uo., 13–14.

nagyon késleltetve tudják megjelentetni már régen elkészült és megjelenésre váró műveiket, mivel nem érkezik elegendő támogatás a kiadás költségeinek fedezésére.

Ezek után jutunk el ahhoz, hogy arról beszéljünk, mi is az, ami ma kvének mondható, és mi az, amit ez a közösség napjainkra elért a társadalmi fejlődés szempontjából. Etimológiai szempontból a kvén csoportmegjelölő kifejezést eleinte exonimaként¹⁶ használták, tehát nem a csoport jelölte önmagát ezzel a szintagmával, hanem kívülállók nevezték őket így. A legelső írásos emlék, amely megemlíti a kvéneket, a norvég tengerész, Hålogalandi Ottar I. században született története, amelyben az Alfréd angolszász király udvarában tett látogatása során írja le szülőföldjét. A kvének mint egy, a norvég földekkel szomszédos terület, Kvsenland (az óangol megnevezés szerint Cwéna land) lakói jelennek meg elbeszélésében: „Ott pedig a déli föld mentén, a vadon másik oldalán, Svédföld nyúlik észak irányába, a szárazföld mentén északi irányba pedig Kvsenland (Kvénföld). Időnként a kvsen-ek (kvének) ütnek rajta a vadonon áttörve más északi népekre, időnként pedig más északiak rájuk; és a vadonban nagyon nagy tavak terülnek el; és a kvsen-ek a szárazföldön keresztül magukkal cipelik hajóikat a tavakig, és onnan rohanják le az északiakat. Nagyon kicsi és nagyon könnyű hajóik vannak.”¹⁷ Ősiségük ellenére mindössze 1998 óta fogadták el hivatalosan önálló népcsoportnak, norvégiai nemzeti kisebbségnek. Emellett 2005-ig az uráli nyelvcsalád finnugor ágához tartozó kvén nyelvet a finn egyik nyelvjárásának tekintették (azon belül pedig a meänkieliihez áll a legközelebb), 2005-ben viszont a norvég hatóságok elismerték mint önálló nyelvet. Napjainkban már magának a kvének is több dialektusát

16 Az exonima: „[...] meghatározása: «A name given to a place by foreigners» (egy helynek külföldiek által adott neve).”; „Valójában olyan, viszonylag új kifejezésről van szó [exonima], amely nem is biztos, hogy csupán a földrajzi nevekkel kapcsolatban értelmezhető: tágabb értelemben népcsoportokra, személyekre ugyanúgy alkalmazható, mint földrajzi alakulatokra.” POKOLY Béla, *Az exonima kifejezés értelmezésének változása a földrajzinév-egységesítés nem-zetközi gyakorlatában*, Névtani Értesítő, 2013, 71.

17 Saját fordítás. Az eredeti szöveg: „Da er langs med det land i syd, på den anden side av pde-marken, Sveoland, 'strsekende sig nordover, og langs med landet nordover Kvsenland (Cwéna land). 'Kvsenene (Cwénas) gjor stundom herjetog mot Nordmsendene over ode-marken, 'stundom Nordmsendene mot dem; og der er meget store ferske sjoer i den pde-mark; 'og Kvsenene bserer sine skibe over land til de sjoer, og derfra herjer de på Nord-'møendene. De har meget små skibe, og meget lette.” NANSEN Fridtjof, *Nord i Tåkeheimen*, Oslo, Jacob Dybwads Forlag Kristiania, 1911, elérhető: https://archive.org/stream/arkiv_kopia.se-runeberg-takeheimen/takeheimen_djvu.txt (2020.03.24.).

különítik el: a Tanában, Észak-Varangerben és Dél-Varangerben beszélt keleti kvén, a Lyngenben, Nordreisában, Kvænangenben és Altában használt nyugati kvén, illetve a Porsangerben beszélt központi kvén nyelvjárásokra tagolják. Minden nyelvjárásukra jellemző, hogy bár alapjaiban a finn nyelvtanra és szó-készletre építenek, szókinsükben mégis találhatóak olyan szavak, amelyek érthetetlenek lennének egy finn anyanyelvi beszélő számára. Ennek oka az, hogy az elnorvégosodás/elnorvégosítás során sok olyan kölcsönszó került be a nyelvbe, amely nem is hasonlít az eredeti finn szavakhoz (erre a Nagy Norvég Lexikon több példát is felhoz).¹⁸ Településnevekben és földrajzi megnevezésekben sok helyen megmaradtak a kvén elnevezések, illetve sok településnevet kvén helyesírással és fonetikai szabályokat követve is megneveznek (pl. Porsanger kvénül Porsanki, Vadsø Vesisaari stb.).¹⁹

Norvégiában a kvének lélekszáma 10 000 és 15 000 fő között mozog. A kvén vagy a finn nyelvet első nyelvként beszélők száma azonban csak 2000 és 8000 között helyezkedik el, sajnos pontos adatokat a kutatások kis száma miatt nehezen lehet megállapítani.²⁰ Ennek az aránynak a javítására a kvén hagyományok és kultúra revitalizációját célul kitűző egyének több (anya)nyelv-ápoló intézmény megalapításába kezdtek. A már említett, 2005-ben alapított Kvén Intézet elsősorban kutatói tevékenységet folytat, a kvén nyelv és kultúra eredetét, hagyományait igyekszik felderíteni, és ezeknek a kutatásoknak egyes eredményeit a világhálón is elérhetővé teszik hivatalos weboldalukon.²¹ Emellett 2007-ben létrehoztak egy Kvén Nyelvi Tanácsot²², melyből 2008-ban kifejlődött egy Kvén „nyelvi gyűlés”²³. Ennek a két intézménynek fő célja egy egységes, standard kvén nyelv megalkotása, ahogyan Pohjanen fogalmazott a meánkieli vonatkozásában: „[...] meg akarom szülni anyanyelvemet. Ha én magam koraszülött vagyok is, saját nyelvem világra hozója akarok lenni.”²⁴ A standardizált nyelvet a három (egyes vélemények szerint két) kvén dialektus²⁵ figyelembevételével szándékoznak létrehozni. Az első kísérletek egyrészt egy

18 THEIR, i.m.

19 Uo.

20 Uo.

21 *Kvensk Institutt: Kainun Institutti*, <http://www.kvenskinstitutt.no/> (2020.03.24.).

22 *Kvensk Språkråd* (norvégül), Kieliraati (kvénül).

23 A norvég megnevezés, *Kvensk Språkting* a Stortinget (Országgyűlés) morfolexikai mintájára született, ezt próbáltam az intézmény fordításában érzékeltetni.

24 POHJANEN, i. m., 180.

25 Néhány vélemény szerint a porsangeri nyelvjárás besorolható lenne a keleti kvén csoportba.

roppant termékeny szerző, Alf Nilsen-Børsskog nevéhez fűződnek, aki elsőként ír kvén nyelven finn helyesírás szerint (szerepéről és jelentőségéről a kvén irodalomtörténet ismertetése során bővebben is szólok), másrészt pedig Eira Söderholm, a Tromsi Egyetem oktatója nevéhez, akinek szerkesztésében 2014-ben kiadták az első Kvéen nyelvtant.²⁶ Ezen munkák alapján egyelőre úgy néz ki, hogy a finnhez hasonlóan a standard írott kvén nyelv is hangzás alapú lenne, tehát az írott szöveg a kiejtéshez igazodna.

2 A kvén irodalom rövid története

A kvén irodalmat kutatók két nagy fejezetben tárgyalják a kvén irodalomtörténetet, elkülönítik a korai, illetve a modern kvén irodalmat.²⁷ A korai kvén irodalom szinte száz százalékosan szóbeli hagyomány, kvén nyelven született írásos emlékekről nem sikerült semmilyen bizonyítékot találnom. Ugyanakkor a szóbeli hagyomány darabjai is nehezen gyűjthetők, az elnorvégosodás miatt valószínűleg sok tradicionális orális szöveg minden nyom nélkül elveszett (ennek a feltételezésnek egyik alappillére a magát kvénnek valló, de a nyelvet egyáltalán nem beszélő egyének nagy száma, hiszen ezekben az esetekben valószínűleg sok információ elkallódott az elnorvégosított generációk során). Tehát általánosan nem mondható ez az irodalom napjaink számára termékenynek. A legbőségesebb fennmaradt szövegek elsősorban a népköltészet és a népi elbeszélések, gyerek- és tengerészdalok, illetve vallásos szövegek, történetek és énekek műfajaiból kerül(het)nek elő. Bár kisszámú gyűjtés létezik, az elmúlt évtizedekben mégis születtek olyan munkák, amelyek hasonlóak az Európa legtöbb részén a romantika korában elterjedt konvenció szerinti népművészeti gyűjtésekhez:²⁸ A kilencvenes évekből Reidar Bakke *Finske sanger i Varanger* („Finn dalok Varangerben”) című népdalgyűjteménye; a 157 dalt tartalmazó, Bjørnar Seppola és Terje Aho által gyűjtött *Ruijan laulukirja* („Finnmarki daloskönyv”); illetve a 2008-ban megjelent *Maastamuuttajien laulu* („Kivándorlók dalai”) című dalgyűjtemény Matti Ylitepsa és Merja Yli-

26 SÖDERHOLM Eira, *Kainun kielen grammatikki*, Helsinki, Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 2014; SÖDERHOLM Eira, *Kvensk grammatikk*, Oslo, Cappelen Damm Akademisk, 2017.

27 MALINIEMI Kaisa, *Kvensk litteratur*, <http://www.kvenskinstittutt.no/kultur/kvensk-litteratur/> (2020.03.25.).

28 MALINIEMI Kaisa, *Kvenskspråklig litteratur*, <https://www.slideshare.net/Kvenskinstittutt/kaisa-maliniemi-kvenskspråklig-kvenlitteratur-12018594> (2020.03.25.).

vaara gyűjtésében. Prózaí alkotások terén érdemes megemlíteni az Ursin és Qvigstad sokkal korábbi gyűjtését, amelyet *Finske fortællinger fra Kvænangen og Nordreisa* („Finn elbeszélések Kvænangenből és Nordreisából”) címen adtak ki 1926-ban. Emellett Norvégiában léteznek olyan finn nyelvemlékek, amelyek a norvég területeken való megtalálhatóságuk miatt valószínűleg kvén eredetűnek tekinthetők. Ezek közé elsősorban féldokumentáris művek (útleírások és finn nyelvű folyóiratok) tartoznak.

A modern kvén szépirodalomnak az az érdekessége, hogy a szerzőt nem az etnicitása vagy a nyelve helyezi el a kvén szerzők sorába. Nem az etnikum miatt számít valaki kvén szerzőnek, hanem egy bizonyos fajta életérzés megjelenítésének képessége és vágya által. Így tehát az a munka válik kvén művé, amely képes bemutatni a sajátos kvén (lét)tapasztalatot. Ennek jegyében a kvén szépirodalomban az etnicitás egy magasabbrendű elv alá rendelődik, és nem velünk született, a priori identitásjegyként, hanem egyfajta felvehető tulajdonságként jelenik meg, valójában csak egy (elbeszélői) pozíciót jelent.²⁹

Ezen elv fényében kétféle modern kvén irodalmat különítenek el: a norvég, illetve a kvén nyelven írottat. Mivel a kvén írásbeliség nagyon későn születik meg, természetesen a norvég nyelvű alkotások látnak időrendben hamarabb napvilágot. Ennek egyik legkorábbi ismert szerzője Idar Kristiansen, aki leginkább verseket – például az 1957-ben megjelent kötete, a *Sanger fra en tundra* („Dalok egy tundráról”) –, illetve regényeket írt. Legismertebb munkája talán a finneknek Finnmarkba való bevándorlását részletező, három év alatt megírt tetralógia, a *Kornet og fiskene* („A gabona és a halak”). Egy másik kvén vonatkozásban (el)ismert szerző Hans Kristian Eriksen, aki leginkább háborús és kvén történelmi témákat feldolgozó nem-fikciós regényeket írt, emellett pedig lapszerkesztői munkát is végzett, melynek keretében több, a kvénekkal kapcsolatos társadalmi cikket is megjelentetett. Ugyancsak nem-fikciós, sokkötetes történelmi regényeket alkotott Bente Pedersen is, az egyik első kvén női szerző. Kortárs szerzők közül érdemes megemlíteni Jakob Arvolát, illetve Ingeborg Arvolát is, akik egy velük készült interjúban³⁰ a norvég nyelven írt mai kvén irodalom irányvonalait fejtegetik. Megfigyelhető ezen példák alapján, hogy a kvén irodalomnak ez az ága nem meta- és autofikciós, és nem a tiszta esztétikum elérését megcélzó jellegre törekszik, tehát ilyen szempontból nem a kortárs európai tendenciák felé mutat, hanem sokkal inkább egy ten-

29 MALINIENI, *Kvensk litteratur*.

30 MONSEN Heidi Nilima, *Møte med kvenske samtidsforfattere*, <https://www.ruijan-kaiku.no/mote-med-kvenske-samtidsforfattere/> (2016.06.01; utolsó megtekintés 2020.04.29.).

denciózus, társadalmi és hangsúlyozottan informatív szereppel felruházott, ismeretterjesztő és emancipatorikus arculatot kölcsönöz műveinek. Ez azonban egyáltalán nem lemaradottságot vagy megkésettséget sugall, hanem olyan társadalmi problémák kortárs előtérbe kerülését, amelyek tárgyalása olyan időszakban vált sürgető szükségé, amikor sok más európai kultúra más értékekre helyezi a hangsúlyt.

A kvén nyelven író szerzőknek általánosan sokkal nagyobb társadalmi jelentőségük van, mint „csak” a könyvek megírása. Nekik kell(ett) megteremteniük a kvén írásbeliséget minden komolyabb előzmény nélkül. Ennek úttörője Alf Nilsen-Børsskog, akinek jelentőségét Viinikka-Kallinen a következőképpen méltatja: „Egyetlen szerző irodalmi munkássága szokatlanul nagy jelentőséggel rendelkezik egy teljes etnikai kisebbség kulturális emancipációjában.”³¹ Roppant termékeny munkásságával megadja a kvén írott nyelv helyesírásának és szókészletének alapjait, 2004-től (tehát egy évvel a kvén nyelv hivatalos, önálló nyelvvé „avatása” előtt) szinte 2014-ben bekövetkező haláláig folyamatosan dolgozott életművén. Porsangeri, tehát központi dialektusban, finn helyesírással jelentette meg szövegeit. Abban a vonatkozásban is elsőnek tartják, hogy szubjektív szemszögből, belső nézőpontból és saját belcsoportjának perspektívájából mutatja be a kvének helyzetét, és ezáltal a kívülről érkező szemléletet egy belső szemlélettel ellensúlyozza. Ezzel a bensőségességgel szemben Nilsen-Børsskog előtt inkább a kvének elkülönüléséről, másságáról esett szó. Több nemzetközi mű támasztja alá azt a feltevést, hogy a marginalizált csoportok (ön)ábrázolása mindaddig stagnál, míg egy natív szerző nem kezd ilyen jellegű reflexiókat megfogalmazni.³² Nilsen-Børsskognak úgy sikerül a kvének hosszan tartó diszkrimináció miatti közösségi traumáját feldolgoznia, hogy mindeközben nem viszonyul ellenségesen vagy támadóan a norvég elnyomó hatalomhoz sem. Nem tesz összehasonlításokat más északi nemzetekkel és közösségekkel, és nem is egy bináris „mi versus ők” rendszerben gondolkodik, hanem nagyobb, általános narratívába helyezi a történeteit. Szövegeiben a kvén csoport nem a norvégokkal szemben győzedelmeskedik, hanem sokkal inkább saját belső közösségi ereje által képes a felemelkedésre. Nem a norvég

31 „The literary work of one individual author has thus obtained unusually great significance in the context of the cultural emancipation of an entire ethnic minority.” VIINIKKA-KALLINEN, i. m., 12.

32 SPIVAK Gayatri Chakravorty, *Subaltern Studies. Deconstructing Historiography = The Spivak Reader. Selected Works of Gayatri Chakravorty Spivak*, szerk. LANDRY Donna, MACLEAN Gerald, New York, Routledge, 1996, 203–235 (205–209).

elvek és kultúra tagadása által határozza meg magát, hanem a sajátos kvén jelleg által: a természettel való tökéletes harmóniában, saját nyelvébe és kultúrájába vetett büszke hitben keresi egyediségüket. Kiemeli annak a fontosságát, hogy a saját nyelv művelése és használatának megkérdőjelezhetetlen joga milyen szerepet kap az egyén mentális jólétének fenntartásában. Történetei által tehát segít a kvén közösségnek megérteni saját múltját, és ezzel részt vesz a sokéves trauma feldolgozási folyamatában is.³³

Agnes Eriksen 2017-ben elsőként kapja meg a Kvén nyelvi díjat Eira Söderholmmal együtt. A szerzőnő a Porsanger községi Mårnesből származik, mely településen jelenleg három hivatalos nyelvet beszélnek: a norvégot, az északi számit és a kvént. A porsangeri megyeszékhelyen, Lakselvben tanárként dolgozik, és több olyan kiadványt is megjelentetett már, amely összefügg ezzel a hivatásával. Így például kvén tankönyveket szerkeszt első osztálytól hetedikig *Minun kieli* („Az én nyelvem”)³⁴ címmel, amelyeket saját elmondása szerint elsősorban a megye vezetősége finanszíroz; kiadott egy kvén nyelvű mondóka gyűjteményt *Piu pau paukkuu*³⁵ címmel, illetve egy kvén–norvég–kvén iskolai szótárt. Nevéhez fűződik az első kvén–norvég kétnyelvű képeskönyv megírása, amelyet dolgozatomban részletesebben megvizsgálok. A *Kummitus ja tähtipojka/ Spøkelsen og Stjernergutten* sorozat első két része több éven keresztül hevert megírva az író nő polcán, a rég megírt könyveket finanszírozási nehézségek miatt mindössze 2011 őszén adták ki a Norvég Kultúrtaács által biztosított támogatásokból,³⁶ a harmadik kötetet pedig 2017-ben a már a Finnmark és Troms megyei vezetősége, a Kvén Intézmény, a Lakselvben található Norvég–Kvén Szervezet és a Finnmarki Kiadói Egyesület támogatásával.³⁷ Az első két kötet megjelenése után hat évvel érkező harmadik kötet kiadásában nemcsak a támogatók személye/intézménye változott, hanem új kiadói intézményt is választottak. Eriksen legújabb könyve is ennek az új ki-

33 VIINIKKA-KALLINEN, i.m., 21.

34 ERIKSEN Agnes, *Minun kieli – minun aaret*, Porsanger, Porsanger kommune, 2015.

35 ERIKSEN Agnes, *Piu pau paukku: kvenske rim og regler*, Porsanger, Porsanger kommune, 2003.

36 „Boka er gitt ut med støtte fra NORSK KULTURRÅD” (A szöveg a kötet információs oldalán található.) ERIKSEN Agnes, *Kummitus ja tähtipojka 1/Spøkelsen og Stjernergutten 1*, Tromsø, Ruija Forlag AS, 2011; Uő, *Kummitus ja tähtipojka 2/Spøkelsen og Stjernergutten 2*, Tromsø, Ruija Forlag AS, 2011.

37 „Boka er gitt ut med støtte fra: Fylkesmennene i Finnmark og Troms, Kainun institutti – Kvensk institutt, Ruijan Kväänit – Lemmijokilaiset / Norske Kvener – Lakselv, Utdanningsforbundet Finnmark”. Uő, *Kummitus ja tähtipojka 3/Spøkelsen og Stjernergutten 3*, Lakselv, Sana-arkku Lemmijoki, 2017.

adónak a gondozásában jelent meg, amelynek kiadását a koronavírus miatti intézkedések miatt egyelőre elhalasztották. A *Hiiri Hiukkahamphaan suolapalat ja vähä mitäki muuta: I den kvenske kulturstua – inspirasjonsbok for små og store*³⁸ (Aprófogú Egérke sós falatjai és egyéb történetecskék: A kvén kultúra nappalijában – inspirációs könyv kicsiknek és nagyoknak) ugyancsak kétnyelvű kiadvány: az úgynevezett folyószöveget, tehát a kvénekről szóló információkat norvég nyelven közli a szerzőnő, viszont a szövegpéldákat meghagyja eredeti kvén, illetve finn nyelven (kivéve természetesen, amikor eredetileg norvégül született példákat hoz fel).³⁹

Eriksen újságírói tevékenysége során olyan cikkek születnek, amelyek kiemelik a kvének veszélyeztetett helyzetét, és igyekeznek megoldási lehetőségeket nyújtani mind a kortárs társadalmi problémákra, mind a sokévi elnyomás pszichológiai maradványainak feloldására. Az egyik ilyen problémakör a kétnyelvű, illetve egynyelvűsített iskoláztatás kérdése. Az író nő saját gyermekkori emlékeiből merítve nem elemezgetve, hanem élményszerűen írja le azokat a negatív pszichológiai tapasztalatokat, amelyek a nyelvi kisebbséghez való tartozás miatt gyermekkorában érintették az iskolába való kerülés pillanatában. Akkoriban az állam részéről jelentős mértékben jelen volt az egynyelvűsítésre való törekvés, az iskolákban csakis a norvég nyelvű tanítás volt elérhető. Ezenfelül az is általános jelenségnek számított, hogy a kisebbségi nyelvek használatát egymás közötti beszélgetések használatában is tiltották, vagy legalábbis igyekeztek korlátozni. Bár napjainkra lehetővé vált a kvén nyelv oktatása és a kétnyelvű képzés, Eriksen cikke azért tud mégis aktuális és átütő erejű lenni, mert egy közös múltbeli traumatikus élményháttérből merít, amely általánosan jellemzi generációjának a stigmatizáció által is meghatározott pszichológiai feszültségét, ami természetesen nem csupán a nyelv és a nyelvhasználat kérdésére összpontosul, hanem ezeken keresztül tovább tágul az identitás és származás kérdéseinek irányába is.

3 Összegzés

A kvén közösség identitásmegőrzésének több problémája is felvetődött. Az egyik ilyen problémakör az önálló irodalom kialakulásának igényével kapcso-

38 ERIKSEN Agnes, *Hiiri Hiukkahamphaan suolapalat ja vähä mitäki muuta: I den kvenske kulturstua – inspirasjonsbok for små og store*, Julkujärvi, Sana-arkku, 2020.

39 HAUGE Arne, *Kvenfolkets dag: Boklansering også i Lakselv*, <https://www.ruijan-kaiku.no/kvenfolkets-dag-boklansering-også-i-lakselv/> (2020.03.10., utolsó megtekintés 2020.03.25.).

latos. Ez a törekvés azért válik nagyon érdekessé, mert nem teljesen állítható párhuzamba az éppen a globalizációra törekvő, világirodalomba való bekerülést megpályázó európai irodalom mai elveivel. Agnes Eriksen cikke arra hívja fel a figyelmet, hogy irodalmuknak olyan fázisában vannak, melyben az a lényeges, hogy írjanak, és nem feltétlenül az, hogy mit.⁴⁰ Sokkal inkább a művek mennyiségének jelentőségét hangsúlyozza, mint minőségének. Ezt azonban nem úgy értelmezném, hogy ezzel egyértelműen a minőség rovására menne az adott törekvés. Sokkal inkább az érzékelhető belőle, hogy jelenleg ez az ősi-sége ellenére nagyon is újnak tekinthető irodalom egyelőre a keresési fázisában van, a kvének nem csupán egyénenként és közösségként, hanem irodalmuk esetében is identitáskeresési korszakban vannak. Tehát azt igyekezzenek felismerni és megszilárdítani, ami sajátosan kvén jelleg, hogy mi az, ami őket más irodalmak felé közelítheti, és mi az, ami mégiscsak különválasztja őket, és ami érdemessé teszi majd a későbbiekben azt, hogy szélesebb körökben is megismerkedjen a világ a kvén kultúra irodalmával. Ezeket a nehézségeket súlyosbítja a kvén nyelv felett lengő nyelvvesztés lehetőségének damoklészi kardja, illetve a norvég állam még mindig részben elnyomó, de napjainkban inkább mellőzőnek nevezhető magatartása.

Bibliográfia

- ERIKSEN Agnes, *Az arc nélküli nép gyermeke = Nyelvi jogok Norvégiában*, MOL-NÁR BODROGI Enikő.
<http://finnugor.elte.hu/UT/18/10MBodrogiEniko.pdf> (2020.03.24.)
- ERIKSEN Agnes, *Hiiri Hiukkahamphaan suolapalat ja vähä mitäki muuta: I den kvenske kulturstua – inspirasjonsbok for små og store*, Julkujärvi, Sana-arkku, 2020.
- ERIKSEN Agnes, *Minun kieli – minun aaret*, Porsanger, Porsanger kommune, 2015.
- ERIKSEN Agnes, *Piu pau pauukku: kvenske rim og regler*, Porsanger, Porsanger kommune, 2003.

40 „De mindenekelőtt egy felhívást tennék a kvének számára: Írjatok, kvének, írjatok!” ERIKSEN Agnes, *Jeg skriver om meg selv, så ærlig jeg kan. Ser du meg nå? Jeg er bare en av mange, mange...*, Nordlys, 2019. július 3., <https://nordnorskdebatt.no/article/agnes-eriksen> (2020.06.10.).

- ERIKSEN Agnes, *Jeg skriver om meg selv, så ærlig jeg kan. Ser du meg nå? Jeg er bare en av mange, mange...*, Nordlys, 2019. július 3.
<https://nord.norskdebatt.no/article/agnes-eriksen> (2020.06.10.)
- HAUGE Arne, *Kvenfolkets dag: Boklansering også i Lakselv*,
<https://www.ruijankaiku.no/kvenfolkets-dag-boklansering-ogsa-i-lakselv/> (2020.03.25.)
- KÖRTVÉLY Erika, *Igeragozás = Uralisztika: Uráli nyelvészet*, szerk. KOZMÁCS István, SIPŐCZ Katalin, Bp., Bölcsész Konzorcium, 2006, 73–91.
- MALINIEMI Kaisa, *Kvensk litteratur*
<http://www.kvenskinstitutt.no/kultur/kvensk-litteratur/> (2020.03.25.)
- MALINIEMI Kaisa, *Kvenskspråklig litteratur*
<https://www.slideshare.net/Kvenskinstitutt/kaisa-maliniemi-kvenskspråklig-kvenlitteratur-12018594> (2020.03.25.)
- MOLNÁR BODROGI Enikő, *Az elvesztett népköltészet nyomában. A kvének és a torniovoölgyiek helyzete = Folklór és nyelv*, szerk. SZEMERKÉNYI Ágnes, Budapest, Akadémiai Kiadó, 2010, 461–471.
- MOLNÁR BODROGI Enikő, *Határjárók a fennoskandiai kisebbségi irodalomban. A számi, a meänkieli és a kvén irodalom esete = Erdélyi Múzeum 2018/3.*
42–59.
- MOLNÁR BODROGI Enikő, *Identitás a periférián: a kvének és a csángók helyzete. = Specimina Fennica Tomus XIV. Colloquia Contrastiva Tomus XVII. Kaukovertailuja VI.*, szerk. PITKÁSALO Eliisa, PUSZTAY János, Savariae, 2008, 44–63.
- MOLNÁR BODROGI Enikő, *Identitásörzés a végeken = A komparáció etikája a kritikai vizsgálatokban.* Gradus I., szerk. BERSZÁN István, EGYED Emese, Kolozsvár, 2006, 98–110.
- MOLNÁR BODROGI Enikő, *Kollektív identitásformák a norvégiai kvének és a romániai csángók közösségében. = Kontrasztok. Ünnepi konferencia és kiállítás a pozsonyi Comenius Egyetem Magyar Nyelv és Irodalom Tanszékének 50 éves évfordulóján. A konferencián elhangzott előadások.*, szerk. G. BOGÁR Edit, Vydáva Univerzita Komenskeho v Bratislave, 2008, 106–116.
- MOLNÁR BODROGI Enikő, *Nyelvek, ideológiák és kisebbségek az írott médiában. = Certamen IV*, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2017, 185–198.
- MONSEN Heidi Nilima, *Møte med kvenske samtidsforfattere*
<https://www.ruijan-kaiku.no/mote-med-kvenske-samtidsforfattere/>
(2016.06.01; ell. 2020.04.29.)

- NANSE Fridtjof, *Nord i Tåkeheimen*, Oslo, Jacob Dybwads Forlag Kristiania, 1911.
https://archive.org/stream/arkivkopia.se-runeberg-takeheimen/takeheimen_djvu.txt (2020.03.24.)
- POHJANEN Bengt, *Előszó a magyar kiadáshoz = Uő., A csempészkirály fia*, Kolozsvár, Koinónia, 2011.
- POKOLY Béla, *Az exonima kifejezés értelmezésének változása a földrajzinév-egységesítés nemzetközi gyakorlatában*, Névtani Értesítő, 2013.
- SÖDERHOLM Eira, *Kainun kielen grammatikki*, Helsinki, Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 2014.
- SÖDERHOLM Eira, *Kvensk grammatikk*, Oslo, Cappelen Damm Akademisk, 2017.
- SULKALA Helena, *Introduction. Revitalisation of the Finnic minority languages = Planning a new standard language. Finnic minority languages meet the new millennium*, szerk. Uő, MANTILA Harri, Studica Fennica Linguistica, Helsinki, SKS, 2012, 8–26.
- SPIVAK Gayatri Chakravorty, *Subaltern Studies. Deconstructing Historiography = The Spivak Reader. Selected Works of Gayatri Chakravorty Spivak*, szerk. LANDRY Donna, MACLEAN Gerald, New York, Routledge, 1996, 203–235 (205–209).
- TAKÁCS Judit, *A kvén revitalizáció legújabb lépései = Folia Uralica Debreceniensia*, szerk. MATICSÁK Sándor, KERESZTES László, Debrecen, Debreceni Egyetem Kiadó, 2016.
- THEIR Rolf, *Kvensk = Store Norske Leksikon*, szerk. BOLSTAD Erik, 2019.
<https://snl.no/kvensk>
- VIINIKKA-KALLINEN Anitta, *Alf Nilsen-Børsskog: The Author Chosen by the Language*, Multiethnica, 2019. dec., 12–24.
https://www.valentin.uu.se/digitalAssets/686/c_686162-1_3-k_multiethnica392019.pdf

Volter Domonkos

Szlovák múlt Isaszegen a helyi folklórszövegek tükrében

Isaszeg Budapesttől 30 kilométerre a Gödöllői dombság területén, a Rákos patak mentén fekvő, 2008-ban városi rangot kapott község. A török korban elhagyatott település a 18. században népesült be újra a Felvidék hegyes, erdős vidékeiről elvándorlott szlovákokkal.¹

A községben 2020-ban kezdtem el néprajzi kutatásaimat. A helyi szlovák nyelvjárásban beszélő generációk utolsó tagjai az elmúlt évtizedben hunytak el, így szlovák anyanyelvű adatközlőre már nem lehetett találni. Kisinterjújt készítettem Bánszkiné Varga Judittal, a 20. századi hagyományőrző mozgalom helyi vezetőegyéniségével, Szmolicza Józseffel, az Isaszegi Múzeumi Kiállítóhely igazgatójával, Fuferenda Klárával, a Szlovák Nemzetiségi Önkormányzat vezetőjével, illetve az Isaszegi Asszonykórus tagjaival. Emellett a dolgozatomhoz szükséges kutatómunka során korábbi néprajzi gyűjtésekre és az írott forrásokra támaszkodtam.

A tanulmány első részében összegzem a történeti adatokat, amelyek az isaszegi lakosság nemzetiségi összetételére vonatkoznak. Munkámat segítette Asztalos István Isaszeg történetét feldolgozó monográfiája,² emellett felhasználtam az online elérhető összeírásokat, valamint a szakirodalom Isaszegre és a régióra vonatkozó adatait. Rövid áttekintést adok a helytörténeti gyűjteményekben található kiadványokról, amelyek a helyi lakosság vallásgyakorlatához kötődtek a 19–20. században; majd a nyelvvtáltás folyamatából emelek ki példákat. A tanulmány második részében az Isaszegen rögzített szlovák folklórszövegeket adom közre.

1 Ján Sirácky: *Stahovanie Slovákov na Dolnú zem v 18. a 19. storočí*. Bratislava 1966. 113.

2 Asztalos István: *Isaszeg. Száz magyar falu könyvesház*. Szerk. Egye Tibor. Elektronikus megjelenítés, 2007: https://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/telepulesek_ertekei/100_falu/Isaszeg/pages/000_konyveszeti_adatok.htm (2022.04.29.).

1 A szlovákok betelepülése

A török kori háborúk és a Rákóczi-szabadságharc idején Isaszeg elnéptelenedett községgé vált (jóllehet a felszabadító háborúk végével Verlain János hívására németek érkeztek a településre, akik a szabadságharc idején szétszéledtek).³ A szatmári béke megkötése után az elkövetkező években nagy lendületet vett a telepések érkezése. Ekkor kezdődött meg a szlovák bevándorlás 1712 és 1715 között.⁴ Az 1715. évi országos összeírásban 10 szláv eredetű vezetéknevvel bíró családfő szerepel a 20 összeírt név között.⁵ Ezek közül néhány családnév a mai napig megtalálható a községben (például Lehoczki, (H)rustinczki, Rágá[c]s). 1720-ban az adatok között 18 szláv eredetű név található.⁶ (Fontos azonban megemlíteni, hogy a történelmi Magyarországon a családnév nem feltétlenül jelölte egyértelműen a nyelvhasználatot is.) A 17. században a Felvidéken a természeti és mezőgazdasági adottságokhoz képest igen magas volt a népsűrűség. Az itt élő jobbágyok migrációja gazdasági, megélhetési okokból indult meg dél felé.⁷ Ennek a folyamatnak a részeként népesült be Isaszeg. Ezek az isaszegi bevándorlók ekkor javarészt szökött jobbágyok lehettek, így elvándorlásukat és letelepedésüket a szétválás jellemezte. Hiszen, ha egy falu szökött jobbágyai együtt települtek volna le egy új községben, akkor könnyebben megtalálhatóak lettek volna földesuraik számára.⁸ Isaszeg esetében erre konkrét példa is szolgált. Nógrád megye 1720-as összeírásából kitérünk

3 Erik Fügedi: *Beiträge zur Siedlungsgeschichte einiger slowakischer Dörfer auf dem Gebiet des heutigen Ungarn*. In: Erik Fügedi – Ferenc Gregor – Péter Király: *Atlas slovenských nárečí v Maďarsku. Atlas der slowakischen Mundarten in Ungarn*. Bp. 1993. 196.

4 Kosáry Domokos: *Pest megye a kuruckorban*. In: *Pest megye múltjából* 1. Bp. 1965. 32.

5 Az 1715. évi országos összeírás (N78):

https://adatbazisokonline.hu/adatbazis/az-1715_-evi-orzagos-osszeiras/adatlap/3760?search=iSASZEG&term=eyJxIjoiaVNBUIpFRyIsImZxIjpw7ImRiX2lkIjpw7ImM4MwU3MjhhOWQ0YzJmNjM2ZjA2N2Y4OWNjMTQ4NjJjIjoiaWJ9fSwic29ydCI6InNjb3JlIiwieXhEiOiIiLCJhcVR5cGUiOiIifQ==&curr=1 (2022.01.06.).

6 Az 1720. évi országos összeírás (N79):

https://adatbazisokonline.hu/adatbazis/az-1720_-evi-orzagos-osszeiras/adatlap/1371?search=iSASZEG&term=eyJxIjoiaVNBUIpFRyIsImZxIjpw7ImRiX2lkIjpw7ImM4MwU3MjhhOWQ0YzJmNjM2ZjA2N2Y4OWNjMTQ4NjJjIjoiaWJ9fSwic29ydCI6InNjb3JlIiwieXhEiOiIiLCJhcVR5cGUiOiIifQ==&curr=1 (2022.01.06.).

7 Fügedi Erik: *Szlovák települések az Alföldön a XVIII. században*. In: *Tanulmányok Nyíregyháza újkori történetéből*. Szerk. Hársfalvi Péter – Mann Miklós. Nyíregyháza 1976. 7.

8 Fügedi Erik: *Agrár jellegű szlovák település a török alól felszabadult területeken*. *Agrártörténeti szemle*, 8 (1966) 320.

3 szlovák név, Bars megye összeírásából pedig 19 szlovák név (összesen 80 fő), akiket a földesuraik Isaszegen fogtak el és vittek vissza eredeti lakóhelyükre.⁹ Mindez mutatja azt is, hogy az isaszegi szlovák nemzetiségű lakosság összetétele a 18. században gyorsan változott az országban ekkor lezajló nagy népeségmozgások részeként. Stabilitást hozott, amikor 1723-ban részlegesen, majd teljesen Grassalkovich Antal grófhhoz került Isaszeg.¹⁰ A Grassalkovichok uralma alatt folytatódott a szlovák bevándorlás, a betelepülők – a földesuruk valálásának megfelelően – katolikusok voltak. Mindez meghatározta a község felekezeti elköteleződését a további évszázadokban. A katolikus szlovák lakosság ekkor renoválta a Szent Márton tiszteletére felszentelt templomot.¹¹

A 18. század második feléből származó források a következő adatokat tartalmazzák Isaszeg lakosságáról: Bél Mátyás *Az új Magyarország történeti-földrajzi ismertetése* című latin nyelvű munkájában szlovák településnek írta le a falut 1737-ben, magyar lakosságról nem számolt be.¹² Szintén szlovák anyanyelvű lakosokat tartottak itt számon a Váci Egyházmegyében az 1746-os és 1777-es *Canonica Visitatio* (Egyházlátogatási jegyzőkönyv) szerint. 1785-ben, II. József intézkedéseinek következtében, tartották meg az első hivatalos népszámlálást, ennek alapján elmondható, hogy Isaszegen ekkor 1371 római katolikus lakos élt, akik mindannyian szlovák nyelven beszéltek.¹³

Fontos adattal szolgál a Váci Egyházmegye online adatbázisa is az Isaszegen szolgáló plébánosokról. Sajnos az adattár hiányos, így nehéz pontos következtetéseket megállapítani, ugyanakkor a rendelkezésre álló forrásokat vizsgálva megfigyelhetőek összefüggések.¹⁴ Ezek alapján megállapítható, hogy az Isaszegen szolgáló római katolikus plébánosok szinte kizárólagosan szlovák nemzetiségű településen töltöttek el szolgálati időt isaszegi munkásságuk előtt vagy után.¹⁵ Az adatbázis azonban hiányos, több plébános esetében nem tar-

9 Fügedi, E.: *Beiträge*, i. m., 196–197.

10 Asztalos I.: *Isaszeg*, i. m.

https://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/telepulesek_ertekei/100_falu/Isaszeg/pages/006_grassalkovich_birodalom.htm (2022.01.06.).

11 Chobot Ferenc: *A váci egyházmegye történeti névtára. Első rész: Az intézmények története*. Vác 1915. 205.

12 Matthias Bel: *Notitia Hungariae novae historico-geographica III*. Viennae 1737. 148.

13 Asztalos I.: *Isaszeg*, i. m.

14 Isaszeg plébánia feladatköre:

<http://sematizmus.vaciegyszeg.hu/feladatkor.php?id=78> (2022.01.06.).

15 Molnárovics Pál isaszegi szolgálata után (1742–1749) Tápiószlyre, majd Dabas-Sárirra került; Dabas-Sáriról került Isaszegre Podhorszky Mihály (1749–1750); Szódról érkezett Alberthy Jakab (1750–1762); Ecserről Haasz Márton (1776–1778), Albertirsáról Agler Ferenc (1811–

talmazza más szolgálati hely adatait, ami elképzelhetőleg más egyházmegyére terjedhetett ki. A magyarországi katolikus szlovákság lelkipásztorainak kutatása további átfogó feltárássra váró területet jelent.

2 Nyelvhasználat a 19. században

A 19. század második felében – a jobbágyfelszabadítás után – a fővároshoz való közelség miatt egyre több magyar anyanyelvű lakos telepedett le Isaszegen. Az 1880. évi hivatalos statisztikai adatok szerint Isaszegen 1199 lakosból 883 szlovák nemzetiségű.¹⁶ Ez az utolsó összeírás a történelmi Magyarországon, ami hitelesnek tekinthető, mivel ebben az esetben nem a nemzetiségi identitásra, hanem még az anyanyelvre kérdeztek rá.¹⁷

Isaszeg esetében is igaz Manga János megállapítása, amely szerint a szlovákokkal ekkor együtt élő magyarság részben elszlovákosodott a 19. századra, ami leginkább a szlovákság által hozott szellemi kultúrában (szokásvilág, népköltészet) nyilvánult meg. Ezt támasztja alá, hogy Isaszeg eddig dokumentált archaikus folklórszövegei és népszokásai szlovák nyelvűek. Ugyanakkor a magyar másodlagos nyelvként biztosan jelen volt a községben, mindezt megkövetelte a fővárossal való gazdasági és infrastrukturális kapcsolat is. Az urbanizáció során a magyar nyelv volt domináns, emellett a népszokások nyelve továbbra is a szlovák maradt. Fontos hangsúlyozni, hogy a Manga János által felvázolt anyanyelvben beállt változások még egy-egy községen belül is eléggé differenciáltan mentek végbe.¹⁸

A szlovák nyelvhasználatot erősítik meg az Isaszegi Múzeumi Kiállítóhely gyűjteményében megmaradt 19. századi imádságos- és énekeskönyvek, amelyek a cseh nyelv valamely korabeli változatán, illetve szlovakizált cseh nyelven íródtak. A magyarországi katolikus szlovákság a vallásos életben több nyelv-változatot is használt.¹⁹ Egyes kiadványok több példányban is megmaradtak Isaszegen, a duplumok a helyi szintű elterjedést mutatják. A kiadványok leg-

1855), Csömörről érkezett Klány János (1855–1877). A magyarországi katolikus szlovákság lelkipásztorainak kutatása további, átfogó feltárássra váró területet jelent.

16 Sirácky, J: *Stahovanie Slovákov*, i. m., 114.

17 Dobszay Tamás – Fónagy Zoltán: *Magyarország társadalma a 19. század második felében*. In: Magyarország története a 19. században. Szerk. Gergely András. Bp. 2003. 412.

18 Manga János: *Magyarországi szlovákok*. In: Népi kultúra – Népi társadalom 7. (Az MTA Néprajzi Kutató Csoportjának Évkönyve). Bp. 1973. 218–219.

19 Volter Domonkos: „Szláv érzéssel és átéléssel hisznek.” *Püspökhatvan népi vallásosságáról*. In: Volter Domonkos: *Püspökhatvan népi vallásossága*. Békéscsaba 2021. 110–111.

többje adományozás révén került a falumúzeum tulajdonába. A szlovák imakönyvek korabeli használatát bizonyítják a bennük szereplő bekarikázott versszakok és egyéb feljegyzések.

Egy példányban található meg a gyűjteményben a *Prawý Zlatý Nebe-klič*. [Igaz Arany Mennyei-kulcs] című imakönyv, amely kiadási évet nem tartalmaz. Az első oldalakon lévő az egyházi év ünnepeit mutató táblázat 1888. évi dátummal kezdődik. Az imakönyv – a benne szereplő bejegyzés alapján – *Dragonya Katalin* tulajdona volt. A cím a mennyország kulcsaként azonosítja a könyvet, ezzel szerzője mintegy az üdvösség elnyeréséhez szükséges olvasmányként jelöli meg a kiadványt.

Két példányban tartalmazza a gyűjtemény az 1888-ban megjelent *Štepná Záhradka* [Nemesített kertecske] című imakönyvet, amely Budapesten került kiadásra (*W Budapeššti w Tereziowe*). A könyv összeállítója Bleszkányi Ferenc terézvárosi pap. Szintén az ő nevéhez köthető az isaszegi anyagban három példányban megtalálható *Duchowné Jaderko sladkosti Modliteb*²⁰ [Édes imádságok lelki gyöngyöcskéi] című imakönyv. A három példány a következő bejegyzéseket tartalmazza: az 1897-es példányban *Nagy Mihály* és *Palyaga Veronika*, az 1898-as példányban *Wasicza Máté*, az 1903-as példányban *Horváth Teréz* neve szerepel.

Hatalmas méretű kiadvány a *Veliký život Pána a Spasitele našeho Ježíše Krista a jeho nejsvětější a nejmilejší Matky Marie Panny, jakož i všech jiných krevních přátel Syna Božího* [A mi Urunk és Megváltónk Jézus Krisztus és az ő legfényesebb, legkedvesebb anyja Szűz Mária nagy élete, valamint minden más rokonáról az Isten Fiának] című könyv. A 19. században kedvelt népi olvasmány a Bibliában nem szereplő történetekről is beszámol, megnevezi többek között Jézus dédnagyanyját is, így bizonyos szempontból apokrifnak tekinthető. A művet német nyelvről fordította cseh nyelvre Edelbert Nymburský kapucinus szerzetes a 17. század végén (az első kiadás 1698-ban jelent meg).²¹ Az Isaszegen megmaradt kiadvány 1892-ben került kiadásra Szakolcán a Skarnitzl-nyomdában. A kötetben a következő bejegyzések olvashatók: *Tyichon János Wette 1894 be Aprilis 19 Kén Tyichon József Tyichon János Klincsek Klári*.²²

20 Teljes cím: Duchowné Jaderko sladkosti Modliteb k rozličným tajomstwám Pána nášého Ježíša Krista a k Welebnej Swätosti Oltárnej. Modlitby pri Omšši Swätej k Blahosl. Panne Márii a k iným Swätým. S piesňami pri Sw. Omšši, w Adwente a na Swiatky a rozličné príležitosti ročitě. W Budapeššti. Tlačom Kolomanna Róza a jeho manželky (predtým A. Bučánszky).

21 Kovács Eszter: *A Makula nélkül való tükör cseh forrásai*. Bp. 2014. 10–11.

22 A kötetet Kisréti Jánosné 1975. október 31-én adományozta a falumúzeumnak.

Mindemellett egy szlovák nyelvű vallásos folyóirat is járt a községbe Nagyszombatról: *Posol božského srdca Pána Ježiša* [Az Úr Jézus isteni szívének küldöttei] címmel, Winter Zsigmond nyomdájából. A III., IV. és VI. évfolyam lapszámai kerültek a helyi múzeum tulajdonába, amelyek 1899 és 1902 közötti kiadásúak.

Ezenkívül egy kéziratokat és ponyvanyomtatványokat tartalmazó cérnakönyv a 19. század első feléből²³ és egy fraktúrával szedett imakönyv is található a falumúzeumban; ez utóbbinak borítója eltűnt. Öltözködés, kézmosás, fésülködés közbeni imádságokkal kezdődik, és a következő kéziratot bejegyzést tartalmazza: *Lehoczki Mari dala robity tuto knyisku roku 18?? Dragonya Kata / Lehoczki Mária Zomrela Roku 1905 Július 26 tom* [Lehoczki Mari ezt a könyvecskét Dragonya Kata használatára adta 18?? / Lehoczki Mária meghalt 1905. július 26-án].

A kettős nyelvhasználatot mutatják a századfordulós vallásos kiadványok szlovák és magyar nyelvű darabjai. Katolikus papoknak szánt kiadvány az 1907-ben kiadott *Rituále Strigoniense*, amely a plébánia könyvtárából került a falumúzeumba. A kiadvány négy nyelvű (latin-német-magyar-szlovák), tartalmaz papi áldásokat, illetve különböző szertartásszövegeket a szlovák nyelv irodalmi változatában is.

A népi használatban lévő századfordulós kiadványok közül kiemelném a *Sklad*²⁴ [Raktár] című énekeskönyv három példányát 1890 és 1900 közötti kiadásokban, amelyeket a szentmiséken használhattak a helyi katolikus hívek. Később az imakönyvet összekötötték az *Orgona Virágok Imák és énekek a római katolikus hívek használatára* című magyar nyelvű énekeskönyvvel, amely 1900 és 1907 közötti példányokban került elő Isaszegen. Kettő ilyen összefűzött példányt is tartalmaz a gyűjtemény. Egy pecsét az imakönyvek egybekötését végző nyomdász adatait is tartalmazza: *Steiner Márk könyvkötő Budapest / Budapest Kossuth Lajos utca 15*. Ebben a példányban szereplő bejegyzés utal az imakönyv tulajdonosára és a vásárlás időpontjára, amely Nagyboldogasszony napja volt: *Bábinszki Verona 1902. augusztus 15*. A tulajdonos az imakönyvet egy Mária-kegyhelyen vásárolhatta, amelyeket ezen a napon katolikus zarándokok sokasága lepett el. Az isaszegi hívek kedvelt zarándokhelye a kö-

23 A kéziratok a 19. század elejéről származnak, vallásos énekeket tartalmaznak, további kutatásuk indokolt.

24 Teljes cím: *Sklad nábožných Pesničkov i Modlitbow kteri k wätššej cti Boha i blahoslawenej Panny Marii pre pobožních a bohabojných katolíkow, jako aj pre jejich blahsławenstwo*. Spisal Jozef Pruzsinszky. Tlačou a nákladom Kolomana Rózsa a manž. Budapest. 1890–1899.

zeli Máriabesnyő volt. Ugyanakkor Bábinszki Verona imakönyve tartalmaz egy szentképet is Máriavölgyből (*Maria Thal*), amely szintén kedvelt zarándokhely volt a mai Szlovákia területén. A szentképen kívül nincs arról adat, hogy isaszegi zarándokok látogatták volna ezt a kegyhelyet a 19. század végén, ugyanakkor a régióban élő szlovákság körében nem egyedülálló a korszakban több napos zarándoklatok szervezése a Felvidékre.²⁵

3 Nyelvváltás a 20. században

A 20. század elején részben az állampolitika részéről irányuló magyarosító törekvések, részben a megváltozott körülményekhez való alkalmazkodás változásokat hozott az isaszegi szlovákság életében. Az 1920-as népszámlálás mindössze a lakosság 2,7%-át tartotta számon szlovákként. Mindez abból adódik, hogy a népszámlálás során bizonyos adatokat torzítottak az összeírók. Az adathamisítást segítette az a jelenség is, amit a Statisztikai Hivatal így jellemezett 1910-ben országos szinten:

E nép a magyar és szlovák nemzetiséghez tartozás oly bizonytalan határán van, hogy épp oly joggal vehető magyarnak, mint szlováknak. Egyaránt beszéli, s egyaránt használja mind a két nyelvet, az összeíró számlálóbiztosnak úgyszólván a hangulatától függ, hogy a magyarság vagy a szlovákok közé sorozza-e őket.”²⁶

Feltételezhető tehát, hogy a teljes lakosság értette és különböző intenzitással használta ekkoriban a szlovák és a magyar nyelvet is Isaszegen, a népszámláláskor pedig csak az utóbbit vették figyelembe – mindez összefüggésbe hozható az első világháborút követően kiújuló nemzetiségi konfliktusokkal. A 20. század második évtizedében fokozódó (gyakran erőszakos) magyarosító törekvések Isaszegen is adathozhatóak. Az 1920-as népszámlálási adatok hiteltelenségét mutatja néhány olyan forrás, amely a szlovák nyelvhasználat intenzitását említi a Rákos mentén:

...mert ha kettesben kerülnek össze a főváros utcáin, a vonaton és villamosokon csak tótul beszélnek, holott magyar állami iskolákban tanultak. Igaz, hogy ezt a tót nyelvet úgy összekeverik magyar szóval, hogy egy árva- vagy túróc-megyeyi tót aligha értené meg őket, a valóság mégis az, hogy ha csak tehetik, tótul beszélnek. Épp így vannak szokásaikkal is. (...) Cinkotán, Isaszegen és Rákoskelesztúron laknak nagyobb számban.

25 Volter D.: *Szláv érzéssel*, i. m., 119.

26 Dobszay T. – Fónagy Z.: *Magyarország társadalma*, i. m., 415.

– írta 1938-ban Zsemley Oszkár a vidék lakosságáról,²⁷ majd Isaszeg esetében külön is megerősíti: „Jelenleg többnyire tót a népessége.”²⁸

A magyarosító törekvésekhez köthető a szlovák családnevek megváltoztatása is. Isaszeg a 19. század második felétől a Budapest-Losonc vasútvonal egyik megállóhelye volt. Számos isaszegi férfi talált jövedelmező munkát a Magyar Államvasutaknál. A visszaemlékezések szerint a MÁV dolgozók számára előírták a szlovák családnevek megváltoztatását az 1930-as évektől. A MÁV kijelölte azokat az új magyar családneveket, amik közül választhattak a dolgozók. A családfővel együtt az egész család megváltoztatta a szlovák vezetéknevet magyarra. Mindez nem váltott ki semmilyen ellenállást, tekintve, hogy a helyi lakosság csak nyelvében és hagyományos kultúrájában volt szlovák, identitása magyar volt.²⁹ A MÁV-nál beállt változások ellenére Isaszegen megálva a kalauz továbbra is azt kiabálta: „Tótfalu”.³⁰

A nyelvváltás csak a második világháború után tudott kiteljesedni, ennek egyik oka, hogy felnőtt az a generáció, amelyet az iskolai nevelés kereteiben büntettek a nemzetiségi nyelvhasználat esetén; másik oka, hogy 1945 után felbomlott a hagyományos paraszti társadalom, amely Isaszegen a szlovák nyelv őrzője volt. Az életmód megváltozásával a helyi szlovák nyelvjárás alkalmatlanná vált az új társadalmi berendezkedésben való használatra, továbbtanulni, jövedelmező munkát vállalni csak magyar nyelvtudással lehetett.

Napközben nagymamám vigyázott rám és akkor próbált nekem tanítani helyyelközzel [egy gyermekmondókát], ahogy mondta, én mondtam utána:

Kukučka kuká,

Hora sa puká,

Jaňiček sa žeňí,

A kakukk kakukkol,

Az erdők rügyeznek,

Jánoska nősiül.

27 Zsemley Oszkár: *Rákospalota és Rákosvidék*. Magyar Városok és Vármegyék Monografiája XXIV. Bp. 1938. 98.

28 Uo., 118.

29 A névváltás a következő családnevekből átírását hozta (a teljesség igénye nélkül): a Brdár-ból Balatoni lett, Hrustinski családnevekből Hatvani, Havasi és Hernádi lett, Klincsek családnév-ből Kincses és Kertész, a Tichon-ból Tihanyi, Szkrbek-ből Szigeti, Ragács-ból Répási, Maczek-ből Magyarai és Mogyorósi. A névváltoztatás során tehát a vezetéknev kezdőbetűje alapján választottak új nevet, ennek révén egyik esetben sem tartották meg az eredeti szlovák családnév jelentését magyar fordításban. Az új magyar nevek teljes jelentésbeli eltérést mutatnak, ennek egyik szemléletes példája, amikor a Moravec azaz „Morvaországi” névből Marosvölgyi lett. (A családneveket az Isaszegi Asszonykórussal készített interjú alapján gyűjtöttem össze.)

30 Adatközlő: Sz. J. 1963.

Koho si bere?

Cikorku, Dorku

Paňi rektorku.

Kit választ magának?

Cinkét, Dorkát,

A tanítónőt.

(...) a szomszéd néni is egy ilyen sok szoknyás parasztruhás volt, és mindig együtt beszélgettek, és amit nem akartak, hogy én megértek, azt tótul mondták, tehát úgy beszélgettek nagyon sokszor. Én azt tapasztaltam kisgyerekként, hogy többet beszéltek tótul, mint magyarul.³¹

Ahogy az idézetből is kitűnik, a 20. század második felében az idős generáció még a szlovák anyanyelvét használta Isaszegen. Ezt támasztják alá egyrészt az adatközlők visszaemlékezései, másrészt a Magyarországi Szlovákok Kutatóintézetének és az Eötvös Loránd Tudományegyetem munkatársainak isaszegi kutatásai is. Ennek a kutatómunkának az eredményeként 1993-ban a Magyarországi szlovákok nyelvjárási atlaszába a Pest megyei régióból három település került be, ezek közül az egyik Isaszeg. A helyi szlovák nyelvjárás, amely a közsze szlovák nyelvjárás típusához tartozik, jól dokumentált.

Az általam készített interjúk során a nyelvváltás folyamatában még egy fontos tényező meghatározó volt, ez a szégyenérzet. Mindez egyrészt abból fakadt, hogy rossz magyar nyelvtudással a 20. században beállt társadalmi változások miatt már nehezen lehetett boldogulni; másrészt az iskolában magyar hazafias nevelés folyt, amely összekapcsolódott a magyarság első világháborúban ért sérelmeivel. Gyűjtéseim során azt tapasztaltam, hogy néhányan a mai napig sérelmezik Isaszegen, ha őseiket szlovákként azonosítják. A kialakult identitásválság egy példája az is, hogy a szlovák családnevű isaszegi lakosok magukat lengyel származásúként kezdték azonosítani. Mindez azonban történeti adatokkal nem támasztható alá. A jelenséggel én is találkoztam, valamint Asztalos István is beszámol róla monográfiájában:

Az elmúlt évtizedekben a községben elterjedt az a dokumentumokkal alá nem támasztott állítás, csupán a névanyagból merítő vélemény, mely szerint 1734-ben lengyel nemesi családok települtek Isaszegre. A felkutatott névanyagban nem leljük ennek nyomát, az akkor élt lakosok elsősorban magyar és szlovák, kisebb részben német nevéek.³²

31 Adatközlő: D. M. 1960.

32 Asztalos István véleménye szerint, a Polyák névnek lehet egyedül lengyel kötődése. Asztalos I.: *Isaszeg*, i. m.

4 Népzenegyűjtés Isaszegen

Az eddig ismertetett folyamatokkal összefügg, hogy az isaszegi néprajzi gyűjtések között kevés szlovák nyelvű folklórszöveg került dokumentálásra. Isaszegen elsőként 1913 és 1918 között jegyzett le népdalokat özv. Radó Gyuláné Kenesei Ilona, aki tanítónőként került Magyaróvárról a községbe. (Kéziratos gyűjtéseit az Országos Széchényi Könyvtár Zeneműtárában őrzik.) Kenesei Ilona hatalmas és rendkívüli munkát végzett Bartókkal és Kodállal egyidőben, a népzene kutatás kezdeti időszakában. Isaszeg esetében az akkori magyar nyelvű repertoárt rögzítette – feltehetően szlovák nyelvtudás hiányában. Gyűjtéséből hiányoznak a régi stílusú dallamok, néhány párosító és gyerekdal mellett itt csak új stílusú magyar népdalokat tudott lejegyezni, ezek között dominánsak az első világháborús katonadalok.

Az első világháború időszaka az új stílusú népdal utolsó virágkora volt. A későbbi gyűjtések során több dallam és szövegvariáns ismét lejegyzésre került a 2000-es évek elején Isaszegen, ezek alapján elmondható, hogy számos népdal tartós részévé vált a helyi népi kultúrának. Hasonló megállapításra jut Lami István is püspökhatvani kutatásai során. Az első világháború ideje alatt – valamint a dualizmus időszakában, a hároméves sorkatonaság alatt – a helyi szlovák férfiak amellet, hogy jól megtanultak magyarul, hozták magukkal az új stílusú magyar nyelvű háborús- és katonadalokat, amelyeket ezután még évtizedekig énekeltek különböző összejövetelek alkalmával.³³ Emellett Kenesei Ilona gyűjtésében nagy számban fordulnak elő folklorizálódott műdalok, kisebb számban magyar nóták a 19. század végéről és a századforduló időszakából (például Dóczy József, Forgách Béla, Pete László és Simonffy Kálmán egy-egy szerzeménye). Ezek nem népi eredetű, de divatozó dalok lehettek a századforduló időszakában Isaszegen.

A következő gyűjtött anyag Isaszegről 1954-ből származik. Széchényi Dénesné jegyzett lett 6 szlovák és 5 magyar dallamot, az akkor 70 éves Hajdú Kától. Hangfelvétel nincs, a dallamlejegyzések pontatlanok. A szlovák nyelvű dallamok a népzene archaikus rétegét idézik. A következő gyűjtés Isaszegről 1980 körül készülhetett. A helyi iskola énektanára rögzített szlovák népdalokat, amit az Eötvös Loránd Tudományegyetemnek adományozott. A kazettafelvétel az egyetemen zajló nyugdíjazások és irodaváltások során eltűnt, jelenleg nem találják, bár 2000-ben még megvolt, ekkor került ugyanis az egyetem

33 Lami István: *Fejezetek Püspökhatvan múltjából*. Püspökhatvan 1997. 123.

egyik oktatójának, Kiss Szemán Róbertnek figyelmébe a kazettán szereplő ballada, amely török kori szövege miatt unikális darabnak tekinthető. A szöveget Zsilák Mária jegyezte le; mivel irodalmi és történeti szempontból is értékesnek tartották, a nemzetiségi iskolák számára akkor készülő tankönyvbe is bekeverték.³⁴ Emellett Zsilák Mária elmondta, hogy a kazettán mintegy 10 népdal volt hallható, valamennyi szlovák nyelvű, ezek közül a *Kopala stuňičku, pozerala do ňej* [Kutat ásott és belenézett] kezdetű népdal egyik variánsa is. Sajnos több adatom jelenleg nincs erről a gyűjtésről.

1985-ben Nyikos László és Pálffy Gyula végzett gyűjtéseket Isaszegen a helyi néptáncra vonatkozóan. A felvételeken kis számban népdalok is elhangoznak, ezek közül 3 szlovák nyelvű. Majd a 2000-es évek elején a helyi hagyomány-őrző csoport vezetője, Bánszkiné Varga Judit mintegy 60 dalt rögzített hangfelvételen az isaszegi idősök ajkáról. A gyűjtésnek körülbelül ¼ része szlovák; dominálnak a magyar népdalok, amelyek mind az új stílusú népzenehez tartoznak, azonban ezek között is számos példa hozható sajátos helyi dallam- és szövegvariánsokra.³⁵

5 Szlovák szokásdalok

Isaszeg népdalkincsében három szlovák szokásdal maradt fent a jeles napok rendjéhez köthetően. Magyar nyelven nem rögzítettek ilyen típusú szokásdalokat (csak isaszegi cigányoktól). Karácsonyi adománykérő szöveg a *Dajté že nám dajté* kezdetű ének, ezt december 24-én az ablak alatt énekelték a gyerekek. Több csoport járt a faluban, elsősorban saját rokonaikhoz, utcabéliekhez.

<i>Dajté, že nám dajté</i>	<i>Adjatok nekünk, csak adjatok,</i>
<i>Čo nám máte daťi.</i>	<i>Amit adnotok kellene,</i>
<i>Lebo je mi zima.</i>	<i>Mert hideg van itt nekem,</i>
<i>Pred oblokom státi.</i>	<i>Az ablak alatt állni.</i>
<i>Jeden nám je bosí,</i>	<i>Egyikünk meztláb van,</i>
<i>Druhí sa vám prosí,</i>	<i>A másikunk magukat kérleli,</i>
<i>A ten treťi za námi,</i>	<i>A harmadik mögöttünk,</i>
<i>Kapceľe nosí.³⁶</i>	<i>Kapcában van.</i>

34 Róbert Kiss Szemán: *Slovenská literatúra I.* Bp. 2013. 48.

35 Ezúton szeretném megköszönni Bánszkiné Varga Juditnak, hogy rendelkezésemre bocsátotta gyűjtését, amelynek szlovák nyelvű szövegeit a dolgozat további részében elemzem.

36 Lejegyezte Bánszkiné Varga Judit, nyelvjárási legjegyzés tőlem, V. D. Adatközlő: P. Gy.

A köszöntéshez a szokásdal mellett karácsonyi énekek is kötődtek, amelyek a két világháború közötti időszakban magyar nyelven kerültek a gyerekek repertoárjába. (Hasonló alkalomra szóló szokásdalt adatolt Kenesei Ilona is újkor isaszegi cigányok ajkáról:³⁷ a dallam eredetije a 17. századból való,³⁸ itt azonban rövidül és egyszerűsödik.)

Karácsony másnapján mondott köszöntő, amely a rokonok meglátogató-sához, illetve az Istvánok köszöntéséhez köthető, a következőképpen hangzott Isaszegen:

<i>Vinšujem vám na tieto slávne sviatki,</i>	<i>Kívánom maguknak ezekre az ünnepekre,</i>
<i>Na pamiatku svateho Štefana,</i>	<i>Szent István emlékére,</i>
<i>Aby vám dal Pánboh zdravia, štastia,</i>	<i>Hogy adjon maguknak az Űristen egészséget,</i>
<i>Hojnvo božskvo požehnaŕia,</i>	<i>Boldogságot, bőséges isteni áldást,</i>
<i>A po smrti slávu ŕebesku,</i>	<i>És a halál után mennyei dicsőséget.</i>
<i>Pochválem Ježiš!</i>	<i>Dicsértessék a Jézus!³⁹</i>

Csak bizonyos régiókban megőrződött szokás az asszonyfarsang, amelynek során a nagybőjtőt megelőző keddi napon az asszonyok jelmezekbe öltöztek, adománygyűjtéssel egybekötve járták a falut és különböző módon tréfát űztek a férfiakból. Az asszonyfarsang mulatsággal zárult, amelyen csak asszonyok vettek részt; mindez összefügg a farsangi szokások egyik jellegzetes momentumával: a világ rendje felfordult.⁴⁰ A szokáshoz gyakran pajzán tartalmú népdalok is kötődtek. A Mátra vidéki szlovák és magyar falvakban egészen a múlt század közepéig élő népszokás volt az asszonyfarsang, amelyet részletesen Jávor Katalin kutatott és tanulmányozott.⁴¹ Megállapította, hogy bár maga a zártkörű női multság igen széles európai elterjedtséget mutat, a farsangi asszonyünnepekről a legtöbb adat szláv és német nyelvterületről való.⁴² Az asszonyok húshagyókeddi alakoskodása Isaszegen is ismert volt,⁴³ az eddigi párhuzamok alapján a betelepülő szlovákság által honosodott meg, az ide érkező telepesek már régebbi hazájukban ismerhették.

37 Zenetudományi Intézet Hangarchívum. Kodály-rend – Kodály Zoltán kéziratos dallamgyűjteménye (1905–1958) Kodály-rend, 235. dosszié (26616-26733) KR_26671.

38 Dobszay László: *A magyar népének I.* [h. n.] 2006. 157.

39 Lejegyezte Bánszkiné Varga Judit, nyelvjárási legjegyzés tölem, V. D. Adatközlő: E. P. 1931.

40 Voigt Vilmos: *Karneválunk kérdései.* In: Voigt Vilmos: Világnak kezdetétől fogva. Történeti folklorisztikai tanulmányok. Bp. 2000. 290.

41 Jávor Katalin: *Asszonyfarsang Mátraalmáson.* Népi kultúra – Népi társadalom II–III. Bp. 1969. 265–294.

42 Uo., 289.

43 Szathmáry Zoltán: *Húshagyókeddi köszöntés Isaszegen 100 évvel ezelőtt.* In: Isaszegi Adattári Közlemények III. Isaszeg 1977. 57–59.

Nincs adatom arról, hogy a községben rögzített *Faršangi sa krátia* [A farsang elmúlik] kezdetű szokásdal kapcsolódott-e az asszonyok húshagyókeddi alakoskodásához, de szövegét tekintve ide köthető. A dallam kántáló jellegű, nem táncdallam. Távoli variánsai a magyarországi szlovákok között is ismertek.⁴⁴

<i>Faršangi sa krátia,</i>	<i>A farsang elmúlik,</i>
<i>Už sa ňenavrátia,</i>	<i>Már nem is tér vissza.</i>
<i>A džovcence plačú,</i>	<i>És a lányok sírnak,</i>
<i>Že sa ňeviskáču.</i>	<i>Hogy nem ugrándoznak.</i>
<i>Za horámi, za dolámi</i>	<i>Hegyeken, völgyeken túl,</i>
<i>Podže chlapani z námi,</i>	<i>Gyertek fiúk velünk,</i>
<i>/: Z ňevestámi. :/</i>	<i>A menyasszonyaitokkal.</i>
<i>Hruški si nabereme,</i>	<i>Körtét szedjünk!</i>
<i>A chlapanov milujeme,</i>	<i>A fiúkat szeretgessük!</i>
<i>A to bude iste, ako vi ste</i>	<i>Az olyan lesz, mint ti vagytok.</i>
<i>Ďateľinka drobná,</i>	<i>Apró lóhere,</i>
<i>Chlapani jelia hrozna,</i>	<i>A fiúk szőlőt esznek,</i>
<i>/: A džoucence višne,</i>	<i>A lányok meg meggyet,</i>
<i>Abi boli frišne. :/</i> ⁴⁵	<i>Hogy élénkek legyenek.</i>

Szintén népszokáshoz köthető a *Kiselica krásna* [Gyönyörű kiszelica] kezdetű népdal. Magáról a kiszehajtásról már a 14. századból vannak adatok Csehország és a mai Szlovákia területéről.⁴⁶ A szlovákok körében általánosan elterjedt tradíció volt,⁴⁷ amely a magyarok között is megjelent Észak-Magyarországon,⁴⁸ az itt élő szlovákokkal való több évszázados együttélés révén.

A magyarországi kisebbség körében is valamennyi régióban elterjedt népszokás, amely a betegség, halál vagy tél elűzését szolgálta és hagyományosan húsvét előtt egy vagy két héttel zajlott. A szokásnak központi eleme egy felöltötöttetett bábu, amit körbehoradtak a faluban. Isaszegen ezt Kiszelicianak neveztek.⁴⁹ A hazai szlovákok *Morena*, *Kisel*, *Mareja* néven is emlegették a bábút.

44 Ondrej Krupa: *Kalendárne obyčaje III. Predjarie – Jar – Leto – Dni v týždni*. Békešská Čaba 1998. 62.

45 Rögzítette Bánszkiné Varga Judit. Adatközlő: H. J.

46 Krupa, O.: *Kalendárne III*, i. m., 110.

47 Jana Verešová – Beata Juráková: *Ludové zvyky, tradície a remeslá vo výchove mimo vyučovanie*. Bratislava 2014. 36–37.

48 Róheim Géza: *Magyar néphit és népszokások*. Bp. 1925. 240.

49 Ez a szó savanyú ételek megnevezésére szolgált Anton Bernolák 1825-ös szótára szerint. Ld. Antoninus Bernolák: *Slowár Slowenský Česko-Latínsko-Nemecko-Uherský seu Lexicon Slavi-*

Szintén Kiszelicának hívták Vértesszőlősön, Pilisszántón, Sárísa-
Sáríban.⁵⁰ A Pest környéki szlovákok között Isaszeg mellett még Rákoskereszt-
úron⁵¹ és Nagytarcsán⁵² is sikerült rögzíteni ezt az archaikus szokást a hozzá
kapcsolódó szöveggel.

Virágvasárnap délután a lányok dalolva és táncolva végigmentek Isaszeg
utcáin a felöltöztetett Kiszelicával, majd a bábut a Rákos-patakba dobták. Ez-
zel szimbolizálták a betegség, a halál elűzését, amelyet a patak vize vitt el. Köz-
ben az alábbi éneket kántálták:

<i>Kiselica krásna,</i>	<i>Gyönyörű Kiszelica,</i>
<i>Ďe si husi pásla,</i>	<i>Hol őriztél libákat?</i>
<i>Tam dole, na dole,</i>	<i>Ott lent, a mezőn</i>
<i>Richtárovom dvóre.</i>	<i>A bíró udvarában.</i>
<i>Sedí baba v kóši,</i>	<i>Úl egy banya a kosárban,</i>
<i>Ďiabol sa jej prosí,</i>	<i>Az ördög kéri tőle:</i>
<i>Daj vajko, za vajko.</i>	<i>Adjál tojást, tojásért,</i>
<i>Tím dedínskím pánom.⁵³</i>	<i>Azoknak a falusi uraknak.</i>

A második versszakban a *Daj vajko, za vajko, Tím dedínskím pánom* [Adj to-
jást tojásért, azoknak a falusi uraknak] sor arra utal, hogy a szöveg valamilyen
adománygyűjtő szokáshoz kapcsolódhatott és később épülhetett be a kiszejá-
rás szövegébe. Hasonló szövegek ugyanis a húsvéthétfői vesszőzésnél hangoz-
tak el a pilisi régió szlovák falvaiban.⁵⁴

A szokáshoz különböző kántáló szövegek is tartoztak, amelyek a Kiszelica
kárhoztatásra, illetve a legények megszólítására irányulhattak:

<i>Obleč sukňu zelenú,</i>	<i>Vegyel fel zöld szoknyát,</i>
<i>Na tú Kvetnú nedělu.</i>	<i>Erre a Virágvasárnapra.</i>

cum Bohemico-Latino-Germanico-Ungaricum. Budaë: Typis et Sumtibus Typogr. Reg. Univers. Hungaricæ 1825:

<https://slovník.juls.savba.sk/?w=kiselica&s=exact&c=S43b&cs=&d=kssj4&d=psp&d=ogs&d=sssj&d=orter&d=scs&d=sss&d=peciar&d=ssn&d=hsj&d=bermolak&d=noundb&d=orient&d=locutio&d=obce&d=priezviska&d=un&d=pskfr&d=pskcs&d=psken#> (2022.01.19.).

50 Krupa, O.: *Kalendárne III*, i. m., 124–126. 143.

51 Manga J.: *Magyarországi*, i. m., 237–238.

52 Bátori László István – Király Katalin – Galántai Györgyné Szlaukó Mária – Terék József: *Nagytarcsai szlovák népdalok / Slovenské ľudové piesne vo Veľkej Tarči*. Nagytarcsa 2020. 181–182.

53 Rögzítette Bánszkiné Varga Judit. Adatközlő: H. J.

54 Krupa, O.: *Kalendárne III*, i. m., 199–204.

*Kijan, kijan, kijaňička,
A za vlasi ho kvakati.*

*Sulyok, sulyok, kicsi sulyok,
A hajadon az „kuruttyol”.*

*Navaríme, navaríme červeného vina,
Opojíme, opojíme richtárovhó sina.
Ak ňebude piť, budeme ho biti.*

*Főzzünk, főzzünk vörösbort,
Kábítsuk el, kábítsuk el a bíró fiát,
Ha nem issza meg, meg fogjuk verni*

6 A népzene régi stílusrétegéhez tartozó népdalok

A szokásdalok után a már említett unikális értékű *Bojovoli Ťurci* [Harcoltak a törökök] kezdetű balladát mutatom be. Ez az egyetlen klasszikus régi stílusú népballada, amely ismert Isaszegen. Tartalmát tekintve kapcsolódik a török háborúk időszakához. A Kárpát-medence népei a 15. századtól folyamatosan harcban álltak az Oszmán Birodalommal. A törökök magyarországi berendezkedése után hosszú időig betörések és végvári harcok zajlottak a Hódoltság és a Királyi Magyarország határán, valamint az oszmánok gyakran elhurcolták az ott élő lakosságot. Ezekről az eseményekről a magyar és szlovák népköltészet egyaránt megemlékezik. A török háborúhoz kapcsolódó szövegek a magyarországi szlovákok körében több helyen is adathatók. Lami István véleménye szerint ez összefügghet azzal, hogy a török kor után az elnéptelenedett területekre leginkább a háborúk sújtotta vidékekről települtek délre szlovák jobbágyok, akik magukkal hozták a háborús viszontagságokat megéneklő dalikat is.⁵⁵ A szlovákság nyugati és északi szomszédjainak körében már nincsenek ilyen dalok, mert őket nem érte az a nyomás, mint az Oszmán Birodalom és a keresztény Európa határon élő lakosságot, akik a 17–18. századi elvándorlás előtt a törökök támadásai következtében mindinkább a Felvidék hegyes vidékeire vonultak vissza,⁵⁶ majd a veszély elmúltával megindult a migrációjuk. Az isaszegi szöveg a következő formában őrződött meg:

*Bojovoli Ťurci
/: Na ťureckej zemi :/
V tej tmavej pivnici.
Nikoho nenajšli,
/: Len Žuti Katušku :/
A Žuti Tomáška.*

*Harcoltak a törökök,
Török földön,
Abban a sötét pincében.
Senkit sem találtak,
Csak Zsuti Katikát,
És Zsuti Tamáskát.*

55 Lami István: *Erdő, erdő, sötét erdő. Magyarországi szlovák népballadák és szokásdalok*. Miskolc 2001. 231.

56 Manga János: *A török háborúk emlékei a magyarországi szlovák népdalokban*. In: *Ethnographia* 67 (1956) 243.

A Žuti Katuška,
Do hintova dali,
A Žuti Tomáška,
Do temnici dali.

Sestra moja slatká,
/: Až ti bude dobre :/
Nezabúdaj na mňa.

A Žuti Katuške,
Veľmo dobre bolo.
Od veľkej dobroty,
Na brata zabulla.

A na siedmy ročník,
Prisnil sa jej bratřík,
Že ona má brata,
Na tureckej zemi.

Na tureckej zemi
V tej tmavej pivnici.
Ráno keď stávala,
Žalostne plakala.

Kočíš vypriahajte,
/: Pôjdeme mi nadol :/
Do tureckej zemi.

A keď dochádzala,
Žalostne plakala,
Bratříček môj slatký,
Či si ešte živý?

Živý sestre, živý,
/: Napoly som zhnitý :/
Odpoly červivý.

Mojou žltou vláskou,
Myší majú hniezda,
A v mojich bachorach,
Žaby škrkotajú.

Keď toho počula,
Žalostne plakala,
Od veľkého žialu,
Aj ona umrela.⁵⁷

Zsuti Katikát,
Hintóba tették
Zsuti Tamáskát,
Tömlöcbe vetették.

„Én édes hugom,
Ha neked jó sorod lesz,
Rólam meg ne feledkezz.“

Zsuti Katikának,
Nagyon jó sora volt,
A nagy bőségben,
A bátyját elfelejtette.

Hét évvel ezután,
Mégálmodta a bátyját.
Hogy van neki egy bátyja,
A török földön.

A török földön
Abban a sötét pincében.
Amikor reggel felkelt,
Keservesen sírt.

„Kocsis fogd be a lovakat!
Menjünk lefelé,
A török föld felé.“

Amikor megérkezett,
Keservesen sírt.
„Én édes bátyuskám,
Vajon életben vagy még?“

„Életben húgom, életben,
De ketté bomlottan,
Félig már a férgek esznek.

Az én szőke hajam,
Egereknek fészke,
És a gyomromban,
Békák kuruttyolnak.“

Amint ezt meghallotta,
Keservesen sírt.
Nagy fájdalmában,
Ő is meghalt.

A ballada rendkívül archaikus téma megfogalmazása, amelynek tragikumát az adja, hogy az elrabolt és egymástól elválasztott testvérek, habár újra egymásra találhatnak, mindketten meghalnak. A történetet tekintve a két elrabolt testvér és a lányát fel nem ismerő anya balladái közé tartozik, amelyeknek több variánsa is ismert az európai folklórban. Kríza Ildikó megállapítása szerint, a fel nem ismert hozzátartozóval való találkozás a szláv népköltészetben (népmesékben és balladákban) jobban elterjedt, mint a magyar folklórban.⁵⁸ Az isaszegi ballada párhuzamai a mai Szlovákia területén több régióban és variánsban ismeretek. Karol Anton Medvecký 100 történeti témájú szlovák népballadát tartalmazó gyűjteményében 6 variánsa adatolt.⁵⁹ A magyarországi szlovákok körében Isaszegen kívül Vanyarcon rögzítette Manga János a ballada két változatát.⁶⁰ A vanyarci szöveg, amely *Šudi Katerinka* és *Šudi Tomášik* történetét mondja el, több helyen egyezést mutat az isaszegi szöveggel. A ballada tragikuma azonban ott nem csak a testvérek halálában rejlik. Miután Katika és Tamáska egymásra talál, a lány nyomorék bátyját magához veszi és elindulnak haza az anyjukhoz Zólyomba. Anyjuk azonban nem ismeri meg őket, kidobja a házból felnőtt gyermekeit, s a testvérek egy trágyadombon halnak meg.

A ballada magyar nyelvű párhuzamai csak Moldvában és Csíkságban ismeretek – azaz jelenleg határon túli, zárt és erősen tradicionális közösségekben – Bíró János és Bíró Katalin történeteként. A gazdag anya nem ismeri meg a török földről hazatért gyermekeit, s nem is engedi be őket a házába. A csíkmaradasi változatban szerepel vívásjelenet is, amely során a fiútestvér a törökkel harcolva megsérül.⁶¹

Az isaszegi népdalok egy része a magyar népzeneből idegen, jellemzően szlovák dallamvezetéssel rendelkezik. Az *Aňička, dušička, de si bola* [Anna, kicsi lelkem, hol voltál] kezdetű népdal, amely a gyerekdalok zeneiségét hozza, több változatban is ismert a régióban, bonyolult dallami és szövegi rokonsággal rendelkezik.⁶² Isaszegi verziójában az elterjedtebb moll dallamot a harmadik sorban egy dúr hangsor töri meg. 1954-ben Hajdú Kata emellett még öt szlovák dalt énekelt Széchenyi Dénesnének, ezeknek a dallamoknak variánsai nem ismertek a Pest környéki szlovákok között. A *Ľepojdem* [Nem megyek],

58 *Magyar népballadák*. Szerk. Ortutay Gyula. A válogatás és a jegyzetek Kríza Ildikó munkája. Bp. 1976. 615.

59 Karol Anton Medvecký: *Sto slovenských ľudových ballád*. Bratislava 1923.

60 Zenetudományi Intézet Hangarchívum. Mg - 04336B.

61 *Magyar népballadák*, i. m., 174–195.

62 Erdélyi-Molnár Klára: *Rákoskeresztúr népdalkincse*. In: Leskó-Dely Tercia: *Rákoskeresztúri kincsesláda / Klenotnica Kerestúra*. Bp. 2018. 227–228; Bátorfi L. – Király K. – Galántai Gy. – Terék J.: *Nagytarcsai*, i. m., 145.

A ten mladi pekňa [Az az ifjú legény szépen], *Na peštanskej* [A pesti] kezdetű népdalok kis hangterjedelemmel rendelkeznek, rövid sorok jellemzik őket, valamint többnyire ereszkedő dallamok.

Az 1954-es gyűjtésben unikális elem a szlovák bakternóta: *Zaspalo* [Elaludt...] A bakter szó a német *Wächter* 'éjjeliőr' szóból származik, amelyet a magyar és a szlovák nyelv is átvett. Az újkorban számos községben működtek bakterek a 20. század elejéig. Este kilenc és hajnali négy óra között járták a település utcáit, énekszóval jelezve az időt.⁶³ A magyarországi szlovák települések közül Vanyarcról van még adat bakterénekről.⁶⁴ Feltehetően Isaszeg jómódú településként meg tudta tenni, hogy baktert vagy bakterekeket tartson.

Jellegzetes szlovák dallam a *Ďjouča, douča lastovička* [Kislány, kislány, kicsi fecske] kezdetű népdal, amely rituális jelentősége révén sokáig jelen volt a hagyományban. A dal esküvő után az új asszony új házba való viteléhez köthető. A dallam gazdag variánsai a Pest megyei szlovákság körében szinte valamennyi településen ismertek és hasonlóan kedveltek voltak.⁶⁵ A dallam az ugros táncok helyi típusához a marshoz köthető, az adatközlők visszaemlékezése szerint Isaszegen az 1970-es évekig a lakodalmak elmaradhatatlan dallama volt. Ennél fogva több szövegvariánsa is adatolható, az alábbi szöveget isaszegi asszonyok énekeltek tánc közben 1985 februárjában:⁶⁶

*Ďjouča, douča lastovička,
Lubiv som ťa od malička,
Ešte ťa len kolimbali,
Už ťa za mňa sľubuvali.*

*Ďjouča, douča lastovička,
Lubiv som ťa od malička,
Ešte si len husi pásła,
Už si v mojom srci riasla.*

*Načo si sa ku mne váčiš,
Keď mi nikdy neopáčiš,
Añi večer, aňi rano,
Ale si ti sprostí Jano.*

*Kislány, kislány, kicsi fecske,
Szerettelek kiskorodtól,
Még csak ringattak téged,
Már akkor nekem eligértek.*

*Kislány, kislány, kicsi fecske,
Szerettelek kiskorodtól,
Még csak a libákat őrizted,
Már a szívembe zártad magad.*

*Minek látogatsz hozzám,
Amikor soha nem tapogatsz meg,
Sem este, sem reggel,
De bolond vagy, Jani.*

63 Szomjas-Schiffert György: *Hajnal vagyon szép piros... Énekes várvirrasztók és órakialtók*. Bp. 1972. 11.

64 Uo., 177–179.

65 Vö. Erdélyi-Molnár K.: *Rákoskeresztúr*, i. m., 201; Bátori L. – Király K. – Galántai Gy. – Terék J.: *Nagytarcsai*, i. m., 117–121.

66 Zenetudományi Intézet Hangarchívum. Mg - 04874A.

További versszak az Isaszegi Asszonykórus repertoárjából:

<i>Už je douča, už je naše,</i>	<i>Már ez a kislány, már a miénk,</i>
<i>Napime sa z plnej flaše,</i>	<i>Igyunk a teli üvegből,</i>
<i>Šej keď sa vinko napijeme,</i>	<i>Sej, ha bort megisszuk,</i>
<i>Z vodičkou sa umijeme.⁶⁷</i>	<i>Vizecskével leöblítjük.</i>

A Magyar Állami Népi Együttes által feldolgozott Ecseri lakodalmasban magyar nyelven is szerepel az ének, Volly István műfordításában, magyar szöveggel viszont hagyományosan sosem volt használatban.⁶⁸

A *Starela sa moja mať* [Gondoskodott rólam az anyám] kezdetű népdalnak a Pest környéki szlovákok repertoárjában több variánsa is adatolható, az isaszegivel leginkább a nagytarcsai változat mutat egyezést.⁶⁹ Erdélyi-Molnár Klára véleménye szerint a szöveg vélhetően egy ballada-töredék, amely „a halott lakodalmával”, azaz a fiatalon elhunyt leányok temetési szokásaival állhat összefüggésben.⁷⁰ A dallam jellegzetes a cseh-morva-szlovák népzeneben, ennek okán a magyar népzeneire is hatott a 18. század végétől. Hasonló dallamot magyar szöveggel Pálóczi Horváth Ádám is lekottázott 1813-as gyűjteményében.⁷¹

<i>Starela sa moja mať,</i>	<i>Gondoskodott rólam az anyám,</i>
<i>Ďe ja budem svadbu mať,</i>	<i>Hol lesz majd az esküvőm,</i>
<i>Ísasegskom cintoriňe,</i>	<i>Isaszegi temetőben,</i>
<i>Tam mi bude banda hrať.</i>	<i>Ott játszik majd a banda nekem.</i>

<i>Tá hrobárska motíka,</i>	<i>A sírásó kapája,</i>
<i>To mi bude družica,</i>	<i>Az lesz a koszorúslányom,</i>
<i>A ten Pánboh najmilejší,</i>	<i>Az Úristen, a legkedvesebb,</i>
<i>To mi bude starejší.⁷²</i>	<i>Ő lesz a násznagyom.</i>

67 Lejegyezte Nagy Jánosné Mária. Nyelvjárási lejegyzés tőlem, V. D.

68 Erdélyi-Molnár K.: *Rákoskeresztúr*, i. m., 201.

69 Vö. Erdélyi-Molnár K.: *Rákoskeresztúr*, i. m., 202; Bátor L. – Király K. – Galántai Gy. – Terék J.: *Nagytarcsai*, i. m., 87; Aszódi Csaba András – Dr. Esztergominé Bennő Katalin – Király Katalin: *Od Michala do Ďura. Ludové duchovné piesne Slovákov v Ečeri / Szent Mihálytól Szent Györgyig. Az ecseri szlovákok népi vallásos énekei*. Ecser 2018. 30.

70 Erdélyi-Molnár K.: *Rákoskeresztúr*, i. m., 202.

71 Aszódi Cs. – Dr. Esztergominé Bennő K. – Király K.: *Od Michala*, i. m., 16.

72 Rögzítette Bánszkiné Varga Judit. Adatközlő: H. J.

7 19. századi szlovák népdalok és műdalok

A 19. század közepén a jobbgység – Bartók Béla szavaival élve – zenei forradalmat hajtott végre. Műzenei hatásokat asszimilálva sajátos magyar, de a régi dallamtípusoknál modernebb dallamvilágot hozott létre. Erre az új stílusú magyar népdalra jellemző a kupolás dallamvezetés, valamint a visszatérő sor-szerkezet, egy versszak legfeljebb két különböző zenei sorból építkezik.⁷³ Az új stílusú magyar népdal a környező népek dalaiban is megmutatkozik, de leginkább a szlovák népzeneben vált elterjedté, amely a szoros együttélésnek tudható be. A szlovák népzene tudományban *novouhorský štýl*-nak nevezik.⁷⁴ Isaszegen a magyar nyelvű repertoár nagyobb variánsi készséget és gazdagságot mutat az új stílusú népzene tekintve, bár megjelent szlovák szövegekkel is, három klasszikus példa hozható erre.

Jaj Bože moj, teraz ja mám smutní vek... [Jaj Istenem, most szomorú kort éltem meg] kezdetű népdal a lakodalmi szokásokhoz köthető. A dal variánsait az új menyecske kontyolásakor énekelték; erre konkrét utalások történnek a szövegben is:

*Jaj Bože moj teraz ja mám smutní vek,
Odpadov mi z mojho venca zlatí vles,
Odpuste mi moj vrkoč premilení,
Položte mi, už ten bujdoš bielení.*

*Jaj Istenem, most szomorú kort éltem meg,
Leesett a koszorúmról az arany hajszál,
Bontsátok ki a kedves hajfonatomat,
Tegyétek fel nekem már a fehér bujdoszt.*

*Načo sa ti mladvo džouča vidávaš,
Keď si lahneš do posteli zaspávaš,
Nebudeš ti biele čepce nosievať,
Ale budeš čiernej zemi spočívať.⁷⁵*

*Minek mész te fiatal lány férjhez,
Hiszen, ha befekszel az ágyba, csak alszol,
Nem fogsz te fehér fejkötőket hordani,
Hanem a fekete földben fogsz nyugodni.*

A szövegben használt *bujdoš* kifejezés a legdíszesebb fejkötőnek a megnevezése, amely a menyecskek viselete volt a mennyasszonyi koszorú levételétől az első terhességig. Ez a kifejezés hasonlóan a *čepce* szlovák fejkötő szóhoz mai napig az isaszegi hagyományörző csoportok által használt megnevezések közé tartozik, tehát a nyelvváltás során ezek a hagyományos ruhadarabok megtartották szlovák neveiket.

73 Paksa Katalin: *Magyar népzene-történet*. 2019. 197. 202.

74 Eva Krekovičová: *Piesne a etnická identifikácia Slovákov v Maďarsku. Výskum z obdobia 1991-2017*. Bratislava 2018. 30–31.

75 Rögzítette Bánszkiné Varga Judit. Adatközlő: P. Gy. A felvételen az első versszak szerepel, a második versszak külön lejegyzésből származik. Nyelvjárási lejegyzés tőlem, V. D.

A következő új stílusú dallam magyarok és szlovákok körében egyaránt népszerű volt. A magyar variánsok többnyire első világháborús katonaszöveghez tartoznak (például: Házunk előtt mennek el a huszárok),⁷⁶ az isaszegi szlovák szöveg ezzel szemben egy szerelmes dal, amelynek első versszakában a szótagszám bővülés alkalmazkodó ritmust eredményez, ez szintén az új stílusú magyar népdal egyik jellemzője.⁷⁷

<i>Slatká milá frajerka zadrémala, Gdo za šapki fialka mi skapala, Škoda mojej peknej, svetlej, drobnej fialki, Aj tej mojej starodávnej frajerki.</i>	<i>Az édes kedves szeretőm elaludt, Ki tűzött nekem a sapkámhoz ibolyát? Kár az én kedves, kék, apró ibolyámért, És az én egykori szeretőmért.</i>
<i>Už ja takú fialku mať ňebuďem, Aňi taku frajerku mať ňebuďem. Za dva roki frajerka son ti bola, A už teraz hibaj, de si ňenájďem.⁷⁸</i>	<i>Már ilyen ibolyám nem lesz, És ilyen szeretőm sem lesz. Két évig szeretőd voltam, Most már eredj, ahol nem talállok meg.</i>

Ezek mellett egy új stílusú népdal az isaszegi asszonykórus repertoárjában is megőrződött, habár a szövegét módosítani kellett, mert a csoporttagok szlovák nyelvtudás híján több helyen halandzsát kevertek bele. A dallam nagy ambitusú, szintén népszerű magyarok és szlovákok körében, legközelebbi variánsa a Tápíó-mentén adathozható.⁷⁹

<i>Šej pod náš oblok mesiačik vichádza, Už moj milí na lavičku píska, Mama moja, puste ma že vonka, Šej nag si boskám z lúbostí frajera.</i>	<i>Sej ablakunk előtt a holdacska fénylik, Az én kedvesem a padon fűtyül, Édesanyám, eresszen ki hozzá, Sej, hagy csókoljam szerelemből szeretőmet.</i>
<i>Šej, džouka moja, ňepojďeš ti vonka, Mladá si ti, mláďenca miluvať, Mladá si ti, mláďenca miluvať, Šej gdo ti buďe čepec uvezuvať.</i>	<i>Sej, lányom, ne menj ki hozzá, Fiatal vagy még egy legényt szeretni, Fiatal vagy még egy legényt szeretni, Sej, aki neked a fejkötőket fogja megkötni.</i>

A *Mama vidám sa ja vidám* [Anyám, férjhez megyek én, férjhez megyek] kedvelt új táncdallam a Pest környéki szlovákok között, amely műzenei hatásokat is mutat, magyar variánsai nagy kiterjedtségben elterjedtek.⁸⁰

76 *Magyar népdalok*. II. Szerk. Ortutay Gyula. Bp. 1975. 353.

77 Paksa K.: *Magyar*, i. m., 203.

78 Rögzítette Bánszkiné Varga Judit. Adatközlő: P. Gy.

79 A Tápíó mente népdalai, népzeneje. CD (2. Track), 2012.

80 Erdélyi-Molnár K.: *Rákoskeresztúr*, i. m., 211.

*Mama vidám sa ja vidám,
Príde pre mňa jeden cigáň,
Šej ňe som ta zato vichovala,
Sej že bi som ta za cigáňa dala.*

*Mama mňa sa cigáň páči,
Lebo ten má pekňe hábi
Bielie zubi, kučeravie vlasi.
Sej mama moja mňa sa cigáň páči.⁸¹*

*Anyám férjez megyek én, férjhez megyek,
Jön értem egy cigány,
Sej nem azért neveltelek fel téged,
Sej, hogy egy cigányhoz adjalak.*

*Anyám, nekem az a cigány tetszik,
Mert annak szép ruhái vannak.
Fehérek a fogai, göndör a haja,
Sej anyám, ez a cigány tetszik nekem.*

Az isaszegi gyűjtések során a 19–20. századból származó műdallamok is rögzítésre kerültek, amelyeknek eredete műzenei hatást mutat, azonban sok esetben folklorizálódtak. Ezek a dallamok főként magyar nyelven kerültek Isaszegen éneklésre. Két példa mutatja, hogy a helyi lakosság a dallam átvételével saját szlovák szöveget applikált a dallamra. Ezek a szövegek szintén az Isaszegre jellemző középszlovák nyelvjárást őrizik.

A *Mához egy hétre már nem leszek itt* egy ismeretlen szerző által írt magyar nóta a 19. századból. A dallam harmadik sora az isaszegi szájhagyományban egyszerűsödött, hasonult a második sor dallamához, ezzel tulajdonképpen megteremtve a népi ízlésnek kedves ABBA-sorszerkezetet. A szöveget tánc közben énekeltek, a felvételtől az első versszakból csak a 3–4. sor hallatszik:

...
*Ked' ja ňemám ani otca, maŕera,
Aňi na tom sveŕe frajera.*

*Ked' som ja bívala maličká,
Vikvitla mi pod oblokom ružička,
Prišov mi moj milí na koňi.
Zlá mav mi ružički napoli.⁸²*

*Amikor nincsen sem apám, sem anyám,
Sem szeretőm ezen a világon.*

*Amikor még kislány voltam,
Rózsa nyílt nekem az ablak alatt,
Arra jött az én kedvesem a lován,
Félteterte a rózsáimat.*

Az 1870-es években született a *Sárga uborkának, zöld a levele* kezdetű népies műdal Szentirmay Elemér szerzeménye.⁸³ Az eredeti dallam és szöveg szintén módosult az isaszegi szájhagyományban, egy helyi tréfás makaronikus változata a következőképpen adatolható:

81 Zenetudományi Intézet Hangarchívum. Mg - 04874A; variáns: Lejegyezte Bánszkiné Varga Judit. Második versszak 3–4. sorának variánsa: *Lebo ten má čierne oči – čierne oči, kučeravie vlasi* [„Mert annak szépek a szemei, szépek a szemei, göndör a haja”].

82 Zenetudományi Intézet Hangarchívum. Mg - 04874A.

83 Erdélyi-Molnár K.: *Rákoskeresztúr*, i. m., 222.

*Zöld az uborkának, zelení list má, / zöld levele van,
Ennek a kislánynak frajera nemá, / nincs szeretője,
Ha nincs néki, ale buďe mať, / de lesz neki,
Jó az Isten, buďe pomáhať. / meg fogja segíteni.⁸⁴*

A kevert nyelvű szövegek kapcsán említeném meg az isaszegi lakodalmon táncolt seprútánc szövegét, amely során a dallam első ütemének négy negyedére a láb alatt váltogatva átdugták a seprűnyelet, majd a következő ütem három negyedére kopogtak, ezután kezdődik előről a dallamsor, amihez az alábbi szöveg társul: *harminchárom, tricaťtri, harminchárom, tricaťtri...*⁸⁵

A kutatómunka során további négy népdalszöveg lejegyzést találtam meg Isaszegen, ebből kettőt Bánszkiné Varga Judit rögzített:

*Móžeš si ti moja milá vispať
Ňebuďem ti pod váš oblok pískat,
Aňi pískat, aňi sa boskávať,
Aňi s ťebou popod obločkom hovárať.⁸⁶*

*Te már kialudhatod magad kedvesem,
Nem fogok az ablakotok alatt fűtyülni,
Sem fűtyülni, sem csókolózni,
Sem veled az ablakocska alatt beszélni.*

*Šírom polí, hruška stojí,
Od polí zelená,
Pod ňou stojí moja milá,
Veľmo viplakaná.*

*A széles mezőn körtefa áll
Felétől zöldül,
Alatta áll a kedvesem.
Nagyon megsiratott már.*

*Prečo pláčeš a nariekaš,
Frajeroučka moja?
To pre tyeba že Ňebuďem
Už ja tvoja žena.*

*Miért sírsz és jajgatsz,
Én szeretőm?
Te miattad, hogy nem lehetek
Már a te feleséged.*

*Keď Ňebudeš moja žena,
Budeš mi bratova,
Preca buďes v mojom roďe,
Frajeroučka moja.⁸⁷*

*Ha nem lehetsz a feleségem,
Majd leszel a fivéremé,
Mégis csak a családban maradsz,
Én szeretőm.*

További két szlovák népdal szöveget jegyzett le Nagy Jánosné Szamosi Mária, az Isaszegi Asszonykórus egykori vezetője. A szövegek kisebb hibákkal magyar helyesírás szerint voltak leírva, ezért újra lejegyeztem őket:

84 Adatközlő: D. M. 1960.

85 Zenetudományi Intézet Hangarchívum. Kodály-rend – Kodály Zoltán kéziratos dallamgyűjteménye (1905–1958) Kodály-rend, 249. dosszié (27978-28109) KR_28018.

86 Lejegyezte Bánszkiné Varga Judit, nyelvjárási lejegyzés tőlem, V. D.

87 Lejegyezte Bánszkiné Varga Judit, nyelvjárási lejegyzés tőlem, V. D. Adatközlő: E. P. 1931.

*Moje milie premilenie čerešňe,
Aj to sa mi visipali po ceste,
Jaj, Bože moj, gdože mi to pozbiera,
Keď ja ňemám Išasegu frajera.*

*Az én kedves, szeretett cseresznyéim,
Azok is szétszóródtak az út mentén.
Jaj Istenem, ki csak szedi össze nekem,
Amikor nincs szeretőm Isaszegen.*

*Voľačia pekná djouka plakala,
Že s frajerom fkrčme ňetancuvala,
Dala si ho z krčmi voka vivolať.
Prečo si ma ňezavolav tancuvať.*

*Valamelyik szép lány sírt,
Hogy a kocsmában a szeretőjével nem táncolt.
Kihívatta őt a kocsmá elé:
Miért nem hívtál engem táncolni?*

*Keď bi si ma bov zavolav tancuvať,
Bolo bi ti sloboda k nám choďievať,
A keď si ma ňezavolav tancuvať.
Ňebudě ti sloboda k nám choďievať.*

*Ha engem elhívtál volna táncolni,
Szabadon járhatnál hozzánk.
De ha nem hívtál engem táncolni,
Nem járhatasz hozzánk szabadon.*

*Ňeminula tá sobota, aňi dve,
Že si milí ňebuchotav na dvere.
Otvor milá duša moja tie dvere
Roztrhňe sa moje srce na tvoje.*

*Nem múlt el egy szombat, kettő sem,
Hogy a kedvesem az ajtót ne verte volna,
Nyisd ki, kedves lelkem az ajtót,
Meghasad a szívem a tiedért!*

A folklórszövegekhez nem tartozik dallam, de mindegyikük kedvelt a Pest környéki szlovákok körében. A szövegek isaszegi változatok, dallamaikat a szomszédos falvak gyűjtései alapján lehet rekonstruálni. További szlovák szövegek is szerepeltek az asszonykórus egykori iratai között, azonban azok isaszegi eredetét nem tudtam kétség nélkül alátámasztani – egy részük a környező falvak kórusaitól kapott anyag lehet – így közlésüktől eltekintettem.

Összegzésként megállapítható, hogy Isaszegen kisebb mennyiségű szlovák folklórelem dokumentálható a szájhagyományban, annak ellenére, hogy a szlovákság aránya magas volt. Véleményem szerint, ez összefügg azzal, hogy a 20. században, az akkor még fellelhető, helyi archaikus kultúra dokumentálása nyelvi akadályok miatt nem tudott megfelelően megtörténni. Az ismert szlovák szövegek eredetüket tekintve több évszázadot felölelnek, a magyar nyelvű népi szövegek a 19. század második feléig eredeztethetők vissza. A történeti források tehát konszenzust mutatnak a folklórelemekben rejlő zenetörténeti adatokkal.

Felhasznált irodalom

- Asztalos István: *Isaszeg (Száz magyar falu könyvesháza)*. [h. é. n.]
- Aszódi Csaba András – Dr. Esztergominé Bennő Katalin – Király Katalin, PhD.: *Od Michala do Ďura. Ludové duchovné piesne Slovákov v Ečeri. / Szent Mihálytól Szent Györgyig. Az ecseri szlovákok népi vallásos énekei*. Ecsér 2018.
- Bátori László István - Király Katalin - Galántai Györgyné Szlaukó Mária – Terék József: *Nagytarcsai szlovák népdalok / Slovenské ľudové piesne vo Veľkej Tarči*. Nagytarcsa 2020.
- Bel, Matthias: *Notitia Hungariae novae historico-geographica III*. Viennae 1737.
- Chobot Ferenc: *A váci egyházmegye történeti névtára. Első rész: Az intézmények története*. Vác 1915.
- Dobszay László: *A magyar népének I*. [h. n.] 2006.
- Dobszay Tamás – Fónagy Zoltán: *Magyarország társadalma a 19. század második felében*. In: Magyarország története a 19. században. Szerk. Gergely András. Budapest 2003.
- Erdélyi-Molnár Klára: *Rákoskeresztúr népdalkincse*. In: Leskó-Dely Tercia: *Rákoskeresztúri kincsesháza / Klenotnica Kerestúra*. Budapest 2018.
- Fügedi Erik: *Agrár jellegű szlovák település a török alól felszabadult területeken*. Agrártörténeti szemle 8 (1966).
- Fügedi, Erik: *Beiträge zur Siedlungsgeschichte einiger slowakischer Dörfer auf dem Gebiet des heutigen Ungarn*. In: Erik Fügedi – Ferenc Gregor – Péter Király: *Atlas slovenských nárečí v Maďarsku. Atlas der slowakischen Mundarten in Ungarn*. Budapest 1993.
- Fügedi Erik: *Szlovák települések az Alföldön a XVIII. században*. In: Tanulmányok Nyíregyháza újkortörténetéből. Szerk. Hársfalvi Péter – Mann Miklós. Nyíregyháza 1976.
- Jávor Katalin: *Asszonyfarsang Mátraalmáson*. Népi kultúra – Népi társadalom II–III. Budapest 1969.
- Kiss Szemán, Róbert: *Slovenská literatúra I*. Budapest 2013.
- Kosáry Domokos: *Pest megye a kuruckorban*. In: Pest megye múltjából 1. Budapest 1965.
- Kovács Eszter: *A Makula nélkül való tükör cseh forrásai*. Budapest 2014.

- Krekovičová, Eva: *Piesne a etnická identifikácia Slovákov v Maďarsku. Výskum z obdobia 1991-2017*. Bratislava 2018.
- Krupa, Ondrej: *Kalendárne obyčaje III. Predjarie – Jar – Leto – Dni v týždni*. Békešská Čaba 1998.
- Lami István: *Fejezetek Püspökhatvan múltjából*. Püspökhatvan 1997.
- Lami, Štefan: *Slovenské ľudové balady v Maďarsku*. Budapest 1981.
- Manga János: *A török háborúk emlékei a magyarországi szlovák népdalokban*. In: *Ethnographia* 67 (1956).
- Manga János: *Magyarországi szlovákok*. In: *Népi kultúra – Népi társadalom* 7. (Az MTA Néprajzi Kutató Csoportjának Évkönyve). Budapest 1973.
- Medvecký, Karol Anton: *Sto slovenských ľudových ballád*. Bratislava 1923.
- Szathmáry Zoltán: *Húshagyókeddi köszöntés Isaszegen 100 évvel ezelőtt*. In: *Isaszegi Adattári Közlemények* III. Isaszeg 1977.
- Paksa Katalin: *Magyar népzene-történet*. Budapest 2019.
- Róheim Géza: *Magyar néphit és népszokások*. Budapest 1925.
- Sirácky, J.: *Sťahovanie Slovákov na Dolnú zem v 18. a 19. storočí*. Bratislava 1966.
- Szomjas-Schiffert György: *Hajnal vagyon szép piros... Énekes várvirrasztók és órakiáltók*. Budapest 1972.
- Verešová, Jana – Juráková, Beáta: *Ludové zvyky, tradície a remeslá vo výchove mimo vyučovania*. Bratislava 2014.
- Voigt Vilmos: *Karneválunk kérdései*. In: *Voigt Vilmos: Világnak kezdetétől fogva. Történeti folklorisztikai tanulmányok*. Budapest 2000.
- Volter Domonkos: *Püspökhatvan népi vallásossága*. Békéscsaba 2021.
- Zsemley Oszkár: *Rákospalota és Rákosvidék*. Budapest 1938.

Internetes források

Az 1715. évi országos összeírás: <https://adatbazisokonline.hu/>

Az 1720. évi országos összeírás: <https://adatbazisokonline.hu/>

Isaszeg plébánia feladatköre: <http://sematizmus.vaciegyszeg.hu/>

Antoninus Bernolák: *Slowár Slowenský Česko-Latínsko-Ľemecko-Uherský seu Lexicon Slavicum Bohemico-Latino-Germanico-Ungaricum*. Buda: Typis et Sumtibus Typogr. Reg. Univers. Hungaricae 1825:

<https://slovník.juls.savba.sk/>

A kötet szerzői

Barta Leila

Eötvös Loránd Tudományegyetem
Állam- és Jogtudományi Kar
bartaleila@gmail.com

Csíki Ottó

Babeş–Bolyai Tudományegyetem
Közgazdaság- és Gazdálkodástudományi Doktori Iskola
csikiotto07@gmail.com

Kovács-Magosi Orsolya

Budapesti Corvinus Egyetem
Szociológia- és Kommunikációtudományi Doktori Iskola
orsolya.magosi@stud.uni-corvinus.hu

Lőrinc Ingrid

Ungvári Nemzeti Egyetem
Ukrán-Magyar Oktatási-Tudományos Intézet
Nemzetközi kapcsolatok szak
lorincingrid@gmail.com

Papp Andrea-Kinga

Marosvásárhelyi Orvosi és Gyógyszerészeti Egyetem
Általános Orvosi Kar
andiszolo@yahoo.com

Szanyi István

Eötvös Loránd Tudományegyetem
Természettudományi Kar
Fizika Doktori Iskola
szanyi.istv@gmail.com

Waltz Beatrix

Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar
Magyar Irodalomtudományi Intézet,
Magyar nyelv és irodalom szak
waltz.beatrix22@gmail.com

Volter Domonkos

Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar
Történelem és állampolgári ismeretek – szlovák és
nemzetiségi szlovák nyelv és kultúra szak
domonkos4@gmail.com

